

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ЛІТЕРАТУРИ ім. Т. Г. ШЕВЧЕНКА

Кваліфікаційна робота
на правах рукопису

ЦИМБАЛ БОГДАН ВОЛОДИМИРОВИЧ

УДК 82.09 Доманиц.-025.327: 821.161.2 Вовчок

**ВАСИЛЬ ДОМАНИЦЬКИЙ — ДОСЛІДНИК
І ВИДАВЕЦЬ ТВОРІВ МАРКА ВОВЧКА**

10.01.09 — літературне джерелознавство і текстологія

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

_____ Цимбал Б. В.

Науковий керівник:
кандидатка філологічних наук
Бурлака Галина Миколаївна

Київ — 2020

АНОТАЦІЯ

Цимбал Б. В. Василь Доманицький — дослідник і видавець творів Марка Вовчка. — Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук зі спеціальності 10.01.09 — літературне джерелознавство і текстологія. — Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, Київ, 2020.

Дисертація становить першу спробу системного дослідження едиційної та дослідницької діяльності Василя Доманицького, безпосередньо пов'язаної з підготовкою окремих видань творів Марка Вовчка, перекладом російськомовних оповідань та публікацією невідомих творів із її архіву, його внеском у дослідження життя і творчості письменниці; рецепції запропонованих ним положень у науковій спільноті — як за життя дослідника, так і після його смерті.

Діяльність київського видавництва «Вік», зокрема впродовж перших десяти років існування, дотепер вивчена вкрай незадовільно, що призводить до хибного висвітлення окремих аспектів історії видавництва та множення не опертих на документальні дані тез і висновків. Це зумовлено як обмеженістю, фрагментарністю наявних у науковому обігу джерельних матеріалів, так і їх некоректним використанням, адже докладних синхронних документальних відомостей обмаль. Науковці наводять різні дати заснування видавництва, при цьому не завжди належно обґрунтовують свою позицію.

У результаті вивчення основних джерел інформації, що ними послуговуються у своїх студіях дослідники київського видавництва і біографи Доманицького, виявлено головні суперечності та названо причини розбіжностей у працях науковців, спростовано хибні, необґрунтовані, проте усталені твердження. З'ясовано, що восени 1895 р. паралельно постало два видавничі осередки в колі семінаристів і студентів. Обидва видавничі гуртки мали за кінцеву мету своєї діяльності друковану продукцію і невдовзі об'єдналися. На основі поодиноких синхронних документів встановлено найранішу відому на сьогодні точну дату

участі Доманицького в діяльності видавничого гуртка та безпосередньо пов'язані з ним книжкові проекти.

Саме підготовка другого, розширеного, видання антології «Вік», зокрема наступних двох томів, які мали містити прозові твори, поклала восени 1900 р. початок епістолярному спілкуванню Доманицького з Марком Вовчком і стало першим етапом його роботи з творами письменниці.

Інший проєкт, який з'явився завдяки антології, — нова серія видавництва «Українська бібліотека», у якій окремо вийшли «Народні оповідання» Марка Вовчка (1902). Листування письменниці з київським видавництвом у справі нового видання «Народних оповідань» припадає на 1901—1902 рр. До виїзду на лікування від імені видавництва спілкувався з Марком Вовчком Доманицький, пізніше цей обов'язок виконував Федір Матушевський.

Корпус відомого на сьогодні листування Доманицького й Марка Вовчка невеликий і становить лише шість листів видавця до письменниці та три її відповіді. Комплексне вивчення цього епістолярію дало змогу спростувати усталені хибні атрибуції кількох листів письменниці до київських кореспондентів, що відбито в дисертації. У результаті проведеної роботи встановлено, що на сьогодні збереглися й відомі тільки три листи Марка Вовчка до Доманицького, один із яких дослідники неправильно атрибутували як лист до Володимира Науменка; натомість інший лист, адресований нібито Доманицькому, насправді було надіслано Матушевському. Крім того, запропоновано нову версію датування одного листа Доманицького до письменниці. Останній відомий на сьогодні лист Доманицького до Марка Вовчка (1906) не стосується творчості письменниці, а пов'язаний із працею дослідника над підготовкою до видання «Кобзаря» Тараса Шевченка.

Другий етап роботи Доманицького із творчістю Марка Вовчка пов'язаний із підготовкою третього тому видання її творів. Праця над українським текстом російськомовних творів Марка Вовчка з українського життя вимагала від перекладача великої сумлінності, адже йшлося про доробок авторки, яка входила

до вже накресленого канону українських письменників. Побоювання Марка Вовчка, що оповідання перекладуть неякісно, не справилися.

Виняткові заслуги Доманицького як видавця творів Марка Вовчка пов'язані саме із третім етапом його роботи з творчим доробком знаменитої письменниці. На відміну від першого, суто едиційного, третій етап тісно пов'язаний із науковим вивченням окремих питань біографії і творчості літераторки. Ідею майбутнього наукового видання творів, до якого мали ввійти і словникові матеріали письменниці та її мовознавчі записи, супроводжені відповідним критичним апаратом, реалізувати не вдалося через передчасну смерть дослідника. З тієї самої причини не побачила світ його монографія про життя і творчість Марка Вовчка. Дослідник опублікував невідомі раніше твори з її архіву у «Літературно-науковому вістнику». Публікація цих матеріалів не просто збагатила її творчу спадщину — вони становлять великий інтерес для дослідників української класичної літератури. Видання цих текстів важило також для вирішення питання про авторство «Народних оповідань», що, зокрема, докладно розглянуто в другому розділі дисертації. У дисертації викладено історію появи й розвитку питання, хто справжній автор «Народних оповідань», що актуалізувалося після смерті Марка Вовчка (1907).

Ідею майбутнього наукового видання творів, до якого мали ввійти і словникові матеріали письменниці та її мовознавчі записи, супроводжені відповідним критичним апаратом, реалізувати не вдалося через передчасну смерть дослідника. З тієї самої причини не побачила світ його монографія про життя і творчість Марка Вовчка. Різноманітні матеріали про життя і творчість Марка Вовчка, зроблені Доманицьким, дозволяють припустити, що він обдумував створення вище згаданих публікацій. Наукова робота Василя Доманицького з літературною спадщиною і біографією Марка Вовчка проаналізована у другому розділі дисертації.

Першою оприлюдненою працею Доманицького, присвяченою Маркові Вовчку, був реферат, прочитаний на другому засіданні Українського наукового товариства в Києві. У своїх публікаціях 1908—1909 рр. («Марія Олександрівна

Маркович — авторка «Народніх оповідань», «Авторство Марка Вовчка», «Марко Вовчок», «Марко Вовчок про Куліша», «Пам'яті Марка Вовчка (Марії Олександровни Маркович (†28 липня 1907))», «В обороні мертвих од живих. (З приводу “Споминів про Марка Вовчка” Ганни Барвінок)» Доманицький на основі архівних матеріалів спростував тезу про авторство Опанаса Марковича чи Пантелеймона Куліша.

У розвідках, присвячених Маркові Вовчку, Доманицький не уникнув помилок. Причина їх аж ніяк не в бажанні дослідника довести свою позицію за будь-яку ціну, навіть підтасувавши факти. Це пов'язано радше з тогочасним станом розробки джерельної бази історії нової української літератури. Дослідник хибно вважав, що перший том «Народних оповідань» вийшов у світ у вересні 1857 р.; що авторка нічого не знала про дискусію щодо її авторства; помилково доводив, що письменниця мала українське коріння; необґрунтовано приписував Кулішеві анонімну редакційну замітку в журналі «Основа»; через неповноту джерел уважав, що набір восьми з десяти оповідань першого тому в друкарні здійснювали з автографа; покладаючись на слова сина письменниці, помилявся в походженні псевдоніма «Марко Вовчок». Дослідник правильно припускав можливість відвідин письменницею Санкт-Петербурга наприкінці 1862 р., і висловлював сумнів про переклад Іваном Тургенєвим «Народних оповідань».

На основі часткової реконструкції та опису науково-дослідної роботи Доманицького зі спадщиною Марка Вовчка встановлено походження псевдоніма Марко Вовчок, історію підготовки першого видання «Народних оповідань» Марка Вовчка, долю автографа цього видання.

Дослідження дозволило віднайти велику кількість фактів про видавничу і наукову діяльність Василя Доманицького, пов'язану з літературною спадщиною Марка Вовчка і її біографією. Крім спростування теорії про спільне авторство й утвердження Марії Маркович як справжньої авторки «Народних оповідань», розвідки Доманицького були фактично першими біографіями письменниці, написаними із залученням ширшої джерельної бази, вони висвітлювали все життя

письменниці, а не окремо взяті періоди. Уперше було запроваджено в науковий обіг чимало раніше невідомих фактів із життя Марка Вовчка.

Попри істотний внесок у вивчення творчої спадщини й біографії Марка Вовчка та, по суті, започаткування наукового вивчення життя і творчості письменниці, Доманицький у своїх працях припустився численних помилок, що, з одного боку, зумовлено тодішнім низьким рівнем опрацювання відповідної теми, а з другого, — досить дилетантськими методологічними принципами роботи дослідника.

Наукова новизна дисертації полягає в тому, що в ній уперше на основі комплексного аналізу друкованих і архівних джерел докладно вивчено участь Доманицького в діяльності київського видавництва «Вік», висвітлено історію співпраці Марка Вовчка з видавництвом «Вік», уперше запроваджено в науковий обіг архівні й маловідомі джерела, що дало можливість краще розкрити тему дослідження, з'ясовано внесок Доманицького в розвиток українського літературознавства початку ХХ ст., уперше проаналізовано дослідження Доманицького, присвячені біографії і творчості Марка Вовчка, визначено текстологічні принципи підготовки посмертних видань творів Марка Вовчка, встановлено окремі факти біографії Доманицького.

Практичне значення дисертації: матеріали дослідження можуть бути використані при вивченні історії становлення вітчизняної текстології та літературного джерелознавства наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст., у курсах із текстології у ВНЗ. Також результати дослідження стануть корисними при виданні й коментуванні студій Доманицького про Марка Вовчка, публікації творів і листування письменниці, при написанні історії української літератури.

Ключові слова: автограф, авторство, архівні матеріали, атрибуція, біографія, видавництво «Вік», датування, листування, першопублікація.

SUMMARY

Tsymbal B. V. Vasyl Domanytskyi as a researcher and editor of Marko Vovchok. — Manuscript.

The thesis for the degree of candidate of philological, speciality 10.01.09 — Literary Source Criticism and Textology. — Shevchenko Institute of Literature of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, 2020.

This thesis is the first comprehensive study of the research and publishing activities of Vasyl Domanytskyi. The paper deals with Vasyl Domanytskyi's work aimed at the preparation of separate editions of Marko Vovchok's writings, translation of her short stories from Russian, publication of the unknown writings from her archive, and his contribution to the studying of the writer's biography and creative work. Special attention is paid to the reception of Domanytskyi's scholarly legacy in academic circles both during his life and after his death.

The history of Kyiv publishing house "Vik", its first decade in particular, has not been properly studied yet. This state of affairs, caused by both limitations of published source materials and their incorrect treatment by researchers, has led to the proliferation of unsubstantiated conclusions unsupported by documentary evidence. Thus, researchers disagree about the date of the publishing house's foundation.

By scrutinizing major sources of information, used by the scholars studying the history of "Vik" and Domanytskyi's biographers, the thesis uncovers contradictions in the previous research and refutes a number of faulty statements. It was determined that in the autumn of 1895 two publishing centers had appeared simultaneously. One of them was founded in the circle of seminarians, another one in the student milieu. The ultimate aim of the both was printed matter publishing, therefore, in a short time, the both centers united. Having studied the scarce contemporary documents, the author of the thesis established the earliest exact date of Vasyl Domanytskyi's participation in the activities of the publishing house, and traced his links to particular book projects.

The preparation of the second, enlarged edition of the anthology "Vik", its two following volumes in particular, which had to contain the prose works by Marko

Vovchok, led to the initiation of correspondence between Domanytskyi and Marko Vovchok in the autumn of 1900. That was the first stage of work on the writings of the authoress conducted by Domanytskyi.

Another project, which started thanks to the above-mentioned anthology, was a new series entitled “Ukrainian Library” (“Ukrayinska Biblioteka”) launched by “Vik” publishing house. The series included *Folk Tales* (“Narodni Opovidannya”) written by Marko Vovchok in 1902. The correspondence between the writer and the publishing house concerning the new edition of *Folk Tales* took place in 1901–1902. First, Domanytskyi was corresponding with Marko Vovchok on behalf of the publishing house. Later, after Domanytskyi had left for medical treatment, Fedir Matushevskyi performed the duty of correspondence with the authoress. No detailed information on Vasyl Domanytskyi’s direct participation in the publication of Marko Vovchok’s works within the “Ukrainian Library” series by “Vik” publishing house was discovered. It is likely that his involvement into the publication of her short stories collection was limited to the exchange of letters with her.

The known number of the letters exchanged by Domanytskyi and Marko Vovchok is not big; it consists only of six letters sent from the publisher to the writer and three response letters. A comprehensive analysis of the correspondence between Domanytskyi and Marko Vovchok refutes some previously established wrong attributions of her several letters sent to a few correspondents in Kyiv. The result of this investigation is presented in the dissertation. It was determined that the previous researchers had mistakenly attributed one of the three letters from Marko Vovchok to Domanytskyi as the one addressed to Volodymyr Naumenko. Moreover, another letter was incorrectly considered as a one addressed to Domanytskyi, whereas, it had been actually sent to Matushevskyi. Besides, the dating of one of the letters sent by Domanytskyi to Marko Vovchok is revised in the paper. The last currently known letter sent from Domanytskyi to Marko Vovchok (1906) is not connected with the creative work of the writer; it deals with Domanytskyi’s work on the preparation of the edition of “Kobzar” by Taras Shevchenko.

Vasyl Domanytskyi's second involvement with the literary work of Marko Vovchok took place in the context of the preparation of the third volume of *Folk Tales* for publication in Lviv. The volume included her short stories on Ukrainian subjects, written in Russian. Working on the translation of those short stories into Ukrainian Domanytskyi had to be extremely accurate as he dealt with the writings by the authoress who was already becoming a part of Ukrainian literary canon. Thus, Marko Vovchok's premonitions that the translation of her writings would be of low quality had been unfounded.

Domanytskyi had shown his exceptional efficiency as a publisher during the third period of his work on the writings by the famous writer. Unlike the first stage of Domanytskyi's work on Marko Vovchok's writings associated solely with their edition, the third one was connected with the studying of certain questions of her biography and creative work. The researcher managed to publish previously unknown writings by Marko Vovchok from her archive in a literary scientific journal "Literaturno-naukovyi vistnyk" ("Literary Scientific Herald"). The publication of those materials not only enriched Marko Vovchok's literary legacy, but also became valuable for the scholars studying Ukrainian literature of the 19th century. Moreover, the publication of those texts was very important in the context of identifying the genuine author of *Folk Tales*. The thesis deals with the genesis of the question of Marko Vovchok's authorship of *Folk Tales*, which recurred after her death in 1907.

Unfortunately, because of his premature death, the scholar did not manage to realize his idea of publishing a scholarly edition of Vovchok's works, which would contain her lexicographic materials and linguistic notes, and would be accompanied by critical commentaries. Also for that reason, Domanytskyi's monograph on the life and creative work of Vovchok was not accomplished. Domanytskyi's scholarly work on Vovchok's literary legacy and biography is discussed in the second chapter of the thesis.

The first Domanytskyi's research work dealing with the writings of Marko Vovchok was a scholarly paper presented by him at the second meeting of the Ukrainian Scientific Society in Kyiv. In his publications of 1908–1909 ("Maria

Oleksandrivna Markovych — avtorka «Narodnych opovidan» (“Maria Oleksandrivna Markovych – the authoress of *Folk Tales*”); “Avtorstvo Marka Vovchka” (“The authorship of Marko Vovchok”); “Marko Vovchok”; “Marko Vovchok pro Kulisha” (“Marko Vovchok about Kulish”); “Pamyaty Marka Vovchka” (“In Memoriam Marko Vovchok”); “V Oboroni Mertvykh od Zhyvykh” (“Protecting the Dead from the Alive), having studied the archival materials, Domanytskyi rebutted the idea of Opanas Markovych’s or Panteleimon Kulish’s authorship.

In his research, dealing with the biography and writings of Marko Vovchok Domanytskyi made a series of mistakes, which, however, arouse not because of his desire to support his views at any price or manipulate facts. Those drawbacks are resulting from the state of development of the source base of the new Ukrainian literature at that time. It is determined in the thesis that the researcher falsely considered that the first volume of *Folk Tales* had come out in September of 1857; that Vovchok had not known anything about the discussion on her authorship. Domanytskyi had been mistakenly arguing for Vovchok’s Ukrainian ethnic background and groundlessly attributing an anonymous editorial paragraph published in the journal “Osnova” to Kulish. Because of the incomplete source materials, the researcher adhered to the opinion that eight out of ten tales published in the first volume had been typeset from the autograph. Moreover, relying on the words of the writer’s son Domanytskyi was wrong about the origin of the pseudonym “Marko Vovchok”. Nevertheless, the researcher was right assuming that the writer had visited Sankt-Petersburg at the end of 1862 and doubting that Ivan Turgenev was actually a translator of *Folk Tales*.

Having partially reconstructed and described Domanytskyi’s research activity connected with Marko Vovchok’s literary legacy and archival materials the author of the thesis has determined the origin of the pseudonym “Marko Vovchok”, reconstructed the history of preparation of the first edition of *Folk Tales* by Marko Vovchok, and determined its autograph’s fate.

The research allowed finding out many facts about Vasyl Domanytskyi’s publishing and research activities connected with the literary legacy of Marko Vovchok and her biography. Domanytskyi refuted the co-authorship theory and established

Marko Vovchok as the genuine authoress of *Folk Tales*. His research works became de facto the first biographies of the writer based on the wide range of sources. His works dealt with Marko Vovchok's whole life, not just separate periods of it. Domanytskyi determined many previously unknown facts about Marko Vovchok's life and introduced them into the scientific circulation.

The findings of the thesis lead to the conclusion that despite substantial contribution to the academic study of Marko Vovchok's life and work, Vasyl Domanytskyi had committed numerous errors because of both low contemporary level of research on the subject and his rather amateur methodological principles.

The novelty of the thesis lies in the comprehensive analysis of the published and archival sources, which allowed conducting thorough research into Domanytskyi's participation in the activities of Kyiv-based publishing house "Vik", and covering the history of Marko Vovchok's cooperation with "Vik". As a result of the above mentioned source analysis, archival and little known sources have been introduced into the scientific circulation, which ensured deeper coverage of the topic of this thesis. Moreover, the dissertation deals with Domanytskyi's contribution to the development of the Ukrainian literary studies of the early 20th century. It is important to stress that the thesis presents the first attempt to consider Domanytskyi's research into the biography and creative work of Vovchok. In addition, the principles of textual criticism and source studies applied by Domanytskyi in the course of the analysis of Marko Vovchok's biography and creative work were determined in this paper. What is more, some previously unknown facts of Domanytskyi's biography are dealt with in this study.

The practical value of the research consists in the possibility of using the results of it in the study of the history of development of Ukrainian textual criticism and source studies of the late 19th and early 20th century, and designing training courses in textual criticism and source studies. The outcomes of the research will be useful for publishing and commenting Domanytskyi's studies about Marko Vovchok, publishing her writings and biography, and writing the works in the history of Ukrainian literature.

Keywords: autograph, authorship, archival materials, attribution, biography, publishing house "Vik", dating, correspondence, first publication.

Основні положення дисертації викладено в таких публікаціях:

Статті в наукових фахових виданнях України:

1. Цимбал Б. Авторство Марка Вовчка. (Історія питання). *Літературознавчі обрії. Праці молодих учених. Збірник наукових праць*. Київ, 2014. Вип. 21. С. 214–220. (0,6 друк. арк.)
2. Цимбал Б. Василь Доманицький — видавець творів Марка Вовчка. *Література: класична спадщина і сучасність* / За ред. О. Н. Мушкудіані. Київ: КиМУ, 2012. С. 283–299. (0,4 друк. арк.)
3. Цимбал Б. «Народні оповідання» Марка Вовчка: втрати, пошуки, знахідки. *Слово і час*. 2014. №. 1. С. 90–97. (0,6 друк. арк.)
4. Цимбал Б. Оцінка доробку Василя Доманицького. *Літературознавчі обрії. Праці молодих учених. Збірник наукових праць*. Київ, 2010. Вип. 18. С. 209–213. (0,45 друк. арк.)

Стаття у періодичному іноземному виданні:

5. Tsymbal B. Листування Марка Вовчка: невирішені питання атрибуції, датування та коментування. *Studia Litteraria Universitatis Jagellonicae Cracoviensis*. Kraków, 2019. T. XIV. Zeszyt 2. S. 123–137. doi.org/10.4467/20843933ST.19.012.10316 (0,9 друк. арк.)

Додаткові публікації:

6. Цимбал Б. Василь Доманицький — вовчокознавець. *Василь Доманицький: особистість і науково-творча спадщина. Збірник праць учасників наукового семінару, проведеного з нагоди 100-річчя від часу смерті вченого. Черкаси, 14–15 вересня 2010 року*. Черкаси: Видавець Чабаненко В. А., 2011. С. 99–105. (0,3 друк. арк.)

7. Цымбал Б. К истории первого издания «Народних оповідань» Марко Вовчок. *Текстология и историко-литературный процесс: I Международная конференция молодых исследователей (Москва, Московский государственный университет имени М. В. Ломоносова, филологический факультет, 16–17 февраля 2012 г.): Сборник статей / Редакторы Л. А. Новицкас, А. Н. Першкина, П. Ф. Успенский, А. С. Федотов. Москва: Лидер, 2013. С. 55–64. (0,4 друк. арк.)*
8. Цымбал Б. Участь Василя Доманицького в діяльності видавництва «Вік». *Слово і час. 2019. № 12. С. 21–32. (0,8 друк. арк.)*

ЗМІСТ

ВСТУП	15
РОЗДІЛ 1. ВАСИЛЬ ДОМАНИЦЬКИЙ — ВИДАВЕЦЬ ТВОРІВ	
МАРКА ВОВЧКА	38
1.1. Участь Доманицького в діяльності видавництва «Вік».....	39
1.2. Підготовка антології «Вік». Знайомство з Марком Вовчком.....	53
1.3. Видання творів Марка Вовчка в серії «Українська бібліотека». Листування з письменницею (питання атрибуції та датування).....	58
1.4. Львівське видання «Народних оповідань»	70
1.5. Публікація невідомих творів із архіву Марка Вовчка.....	85
РОЗДІЛ 2. ВАСИЛЬ ДОМАНИЦЬКИЙ — ДОСЛІДНИК ТВОРЧОСТІ	
МАРКА ВОВЧКА	93
2.1. Авторство Марка Вовчка (історія питання до 1907 року).....	97
2.2. Позиція Доманицького в дискусії про авторство.....	118
2.3. Чи знала авторка про «заочний суд»?.....	139
2.4. Національність.....	140
2.5. Чого не писав Куліш.....	148
2.6. Історія підготування першого видання «Народних оповідань».....	153
2.7. Відвідини Санкт-Петербурга взимку 1862 року — помилка?.....	169
2.8. «Переклад» Тургенєва.....	170
ВИСНОВКИ	181
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	191

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Хоча текстологічні студії над українською літературою нового часу тривають уже понад століття, в українському літературознавстві досі немає узагальнювальної праці, яка простежувала б їх розвиток. Необхідність підбити підсумки за минулий період очевидна. Таке дослідження має спиратися на солідну наукову базу, зокрема на попередні розробки окремих питань, вивчення внеску конкретних дослідників у розвиток відповідної галузі. Одним із тих, хто стояв біля джерел текстологічного вивчення нової української літератури, був Василь Миколайович Доманицький.

В історію українського літературознавства він увійшов передусім як дослідник творчості Тараса Шевченка — редактор найповнішого на той час видання «Кобзаря» (1907, 1908, 1910) та автор етапної для шевченкознавства праці «Критичний розслід над текстом “Кобзаря”» (1906). Безперечно, його ім'я асоціюється передусім із першим повним виданням «Кобзаря» Тараса Шевченка, менше знають його як дослідника творчості Марка Вовчка. Це простежується як у тематиці, так і в кількості праць, присвячених безпосередньо Доманицькому, Тарасові Шевченку чи Маркові Вовчку, автори яких аналізували роботу, яку провів текстолог, з огляду на предмет своєї праці. Саме через знаковість постаті Шевченка для української культури й історії дослідники розглядали переважно шевченкознавчу спадщину Доманицького і писали про неї набагато більше й частіше, ніж про його студії життя і творчості Марка Вовчка, отже, і Доманицький як видавець і текстолог Шевченкових творів був під пильнішою увагою. Це в жодному разі не свідчить про якість його дослідницької роботи, а лише вкотре демонструє рівень популярності двох письменників. До того ж на початку ХХ століття проблема авторства «Народних оповідань» українську громадськість хвилювала набагато менше, ніж потреба повного критичного видання поетичного доробку Шевченка. Це було пов'язано із заборонами на

публікацію окремих уривків чи й повних текстів Шевченкових творів, а також із п'ятдесятима роковинами його смерті, що саме наближалися. Як писав Доманицький у вступі до свого «Критичного розсліду над текстом “Кобзаря”»: «А тим часом уже й півстоліття з дня смерти поета не за горами. Промине ще одних лишень 5 літ, і поетичний скарб поета нашого стане вільним добром кожного громадянина: кожен матиме право друкувати чи цілого “Кобзаря”, чи частину його яку небудь, по своїй охоті, не питаючись дозволу нічийого і друкуватиме на підставі тих некритичних, неперевірених, значно неповних, а часом і поплутаних редакцій текстів, які стрічаємо ми зараз по всяких російських та заграничних виданнях» [55, с. 1].

Обсяг роботи Доманицького над літературною спадщиною Шевченка набагато більший, ніж його студії про доробок Марка Вовчка. Загалом за своє життя Доманицький устиг залишити не так багато праць, тому, щоб краще окреслити наукові позиції дослідника, варто розглянути відгуки на його шевченкознавчі роботи, пов'язані з текстологією і джерелознавством.

Досягнення й переваги роботи Доманицького порівняно з його попередниками полягали в тому, що він уперше звирив твори, які збирався друкувати, з Шевченковими автографами, а всі відмінності в текстах окремо навів і пояснив у студії «Критичний розслід над текстом “Кобзаря”». Ця розвідка друкувалася в останніх числах «Киевской старины» за 1906 рік, а наступного року з'явилася окремим виданням. У передмові Доманицький з'ясовує причини, які спонукали його до цієї праці: «Уже літ з двадцять чути в літературі нашій голоси про те, що пора уже взятися до критичного видання поезій Шевченка, що треба переглянути та перевірити усі видання “Кобзаря” та рукописи (оригінали-автографи та усякі копії з них), переглянути усе, що тільки де писалося про Шевченка та з приводу його творів, і скомбінувавши увесь той матеріал, реставрувати поетичний скарб найбільшого поета не тільки українського, але й в цілій Славянщині» [55, с. 1].

«Критичний розслід над текстом “Кобзаря”» високо оцінив Іван Франко, який паралельно готував видання Шевченкових творів у Львові: «Те, що повинно

було бути зроблене ще за життя Шевченка або швидко по його смерті — підготування матеріалів для повного критичного видання його творів, зроблено аж тепер, на наших очах, майже півстоліття по його смерті. Яким скандальним легковаженням і недбальством визначалися попередні покоління до пам'яті Шевченка і його безсмертних творів, доказують такі святотатські вчинки, як львівське видання Партицького і та ноншалансія, з якою було зроблено празьке видання по свідоцтву Драгоманова. Невважаючи на деякі пізніші спроби, такі як Кониського “Проба хронологічного влаштування Шевченкових творів”, як інтересні, та з зовсім неважним і неповним апаратом зроблені проби М. Кр[уп]ського та Романчука, ця праця лишалася безплідною і безґрунтовною власне задля браку і недоступності перших джерел. В. Доманицькому припала честь доклати цієї праці з поручення громади, що отворила йому приватні архіви та музеї і уможливила доклатання важного діла. <...> Тепер, по доклатанні хронологічного впорядкування його творів, ми можемо докладно заглядати в робітню його духу, слідити могутні хвилі його творчої сили від кінця 1844 до марта 1847 р. і ступеневий їх упадок і новий зріст у пізніших часах неволі та освободження. Праця В. Доманицького видобула на світ значну масу невідомого досі рукописного матеріалу, використала в значній мірі друкований матеріал і дала нам можливість пізнати Шевченка такого, яким він був, з ясною, а вічно неспокоїною і невичерпано творчою душею. Щодо самого виконання задачі, то В. Доманицький ужив найкращого методу, обробляючи кожний твір відповідно до хронологічної канви його написання, передивляючи його видання і нотуючи їх відміни і навіть дрібні помилки» [195, с. 372–373].

Не оминув Франко і слабких місць у дослідженні Доманицького: «Висловлюючи повну пошану для праці й запалу, який вніс до неї В. Доманицький, не можемо ошадити йому одного докору: легкодушного довір'я, з яким він оперся на зовсім невірних інформаціях, яких достарчив йому д. Романчук щодо деяких публікацій Шевченкового тексту. Ті інформації доторкаються поезій “Чигирин”, “Кавказ” “Холодний яр” і подобають на якусь злобну містифікацію, якої мотивів я не берусь зрозуміти. <...> Можна би ще

закинути В. Доманицькому, що при початку “Кобзаря” замало звертав уваги на першодруки, а більше на так зв[аний] “Чигиринський Кобзар”, що зовсім не заслугує на таку ласку. Там де автор обертається на ґрунті відомих і приступних йому матеріалів, праця виходить бездоганною і заслугує на всяке признання» [195, с. 373].

Вагомість для тогочасного літературознавства студії «Критичний розслід над текстом “Кобзаря”», «без якої не можна обійтись тепер, пишучи про Шевченка», добре сформулював Сергій Єфремов 1912 року: «Коли б Доманицький нічого більше не зробив був, то вже оця одна праця над “Кобзарем” повинна б забезпечити йому вічну пам’ять на Україні» [209, с. 8]. Так оцінили працю Доманицького його сучасники.

Перше видання «Кобзаря» за редакцією Доманицького 1907 року ознаменувало новий етап в історії публікації поетичної спадщини Шевченка. Видання прихильно зустріли сучасники. У рецензії, вміщеній у лютневій книжці «Літературно-наукового вістника» за 1907 рік, Михайло Грушевський писав: «Нинішнє видання Кобзаря таким чином стає не просто першим виданням Кобзаря в Росії, але найповнішим з усіх теперішніх і авторитетнішим від усіх попередніх» [41, с. 368]. Редактор недавно надрукованого у Львові «Кобзаря» Юліан Романчук, аналізуючи три нові видання Шевченка (власне, Франка й Доманицького), теж високо оцінив «Кобзар» Доманицького, на відміну від львівського видання Франка: «Се видання — для Росії просто епохальне, бо перше цілком повне, без найменших пропусків цензурних, але воно й для заграниці дуже важне тим, що в нім додані деякі нові поезії і частини поезій, що заповнені деякі прогалини, що декуди поправлений текст і що майже вже цілком впевнена хронологія» [170, с. 3].

Доманицький в оцінці трьох «Кобзарів» солідаризувався з Романчуком, висловивши останньому 2 травня 1909 року в приватному листі свої враження: «<...> я торік порівняв слово в слово Ваше вид[ання] з вид[анням] Франка і упевнився, як безмірно краще Ваше — не може бути й порівняння. Ви в виборі

варіантів обережні, помилок майже не бачив, а у Фр[анка] просто страшні речі є...» [278, арк. 11].

Про популярність і значущість цього видання свідчить і те, що його десятитисячний наклад розійшовся за кілька місяців. Це спонукало видавничу комісію взятися за друге видання. «Кобзар» у редакції Доманицького був відомий за межами Російської імперії — і не лише серед українців. У листі Доманицькому Франко повідомляв, наприклад, що Ватрослав Ягич звертається до нього з проханням надіслати «2 примірники [“Кобзаря”. — Б.Ц.] за гроші, а надто заявляє, що коли б видавці згодилися дати знижену ціну, то він узав би зо 20 примірників для слухачів своєї семінарії» [197, с. 334].

Сім років по тому, в соту річницю із дня народження Шевченка, оглядаючись на сумну долю публікацій його поетичного доробку, після заборони цензурою всіх трьох видань за редакцією Доманицького в Росії, після виступів львівських «патріотів» супроти публікації окремих Шевченкових віршів, які «содержанием своим сопротивляются религиозности и нравственности» [84, с. 37], Сергій Єфремов писав: «“Кобзарь” в издании 1907 г. впервые появился в том виде, который соответствовал значению книги в истории украинского возрождения и был достоин памяти великого поэта» [84, с. 32], — а самого Доманицького назвав «выдающимся знатоком Шевченковского текста» [84, с. 30].

Та, попри захоплені відгуки сучасників, сьогодні в оцінках слід бути обережними. Беззаперечна цінність студій Доманицького над текстами Шевченкових творів у тому, що він звірив увесь масив доступних йому варіантів і зафіксував різночитання. Варто пам'ятати, що на той час якої-небудь традиції підготовки подібних видань Шевченка чи будь-кого іншого фактично не існувало, хоча основні принципи майбутнього наукового видання Володимир Науменко сформулював іще на початку останньої декади XIX століття: 1) текст творів має бути критично перевірений і досліджений за всіма варіантами рукописів і друків; 2) кожен твір має супроводжувати науково-критичний апарат, який міститиме всю необхідну біо-бібліографічну й історико-літературну інформацію [148, с. 314]. У той час, коли Доманицький працював над Шевченковими текстами, ці

самі вимоги до видання повторив у своїй статті Володимир Дурдуківський [83], але тогочасні редактори й надалі трималися хибного компілятивного підходу в підготовці видання творів. Незважаючи на всі вади й помилки у виданні, «Кобзар» у редакції Доманицького після 1917 року перевидавався (іноді з додатком виявлених пізніше віршів) ще майже ціле десятиліття — до 1926 року.

Уже в столітні роковини народження Шевченка з'явилося видання його творів, яке Павло Зайцев підготував на відмінних від його попередників засадах. Чотири роки по тому він писав про помилковість ужитого Доманицьким підходу: «<...> його робота над текстом “Кобзаря” в розвинені Ševčenkofilologie назавше лишиться тим, чого не зможе обминати ні один дослідувач творчості Шевченка, але метод видання тексту “Кобзаря”, вжитий небіжчиком, був цілком хибний. В один і той же твір він вносив варіанти з різних автографів цього твору, замість брати текст одного автографа за основний, а до нього давати варіанти» [94, ствп. 470]. А через п'ятнадцять років після смерті Доманицького, говорячи в одній зі статей про потребу наукового видання творів Шевченка, Зайцев наголошував: «<...> те, що ми звичайно читаємо як Шевченка, це — не його особиста творчість, це або Шевченко + Романчук, або Шевченко + Франко, або Шевченко + Доманицький, або Шевченко + Лепкий, бо ні один із теперішніх редакторів “Кобзаря” не видав правдивого тексту поезій Шевченка, взявши одну редакцію за основу, а завжди кожний з них до тексту одної, вибраної за основу, домішував з інших редакцій окремі “кращі” або “влучніші” речення, сполучаючи таким чином в одному творі елементи, що виникали в інших психологічних умовах і неодноразово»; і далі: «Я не хочу тут образити ні покійних, ні нині живих редакторів тексту Шевченка. Всі вони заслужені й гідні всякої поваги люде. Але ж їхня праця над текстом Шевченка методологічно була хибною, а іноді й незрозуміло наївною» [93, с. 41].

Аналізуючи 1922 року наявні видання й окремо зупинившись на зредагованому Доманицьким «Кобзарі», Ієремія Айзеншток констатував: «<...> треба визнати, що *редакційної роботи В. Доманицький не подолав*» [2, с. 12]. Цей висновок, як бачимо, полярно протилежний до відгуків сучасників. Причини

невдачі покійного дослідника Айзеншток убачав у тому, що «В. Доманицький був по освіті істориком <...>. До історії літератури він звертався лише деколи і його нечисленні “історико-літературні” розвідки є майже виключно повідомленнями невиданих матеріалів з історії української літератури, повідомленнями, де невеликі дослідження мають підлеглу, службову роллю» [2, с. 12]. Щодо принципів науково-критичного видання, як пише Айзеншток, Доманицький виявив цілковиту методологічну безпорадність, бо у нього «єдиною основою для встановлення справедливого тексту є особистий смак автора» [2, с. 13].

Цю саму думку літературознавець повторив через п'ятнадцять років у статті про рукописну спадщину Шевченка: «В деле приведения в известность и описания поэтического наследия Шевченко Доманицкий сделал очень много, в особенности принимая во внимание разбросанность в то время местонахождения автографов и почти полную в то время недоступность многих из них, а также полулегальное положение самого Доманицкого. Он в значительной степени привел в порядок хронологию “Кобзаря”, до того чрезвычайно путанную и случайную: впервые опубликовал ряд неизвестных дотопе произведений Шевченко, извлеченных им из рукописей. Наконец, он опубликовал большое текстологическое разыскание — “Критичний розслід над текстом «Кобзаря»” (Киев, 1907), использовав в нем и рукописи поэта, отобранные при аресте в 1847 г. и обнаруженные П. Е. Щеголевым во время занятий в архиве департамента полиции. При всем том, работу Доманицкого мы не можем расценивать иначе как кустарную по своим методологическим принципам <...>. Для Доманицкого одинаково ценным являлся всякий автограф поэта, всякая копия, сделанная кем-либо из его “друзей”, всякий печатный вариант. Исследуя (в сущности же лишь описывая) текстовый материал какого-либо произведения, он не задавался целью проследить характер и тенденцию поэтической работы Шевченко над ним, не пытался устанавливать основной текст и варианты к нему; отдельные строки (в лучшем случае небольшие отрывки) брались им обособленно, сличались по всем рукописям (автографам и копиям) и печатным изданиям (независимо от степени их авторитетности) и из ряда вариантов им выбирался наиболее “удачный”,

“лучший”, который и должен был составить основной текст, канон. <...> Все это рождало в ряде случаев сознательную фальсификацию» [1, с. 451].

У 1920-х роках Всеукраїнська академія наук вела активну роботу з підготовки нового, науково-критичного видання спадщини Шевченка. У процесі роботи не лише встановлювалися невідомі факти з біографії поета, а й вироблялися принципи підготовки видання творів. У середині декади на сторінках відновленого журналу «Україна» з'явилася стаття Михайла Новицького «До тексту Шевченкового “Кобзаря”». Як і Айзеншток, Новицький указав на численні вади в роботі Доманицького, які й далі кочували з видання у видання: «Доманицький дозволяв собі поправляти і доповнювати Шевченківські тексти, хоча й робив це дуже обережно і не так сміло, як Романчук. Він часто нехтував власними автографами поета, даючи перевагу при усталенні основного тексту непевним копіям або попсованому ляйпцігському виданню поезій Шевченка р. 1859. В кількох випадках Доманицький самовільно й помилково датував місце й час написання того або іншого твору. До цього треба додати ще одно: шановний редактор Шевченківського “Кобзаря” не завжди бачив на власні очі рукописи поета й покладався іноді на копії сторонніх людей» [156, с. 75].

Історію появи першого повного видання «Кобзаря» в Росії викладено в дослідженні Михайла Возняка «З приводу двадцятиліття “Кобзаря” в редакції В. Доманицького» [див.: 34]. Автор докладно розповів про труднощі, з якими голова «Общества им. Т. Г. Шевченка» сенатор Андрій Маркович отримав 1905 року цензурний дозвіл на видання повного тексту «Кобзаря», про виявлення в архіві департаменту поліції нових, нікому невідомих на той час віршів Шевченка, вилучених у нього під час арешту 1847 року (збірка «Три літа»), про підготовку нового видання 1908 року, про джерела творів, якими послуговувався Доманицький, нарешті — про арешт видання 1910 року. Відомості про появу цього видання Возняк черпав зі статей Петра Стебницького («Повний “Кобзар” в Росії», «“Кобзар” під судом») та Олександра Лотоцького («Як появилася повне видання “Кобзаря”»). Після статті подано листування Доманицького з Франком (1903–1908 роки) із приводу видань творів Шевченка, що їх обидва тоді готували.

У цей період, крім статей, присвячених Доманицькому або дотичних до нього, було опубліковано також його листи до Ганни Берло з її передмовою, писані під час лікування дослідника в Ялті (1901–1902) [6], та один лист до Марії Требинської з Аркашона від 15 квітня 1910 року з передмовою Володимира Міяковського [142], з яких черпаємо відомості про життя дослідника.

Майже через сімдесят років після виходу «Критичного розсліду над текстом “Кобзаря”» у статті про текстологію творів Тараса Шевченка Василь Бородин констатував: «Не вільний від багатьох помилок, зумовлених тогочасним станом шевченкознавства, це був перший систематизований огляд основних матеріалів до тексту “Кобзаря”, якому судилось надовго, аж до появи радянських наукових видань та “Опису рукописів Т. Г. Шевченка” <...>, стати свого роду путівником по поетичній спадщині Шевченка. Часом до нього змушені звертатися в історичному аспекті і сучасні дослідники» [12, с. 540].

Присвячена едиційній роботі Доманицького стаття Людмили Нілової «Василь Доманицький — редактор творів Шевченка», як зазначає сама авторка на початку, — це «спроба розібратись у складностях його [Доманицького. — Б. Ц.] редакторської роботи, вказати на ті труднощі, які під час підготовки текстів творів Шевченка довелося подолати редакторів» [155, с. 166]. Дослідниця аналізує, наскільки ґрунтовно Доманицький вивчив Шевченкові вірші періоду 1843–1845 років. Відомо, що готуючи видання, Доманицький не надав належного значення новознайдений рукописній збірці «Три літа», вважаючи тексти творів, які до неї ввійшли, ранніми редакціями. Послідовно порівнюючи тексти віршів і поем «Чигрине, Чигрине...», «Кавказ», «Заворожи мені, волхве...», «Розрита могила», «Не женися на багатій», «Чого мені важко...», «Хустина», «Заповіт», «І мертвим і живим...» у виданні Доманицького та в рукописній збірці «Три літа», Нілова вказала на похибки й непослідовності в роботі Доманицького як редактора, водночас назвала здобутки зредагованого ним «Кобзаря». На думку дослідниці, найголовніша вада цього видання — принцип компілювання «кращої редакції» на основі різних варіантів одного твору, про що в першій третині ХХ століття писали згадані вище Зайцев, Айзеншток і Новицький.

Загальний висновок, якого доходить авторка, позитивний: «На той час, коли не були визначеними наукові принципи редагування, викликає захоплення редакторське чуття В. Доманицького, який відкрив і акцентував величезне значення у встановленні канонічного тексту, першоджерел письменника. Крім того, В. Доманицький був першим, хто зумів правильно встановити дату написання творів Шевченка. Саме він перший уклав “Кобзар” у точній хронологічній послідовності. І. Франко як упорядник “Кобзаря” Шевченка скористався хронологією В. Доманицького» [155, с. 175].

На вужчому питанні редакторської роботи Доманицького зупиняється Лариса Семака. Дослідниця стисло викладає історію публікації Шевченкових віршів періоду 1847–1857 років, нотує виправлені Доманицьким хиби порівняно з попередніми виданнями «Кобзаря» [171].

Шевченкознавчий доробок Доманицького часто привертав і досі привертає увагу дослідників. Набагато рідше згадуються в літературі його дослідження біографії і текстологія творів Марка Вовчка, перевидання й публікація невідомих раніше творів з архіву письменниці, тимчасом вони мали не менше значення для вивчення літературної спадщини авторки. Ці його дослідження стали першою спробою перевести дискусію про авторство Марка Вовчка зі сфери необґрунтованих припущень у сферу наукового аналізу.

Сучасники по-різному сприйняли публікації Доманицького. Відома реакція Івана Франка на знайдені Доманицьким нові матеріали про Марка Вовчка і її «Народні оповідання»: «Дуже врадував мене Ваш лист зі звітками про спадщину Марка Вовчка. Я в своїм некролозі в Літ.-наук. вістнику дійшов до тої самої певности, що вона сама писала по-українськи і володіла нашою мовою. Якби мали щось до публікації, то прошу в першій ряді мати на оці “Записки” та “Літ.-наук. вісник”» [197, с. 334]. Сергій Єфремов, висловивши в статті 1907 року сумнів щодо авторства Марії Маркович, після появи дослідження Доманицького змінив свою думку. Натомість Олена Пчілка й надалі трималася протилежної версії, демонстрацію чого легко побачити в редакційній примітці до публікації спогадів

Ганни Барвінок про Марка Вовчка на сторінках «Рідного краю», який і редагувала Пчілка [5, с. 11].

Однак більшість дослідників творчості письменниці в той час прийняли обґрунтовану Доманицьким версію авторства «Народних оповідань» [9; 72; 96; 110; 138; 160; 182]. Нові студії про Марка Вовчка так само здобували не завжди позитивні відгуки від рецензентів, але вже ніколи об'єктом критики не було питання авторства [72; 141; 144; 167, арк. 23–24 зв.].

Частота посилок на праці Доманицького і загалом згадок про нього в наукових працях поступово знижувалася. Це зумовлено двома причинами, одна з яких цілком закономірна: дослідники пішли далі у своїй роботі, що деактуалізувало його напрацювання й переводило їх у категорію історії літературознавства. Проте далеко не всі помилки Доманицького було швидко виявлено і спростовано, крім того, в деяких випадках він таки мав рацію. Іншою причиною забуття став чинник позанауковий, політичний. Не можна стверджувати, що Доманицький потрапив до поганого товариства, а все ж він перебував у тій самій категорії, що і його близький приятель Сергій Єфремов, — буржуазних літературознавців. У більшості випадків шевченкознавці не могли обійтися без його «Критичного розсліду», але це було вузьке коло спеціалістів, а для більшості він залишався невідомим.

Період вимушеного забуття став важливим моментом у поверненні імені Доманицького і, на жаль, призвів до некритичного ставлення деяких авторів до його доробку. На сторінках журналу «Вітчизна» в середині 1960-х років з'явилася стаття Михайла Гуменюка «Свіжий вітер» (1965, № 2, с. 177–179), що згодом увійшла до його книжки нарисів про українських бібліографів XIX — початку XX століття [43, с. 128–134]. Ця стаття не була піонерською в низці новітніх публікацій, присвячених Доманицькому, однак стала першою надрукованою на сторінках центральної республіканської преси. Автор навів короткі біографічні відомості про дослідника, що було цілком виправдано часом.

На сьогодні чи не найціннішим з усього написаного про Доманицького залишається стаття Бориса Лобача-Жученка, над якою він працював довгий час.

Розповідаючи Мирославі Морозу про свої творчі успіхи, Борис Лобач-Жученко згадав у листі від 26 липня 1969 року про статтю, яку він подав до друку в журнал «Радянське літературознавство»: «<...> за статтю “Марко Вовчок і Василь Доманицький” придется сражаться. Как я и предполагал, рецензент настаивает “снизить пафос восхваления Доманицкого”, тогда как все приводимые факты из его биографии строго документированы» [243].

Ця стаття з’явилася на сторінках академічного літературознавчого журналу 1970 року. У ній Лобач-Жученко звітує про результати своєї дослідницької роботи в архівних фондах департаменту поліції, особових фондах Марка Вовчка (архів письменниці зберігається в рукописному відділі Інституту російської літератури (Пушкінський дім) РАН та у відділі рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України) та Василя Доманицького (відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України та Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського НАН України). Дослідник оприлюднив цілком нові відомості про життя й діяльність Доманицького, уточнив окремі, давно відомі факти. Лобач-Жученко докладно висвітлив історію із плутаниною прізвищ, яка дала змогу Доманицькому легально виїхати з Росії замість відбувати трирічне заслання у Вологодській губернії. Окремо автор спинився на його публікаціях про Марка Вовчка, на участі в посмертних виданнях творів письменниці та на перекладі російськомовних повістей Марка Вовчка «Тюлевая баба» і «Глухой городок» [див.: 130]. Крім названої статті, Лобач-Жученко присвятив Доманицькому кілька сторінок у дослідженні про Марка Вовчка [135, с. 224–250].

Саме ця стаття Бориса Лобача-Жученка, а також випущена видавництвом «Вік» 1912 року збірка спогадів «Чистому серцем. Пам’яті Василя Доманицького. Біографія, спомини, похорон» залишаються головними джерелами для більшості авторів і авторок публікацій про Василя Доманицького, які виходили майже ціле століття по його смерті. Частина матеріалів збірки публікувалася одразу по смерті Доманицького в газеті «Рада» (№ 203, 204, 206, 217, 220, 253 за 1910 рік). Автори (Сергій Єфремов, В’ячеслав Липинський, Федір Матушевський, Дмитро Донцов,

Петро Стебницький, Любов Яновська та інші) поділилися спогадами про останні десять років життя Доманицького. У «Передньому слові» упорядник збірки Сергій Єфремов зазначав: «Ці статті і згадки про Доманицького, писані під свіжим вражінням його смерті, видаємо не тільки через те, що вважаємо це за святу повинність перед пам'яттю людини, яка була фундатором і найближчим співробітником нашого видавництва. Це само собою, але ми хочемо ще і всьому громадянству нашому нагадати про чоловіка, якого воно не сміє забувати. Не сміє, бо на громадській роботі положив свої сили небіжчик Василь Миколаєвич, даючи собою найкращий зразок того, як треба і можна громадським справам послужити...» [209, с. 4].

Ці слова повністю відповідають змісту книжки. Відомості з неї доповнюють загальну характеристику Василя Доманицького як громадського діяча. У збірці «Чистому серцем» наведено факти з його життя і різних сфер діяльності, широко цитуються листи Доманицького до мемуаристів. Видання важливе насамперед свідченнями сучасників, водночас не варто беззастережно на них покладатися. Можливо, що саме суб'єктивне (у цьому випадку цілком виправдане) ставлення сучасників до передчасно померлого колеги спричинило низку не зовсім об'єктивних оцінок наукового доробку Доманицького серед нинішніх дослідників, зокрема й свідоме нехтування слабкими сторонами його праць.

Із часткою прикрості доводиться констатувати, що більшість сучасних публікацій про Доманицького не відрізняються оригінальністю. Великий їх відсоток має популярний характер, а тому вони позбавлені новизни, якої тут вимагати марно. Та якщо не брати їх до уваги, зосередившись на власне наукових дослідженнях, проблема подвоюється через надто довірливе ставлення авторів і авторок до джерел, якими вони послуговуються, множачи й усталюючи ці помилки.

З огляду на недостатню розробленість теми і важкодоступність частини джерел для свого часу, можливо, цінною була стаття Володимира Качкана про редакційно-видавничу діяльність Доманицького, хоча побудовано її на некритичному переказі загальновідомих нині фактів із біографії Доманицького,

реферуванні змісту чи просто переліку його статей. Дослідник, наприклад, пише, що «1895 р. у Києві з ініціативи В. Доманицького, О. Кониського та редакції журналу “Киевская старина” було організовано видавництво “Вік”. Спочатку існувало як видавничий гурток молоді, а коли 1900 р. побачив світ перший том трикнижної антології нової української літератури (укладач В. Доманицький), <...> видавництво прибрало собі постійну назву “Вік”»; і далі: «У другому виданні першого тому В. Доманицький зняв вірші <...>. У двокнижжі прози представив твори або уривки з них (додав бібліографічні довідки) <...>» [102, с. 391]. Це питання очевидно потребує набагато виваженішого підходу, і не варто безапеляційно приписувати комусь одноосібне впорядкування згаданої антології. Крім того, історію видавництва до сьогодні вивчено недостатньо, бо після Вікторії Хоню ним фактично ніхто не цікавився.

Останнім часом з’явилися публікації, присвячені редакторсько-видавничій і кооперативній сферам діяльності Василя Доманицького, його фольклористичним та історичним розвідкам, дослідженням із давньої української літератури, кілька біографічних нарисів просвітницько-популяризаторського характеру.

З публікацій останніх п’ятнадцяти років вагомим поповненням відомостей про Доманицького став оприлюднений корпус його листування з Миколою Аркасом у період роботи над виданням популярної «Історії України-Руси» останнього [100]. Щоправда, через надмірне захоплення об’єктом дослідження упорядниці припустилася прикрої помилки [див. про це: 154], але згодом її виправила [16, с. 168, 171]. Та, незважаючи на новизну й безперечну цінність цього видання, епістолярний діалог Доманицького з Аркасом не містить жодних згадок про Марка Вовчка, а тому не має стосунку до студій про письменницю. Так само малоінформативна в цьому плані й публікація його взаємного листування з Євгеном Чикаленком [див. 180].

Мета статті Людмили Кузьменко з довгою назвою «Листування В. Доманицького з П. Стебницьким як джерело вивчення його редакторської роботи з підготовки до друку повного видання “Кобзаря” Т. Шевченка» полягає у виявленні відомостей про роботу Доманицького над виданням «Кобзаря» у

двосторонній кореспонденції з Петром Стебницьким [111, с. 276]. Інформації, корисної для з'ясування питання про студії Доманицького над творчою спадщиною та біографією Марка Вовчка, там немає. До того ж статтю не позбавлено курйозів: наприклад, із тексту випливає, що «Кобзар» за редакцією Доманицького — «найповніше на той час текстологічне дослідження поезій Т. Шевченка» [111, с. 270] або що перед початком роботи над «Кобзарем» Доманицький опрацював «Критичний розслід» [111, с. 273], який сам і написав.

Стаття цієї дослідниці про епістолярний діалог Доманицького з подружжям Грінченків залишає трохи неоднозначне враження, починаючи з певної неузгодженості в назві — «Листування Василя Доманицького з подружжям Борисом та Марією Грінченками як історичне джерело». У першому абзаці статті чітко сформульовано, що «дослідження акцентує увагу на висвітленні таких моментів: світогляд, кар'єрний зріст, стосунки між адресатами, стан здоров'я, найближчі плани, які мають важливе значення в галузі персоналістики» [112, с. 252].

Завдання продемонструвати потенціал уцілілої кореспонденції (51 позиція) як історичного джерела, можливо, й досягнуто. Зі статті можна довідатися про основні теми, що їх порушують у листах кореспонденти, проте за межі власне епістолярію, щоб з'ясувати різні обставини недостатньо вивченого початку ХХ століття, авторка не виходила, а обмежилася тільки сумлінним реферуванням змісту збережених матеріалів. На основі листування, наприклад, висвітлено історію підготовки популярних брошур Доманицького про Галичину, Буковину і словаків [112, с. 255–260, 262], але далі в статті дослідження цього питання ніяк не розвинуто. За її межами залишилося навіть прізвище рецензента брошури про Галичину — Івана Франка, який саме в той час востаннє прибув до Києва.

Згадано в статті і про початок роботи Доманицького над спадщиною Марка Вовчка, і про прохання надіслати видану в Чернігові 1896 року біографію Опанаса Марковича, проте жодної рефлексії стосовно того, що авторкою цієї брошури, підписаної давно розкритим криптонімом «М. З.» [49, с. 235], була Марія Грінченко, у дослідниці не виникло [112, с. 262]. На відміну від написаної двома

роками раніше статті про листування Доманицького зі Стебницьким, де, скажімо, вдалося скоригувати твердження попередніх дослідників про час виходу першого видання «Кобзаря» [111, с. 281], статтю про листування Доманицького із Грінченками недостатньо оброблено. Її скорочений варіант, надрукований через рік [див.: 16, с. 188–203], узагалі не варто розглядати.

Грунтовне дослідження Андрія Франка про співпрацю Василя Доманицького з Іваном Франком у процесі паралельної підготовки видань «Кобзаря» Шевченка [193], попри свою цінність, не має жодного стосунку до Марка Вовчка. Крім того, автор зосередив головну увагу на постаті Франка-текстолога, доповнивши завдяки цьому праці попередників [напр., див.: 174, с. 24–158].

Вступна стаття Володимира Поліщука «Наукові й моральні імперативи Василя Доманицького» [54, с. 5–22] до видання науково-творчої спадщини дослідника виконувала ознайомчу функцію і з огляду на специфіку жанру не дала авторові змоги вичерпно викласти якесь із порушених питань. Крім того, видання містить численні помилки набору тексту. У збірці своїх статей про Доманицького [165] Поліщук зосередився на доробку Доманицького в шевченкознавстві, історії, мовних питаннях, натомість студії Доманицького над спадщиною Марка Вовчка не здобули належного висвітлення.

Стаття Тараса Єрмашова «Співпраця Сергія Єфремова і Василя Доманицького у видавництві “Вік”» [16, с. 203–207], написана на основі спогадів Сергія Єфремова, Олександра Лотоцького і Євгена Чикаленка, з огляду на специфіку задіяного мемуарного жанру, де автори часто грішать помилками пам'яті, потребує обережного ставлення до наведених у ній відомостей. Крім того, автор не надто заглиблювався в досліджуване питання, тому опрацював його недостатньо.

Посередня і досить поверхова стаття «Редакційно-видавнича діяльність Василя Доманицького в Закопаному» не додає нічого нового до вивчення біографії Доманицького періоду його перебування в Австро-Угорській імперії, бо авторка, Ольга Комарова, не йде далі повторення загальновідомих фраз. Можлива

«новизна» полягає хіба в тому, що з якогось дива Михайла Грушевського названо однокурсником Доманицького [105, с. 261], хоча на момент вступу останнього в університет Грушевський уже обійняв посаду професора Львівського університету, а Доманицький, за його ж висловом, був тоді ще «“фуксом”, первокурсником» [127, с. 390]. Насправді Доманицький навчався на одному курсі з молодшим братом Михайла Грушевського Олександром [див.: 244, арк. 16; 245, арк. 8 зв., 12 зв.].

Хоча інтерес до постаті Доманицького зростає, це, на жаль, ніяк не сприяє підвищенню якості публікацій про нього. Якщо оцінювати статті з погляду новизни, вони переважно малозначущі, бо не містять жодних додаткових відомостей, ба гірше, через некритичне ставлення авторів до використовуваних матеріалів їхні праці лише сприяють усталенню й узаконенню хибних тверджень. Безперечно, не варто вимагати відкриттів од популярних публікацій, головне завдання яких якраз і полягає в популяризації постаті й доробку Доманицького. Однак у такому випадку їх слід уміщувати на сторінках масових видань, а не в академічних журналах чи збірниках статей за матеріалами конференцій, які навряд чи потраплять до рук пересічного читача.

Як видно з поданого вище огляду, дослідники й дослідниці здебільшого зводять свою місію до переказу фактів, узятих із кількох джерел, не обтяжуючи себе пошуком додаткової інформації. При цьому критичне ставлення до джерел — це радше щасливі винятки. Нерідко відомості, якими оперують дослідники, грішать вірогідністю, тож у результаті маємо лавиноподібне накопичення помилок із дальшим їх закріпленням у науковій літературі. Це дає підстави увагою оминати в дисертації статті популярного типу, суть яких зводиться до переказу спогадів про Доманицького або його праць. Наприклад, популярну газетну публікацію Володимира Хоменка [199], попри її важливу функцію, повністю побудовано на матеріалах, узятих із розвідки Бориса Лобача-Жученка [130].

Після появи статті Михайла Гуменюка, відомості про Доманицького, крім згадок у примітках до видань художньої спадщини Тараса Шевченка, Марка

Вовчка і сторінок фахових публікацій, регулярно з'являються в довідкових виданнях («Українська радянська енциклопедія», «Українська літературна енциклопедія», «Сучасна енциклопедія України»). Відповідно до специфіки видань там подано передовсім основну інформацію про його життя, діяльність і доробок. У профільних енциклопедіях автори зосереджуються на висвітленні відповідної сфери досліджень ученого («Шевченківський словник», «Полтавська шевченкіана», «Шевченківська енциклопедія»), а також наукових контактів («Франківська енциклопедія»). Ці видання мають непересічне значення, однак, відповідно до специфічного «жанру» енциклопедичної статті, не становлять самостійних розвідок, а фіксують стан розробки конкретного питання на той час.

Виданий до сотих роковин смерті дослідника біо-бібліографічний покажчик фіксує понад сімдесят різного типу заміток і публікацій (без передруків), що з'явилися після Другої світової війни [153, с. 46–53]. Відповідно до теми дослідження, статті, присвячені громадській, кооперативній та іншій діяльності Доманицького, які не мають стосунку до його досліджень про Марка Вовчка чи зводяться до переказу спогадів про текстолога, до уваги не беруться.

Попри важливість і необхідність таких робіт, спеціальних публікацій із аналізом праць Доманицького про Марка Вовчка не з'являлося, автори не приділяли достатньої уваги його студіям про творчість письменниці. Узагалі, доробок Доманицького в цій галузі ніколи не розглядався комплексно. Лише принагідно літературознавці торкалися окремих аспектів його праць у різноманітних біографічних, текстологічних чи історико-літературних дослідженнях творчості Марка Вовчка. А тимчасом внесок Доманицького в цій сфері, зокрема його роль у вирішенні питання про авторство «Народних оповідань», публікації раніше невідомих творів письменниці, листування і спогадів про неї, які істотно розширили й доповнили тогочасні відомості про літераторку, дуже вагомий.

Досліджуючи в 1920-х роках творчу спадщину й біографію Марка Вовчка, Олександр Дорошкевич, не заперечуючи центральної тези Доманицького про одноосібне авторство письменниці, переглянув висунуту ним версію історії

підготовки першого тому «Народних оповідань». Проте Дорошкевичева гіпотеза не витримала критики, і згодом дослідники відмовилися від неї.

У 1950-х роках, розбираючи творчу історію «Народних оповідань» з метою виробити критичний текст для нового (шеститомного) видання творів Марка Вовчка, Микола Сиваченко позитивно оцінив працю Доманицького.

Безпосередньо дискусії довкола авторства «Народних оповідань» на сторінках газети «Рада» присвячено статтю Євгенії Сохацької. Раніше дослідники вже торкалися питання рецепції Марка Вовчка в українській критиці і літературознавстві кінця ХІХ — початку ХХ століття [див.: 166], але вони зосереджували увагу головно на прижиттєвій критиці, тому доробок Доманицького не отримувал належного висвітлення. Сохацька аналізує всі твердження Доманицького в дискусії про авторство, а також звертається до рецепції його праць сьогодні. Попри певну цінність, адже вперше розглянуто перебіг дискусії у перші два роки по смерті письменниці, дослідниця не уникла помилки, стверджуючи, що Доманицькому вдалося розбити «“теорію” чистого великоросійства» [179, с. 231].

Широкі хронологічні рамки пропонованого дослідження охоплюють період од підготовки до друку першого тому «Народних оповідань» (1857) Марка Вовчка до розвідок Василя Доманицького про письменницю, а також дальшу рецепцію його дослідницької позиції в українському літературознавстві.

Текстологія із загального комплексу літературознавчих дисциплін виокремила досить пізно. Синтетичної праці з історії української текстології поки що не написано, хоча з'являлися публікації про окремі персоналії [див.: 101; 167; 174, с. 24–158]. Спеціальних студій, присвячених вивченню текстологічної і джерелознавчої роботи Василя Доманицького зі спадщиною Марка Вовчка, сьогодні немає. Опрацювання всієї спадщини Василя Доманицького, що стосується Марка Вовчка, дає можливість визначити його внесок у становлення наукового вивчення творчості і біографії літераторки. Його участь у діяльності київського видавництва «Вік» дотепер досліджено вкрай неглибоко й фрагментарно, що закономірно спричиняє хибне висвітлення відповідних аспектів

біографії Доманицького, продукування й тиражування не опертих на документальні дані різних тез, засад і висновків. У процесі нагромадження наукового досвіду виникає потреба вивчати історію вітчизняної науки задля систематизації й коригування, що й зумовлює **актуальність** обраної теми.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Роботу виконано у відділі рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України в межах наукової теми «Формування джерельної бази науково-критичних видань українських письменників», над якою працював відділ (2018–2019 рр., державний реєстраційний номер 0117U006179). Тему дисертації затверджено на засіданні вченої ради Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України 27 січня 2009 р. (протокол № 2) та на засіданні Бюро наукової ради НАН України з проблеми «Класична спадщина та сучасна художня література» 18 грудня 2018 р. (протокол № 2).

Мета — всебічно проаналізувати праці Василя Доманицького, присвячені Маркові Вовчку, та його видавничу діяльність. Поставлена мета передбачає вирішення таких **завдань**:

- виявити нові факти в біографії Василя Доманицького;
- висвітлити видавничу роботу Василя Доманицького;
- дослідити історію питання про авторство Марка Вовчка;
- визначити внесок Василя Доманицького в підготовку видань і дослідження творчої спадщини та біографії Марка Вовчка;
- показати значущість праць Василя Доманицького для розвитку наукового вивчення життя і творчості Марка Вовчка та їх актуальність на сьогодні.

Об'єкт дослідження — усі рукописні та друківані матеріали, пов'язані з участю Василя Доманицького в діяльності київського видавництва «Вік»; усі його тексти, присвячені питанням творчості й біографії Марка Вовчка, публікації невідомих творів з архіву письменниці і питанням авторства Марка Вовчка; видання творів та епістолярію письменниці.

Предмет дослідження — історія співпраці Марка Вовчка і видавництва «Вік», текстологічна концепція Василя Доманицького (едиція та питання авторства творів Марка Вовчка).

Теоретико-методологічно дисертація ґрунтується на поєднанні історико-літературного, біографічного, джерелознавчого і текстологічного підходів, що зумовлено основною метою і завданнями, особливостями об'єкта і предмета дослідження. Враховуючи досягнення кількох поколінь істориків літератури, джерелознавців, текстологів, за основу дисертації взято праці вітчизняних і зарубіжних науковців: Миколи Гудзія, Бориса Томашевського, Конрада Гурського, Соломона Рейсера, Миколи Сиваченка, Андрія Грішуніна, Галини Бурлаки, Віктора Дудка, Романа Лота. Важливим підґрунтям роботи стали дослідження життя і творчості Марка Вовчка, зокрема авторства Олександра Дорошкевича, Богдана Лепкого, Ніни Крутікової, Олекси Засенка, Бориса Лобача-Жученка.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що в ньому вперше:

- а) докладно вивчено участь Василя Доманицького в діяльності київського видавництва «Вік»;
- б) висвітлено історію співпраці Марка Вовчка з видавництвом «Вік»;
- в) уперше запроваджено в науковий обіг архівні й маловідомі джерела, що дало можливість краще розкрити тему дослідження;
- г) з'ясовано внесок Василя Доманицького в розвиток українського літературознавства початку ХХ ст.;
- д) уперше проаналізовано дослідження Василя Доманицького, присвячені біографії і творчості Марка Вовчка;
- е) визначено текстологічні принципи підготовки посмертних видань творів Марка Вовчка;
- ж) встановлено окремі факти біографії Василя Доманицького.

Теоретичне і практичне значення роботи зумовлено актуальністю її теми і полягає в розробці проблематики, пов'язаної з літературознавчими дослідженнями Василя Доманицького. Результати дисертації може бути

використано при вивченні історії становлення вітчизняної текстології і літературного джерелознавства наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст., у курсах із текстології у ВНЗ. Також результати дослідження стануть корисними при виданні й коментуванні студій Василя Доманицького про Марка Вовчка, публікації творів і листування письменниці, при написанні історії української літератури.

Особистий внесок здобувача полягає в опрацюванні, запровадженні в науковий обіг та актуалізації у зв'язку із проблематикою дослідження архівних матеріалів, які зберігаються у фондах відділу рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, Державного архіву м. Києва, Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, Центрального державного історичного архіву України в м. Києві, Центрального державного історичного архіву України в м. Львові, відділу рукописів Львівської національної наукової бібліотеки імені В. Стефаника, Бібліотеки Наукового товариства імені Шевченка (Нью-Йорк, США), Російського державного архіву літератури й мистецтва (Москва, РФ), Державного архіву Російської Федерації (Москва, РФ), Російського державного історичного архіву (Санкт-Петербург, РФ), відділу писемних джерел Державного історичного музею (Москва, РФ), рукописного відділу Інституту російської літератури РАН (Санкт-Петербург, РФ), науково-дослідного відділу рукописів Російської державної бібліотеки (Москва, РФ). Дослідження є індивідуальною роботою, результати якої дисертант отримав самостійно.

Апробація дослідження. Дослідження обговорено і схвалено на засіданні відділу рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (протокол № 7 від 24 грудня 2019 р.). Матеріали й основні тези висвітлено в низці публікацій у періодичних і продовжуваних наукових виданнях («Слово і час», «Літературознавчі обрії» та ін.), повний перелік яких наведено в списку опублікованих праць. Крім того, на текстологічних семінарах і міжнародних конференціях у Києві, Черкасах, Москві за матеріалами дослідження було виголошено кілька доповідей, присвячених діяльності

Василя Доманицького, питанням текстології й історії української літератури загалом. Конференції проходили на базі Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (23–25 червня 2009 р.; 15–17 червня 2011 р.; 19–21 червня 2013 р.; 21 травня 2019 р.; 25 червня 2019 р.), Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького (14–15 вересня 2010 р.), Московського державного університету імені М. В. Ломоносова (16–17 лютого 2012 р.), Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (25–27 вересня 2015 р.), Музею «Іван Франко і Київ» (20 жовтня 2016 р.). Дисертація була обговорена за розділами і повністю на засіданнях відділу рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України.

Публікації. Основні положення й результати дослідження висвітлено у 8 статтях (із них 4 — у фахових виданнях; 1 — у міжнародному фаховому виданні та 3 додаткові).

Обсяг і структура дисертації відбивають головні завдання дослідження. Робота складається зі вступу, двох розділів, висновків, списку використаних джерел, що містить опис архівних джерел та список цитованої літератури (278 позицій), та двох додатків. Загальний обсяг — 215 сторінок, із них 190 сторінок основного тексту.

РОЗДІЛ 1

ВАСИЛЬ ДОМАНИЦЬКИЙ — ВИДАВЕЦЬ ТВОРІВ МАРКА ВОВЧКА

Українське книговидання другої половини XIX — початку XX століття на сьогодні вивчено недостатньо. Головну увагу дослідників прикуто до періоду від виникнення книговидання й до кінця XVIII століття. У більшості праць з історії книги, як монографічних, так і колективних, виданням нового часу приділено небагато місця [див. напр.: 47; 48; 99, с. 401–402; 103, с. 54–75]. Це почасти зрозуміло, бо суспільно-політичні умови XIX століття не сприяли розвитку української книжки [див.: 85, с. 152–180; 86, с. 14–47]. Натомість умови XX століття не сприяли появі відповідних праць.

Після заборон 1863-го і 1876-го років український книжковий рух на теренах Російської імперії фактично згас. Однак потреба в українській книжці існувала і відчувалася щодалі гостріше. Пізніше один з активних учасників книговидавничого процесу кінця XIX — початку XX століття Олександр Лотоцький згадував: «Видавничі завдання так натурально та так примусово висувалися самим життям, конечність задоволення сеї потреби була для всіх така ясна, що трудно тепер, по десятках літ, установити точно генезу українських видавничих заходів» [136, с. 257].

У середині 1890-х років Борис Грінченко заснував у Чернігові своє видавництво, яке спеціалізувалося на популярних брошурах для народного читання. Згодом у Харкові постало видавництво «Вс. І. Гуртом». Тоді ж таки всередині «Молодої громади» в Києві виник видавничий гурток, який згодом прибрав назву «Вік».

У загальних рисах історія «Віку» відома. Окремі аспекти в діяльності видавництва докладніше вивчила Вікторія Хоню, яка зосередилася на позиції видавництва в правописних питаннях, на типології видань і принципах

формування книжкового репертуару, організації роботи видавництва [див.: 200; 201; 202; 203; 204]. У своїй роботі дослідниця торкнулася питань особового складу видавництва і розподілу обов'язків між працівниками. Проте для вирішення поставлених вище завдань цього замало, тому варто уважніше придивитися до всіх доступних нам обставин і фактів.

1.1. Участь Доманицького в діяльності видавництва «Вік»

Синхронних документальних відомостей про ранній період діяльності видавничого гуртка, як і про участь у ньому Василя Доманицького, обмаль. Основні джерела більш-менш докладної інформації, що їх використовують дослідники, — це дві статті Сергія Єфремова [див.: 85; 88] та спогади його й Олександра Лотоцького [див.: 136]. Ще одне важливе джерело — збірник пам'яті Василя Доманицького «Чистому серцем» [див.: 209]. Очевидно, саме ретроспективністю названих джерел пояснюються певні розбіжності в працях дослідників, які розгляну далі.

Видавнича діяльність Доманицького нерозривно пов'язана з «Віком», тому варто зупинитися докладніше на кількох питаннях з історії видавництва. У літературі фігурує різна інформація про час його заснування. Наприклад, Наталія Токар, авторка монографії про Доманицького, називає 1897 р. — за виходом першої книжки видавництва («У тісної баби» Олександра Кониського) [185, с. 32]. Джерело цього твердження очевидне — названі факти дослідниця взяла зі спогадів Доманицького про проф. Володимира Антоновича, поставилася до них некритично і не перевірила цю інформацію на достовірність. Як задував Доманицький, ідея заснувати видавництво походила від В. Б. Антоновича: «А ось іще один наслідок впливу “професора” на нас, зелену молодь, заохочену ним же до праці... То було вже р. 1897, коли ми другий рік були в університеті. Серед членів тієї самої “Громади”, про яку тільки що була мова, повстала думка, таки ж у хаті в професора, засновати українське видавництво. Положили ми, що кожен член видавничого гуртка повинен давати по 20 коп. щомісяця, а щоб мати і більш грошей і більш людей до роботи, то запросили до гуртку і не “громадян” — де

кого з семінарської академічної громади, та й з людей сторонніх. Це був початок відомому видавництву у Києві “Вік”. Року 1897 видано було першу книжечку — оповідання Кониського “У тісної баби”. Побачивши, що діло стає на певний шлях, В. Б. [Антонович. — *Б. Ц.*] здобув для нас субсидію од старших громадян — спочатку 50 р. на рік, потім 100, а далі то й ще більш. Це була велика поміч в нашому маленькому спочатку ділі, і ми за перших 4 роки видали 7–8 книжечок, поки після видання трьохтомового “Віку” в р. 1900–2 не придбали собі і більшого морального і матеріяльного капіталу» [63, с. 427]. Крім того, саме цей рік зазначено на поштівці «Видавництво “Вік” у Києві (1897–1907)» з репродукцією фотографії працівників видавництва [див.: 235].

Безперечно, у цьому конкретному випадку маємо справу з курйозною помилкою, адже в бібліографії О. Кониського це видання датується 1896 роком [див.: 168, с. 80; 191, с. 456]. При цьому дослідниця ігнорує на початку спогадів згадку про закінчення Доманицьким повного університетського курсу в 1899 році [63, с. 426], що становив тоді чотири курси (Доманицький вступив у 1895 р. [див.: 244, арк. 16; 245, арк. 8 зв., 12 зв.]), називаючи 1900 рік [185, с. 13]. Цей рік фігурує також і в інших публікаціях про Доманицького [напр. див.: 43, с. 128; 11, с. 89–90] і, на мою думку, потребує з’ясування, бо не виключено, що різнобій із роками пов’язаний з тим, що диплом видавали після складання іспитів, а це не завжди було в той самий рік, що й закінчення університету. Це не одинока суперечність у цитованому фрагменті спогадів. Необхідно на цьому зупинитися, щоб не лише спростувати, а й спробувати з’ясувати причини появи цих неточностей.

Цілком можливо, що названий у Доманицького рік заснування виник унаслідок накладання різних подій, коли злилися воедино спогади про діяльність у гімназійному гуртку та початок навчання в університеті. У 1897 році було засновано Загальноукраїнську безпартійну демократичну організацію, що за сприяння Володимира Антоновича почала дофінансовувати молоде видавництво, того ж таки року відкрито й українську книгарню в Києві [90, с. 445, 446; 208, с. 240–242]. Доманицький, вочевидь, припустився неточності через помилку

пам'яті. Із цієї причини вважати 1897 рік датою заснування видавництва немає жодних підстав.

Неузгодженості з часом заснування видавничого гуртка на цьому не вичерпуються. Інший рік пропонує авторка дослідження про видавництво «Вік» Вікторія Хоню. Порушивши це питання, вона цілком резонно пояснює розбіжності в датуванні неповнотою інформації та нерозробленістю теми: «Про випадковість відомостей про видавництво “Вік” у радянських дослідницьких джерелах свідчать розходження щодо визначення точних дат початку та припинення діяльності видавництва, а також деякі неточні запозичення, які потрапляють із одних джерел в інші. Так, у різних дослідницьких джерелах зустрічаються суперечливі дані щодо року заснування видавництва. За одними джерелами — це 1896 рік <...>, за іншими — 1895-й» [202, с. 7].

На думку дослідниці, видавництво було засноване наприкінці 1894 р., проте конкретних аргументів на підтвердження цієї тези вона не наводить, лише констатує: «Вивчення фактичного боку справи доводить, що часом заснування видавництва, очевидно, була межа 1894–1895 років. Саме 1894 року О. Кониський вніс перші 75 крб. на видання популярних брошур <...>. І тоді ж побачило світ перше видання майбутнього видавництва, оповідання того ж автора — О. Кониського — “У тісної баби”» [202, с. 7–8]. При цьому дослідниця посилається на статтю Олексія Дея, який, подаючи ці факти, не навів жодних покликань на джерела [47, с. 162].

Посутніх доказів на користь зміщення дати заснування видавничого гуртка на 1894 рік Вікторія Хоню не висловила. Така рання дата трапляється в різних джерелах, ось кілька важливіших із них. Перше — це лист Доманицького до Марка Вовчка від 19 лютого (4 березня) 1901 року: «<...> ми, видавці, усі люди “учащієся”, себто студенти університету та духовних шкіл, — народ бідний, почали свої видання в р. 1894, склавши кожен по карбованцеві, а нині вже даємо тисячні видання» [122, с. 370]. Друге — це перелік видань «Віку», надрукований на обкладинці книжки Марка Вовчка, де перший пункт — оповідання «У тісної баби» Кониського, датоване 1894 роком [23, с. 2 обкл.]. Третє — «Каталог

видавництва «Вік»» (цензурний дозвіл від 5 березня 1904 року) [242, арк. 11]. Ту саму дату бачимо і в «Бюлетені видавництва «Вік»» за серпень 1905 року (четверте джерело), у якому видання «У тісної баби» Кониського знову датовано 1894 роком [15, с. 3].

Якщо вказана в Доманицького дата заснування видавничого гуртка — питання дискусійне, то справа з датуванням «віківського» видання «У тісної баби» Олександра Кониського 1894 роком досить проста й однозначна, про що згадано вище. Перше спростування цього безперечно хибного датування знаходимо в бібліографії українських писань Кониського, яку уклав сам Доманицький [52, с. 148]. Натомість, згідно з тим самим джерелом, 1894 року в Чернігові окремим виданням з'явилася невелика книжечка Кониського на 24 сторінки «Дід Євмен. Споминки баби Уляни Красючки» [52, с. 147]. Цю дату підтверджують і збережені архівні документи. Відповідно до запису в «Журналі реєстрації видань», які виходять із відома київського окремого цензора, за період із 1 травня 1896 по 31 грудня 1897 року, друкований примірник оповідання О. Кониського «У тісної баби» надійшов до відомства 10 травня 1896 року. Книжка побачила світ у друкарні М. Д. Іванової, а її наклад становив п'ять тисяч примірників [271, арк. 3 зв.].

Як зазначено на початку підрозділу, важливе джерело відомостей про «Вік» — «Сторінки минулого» Олександра Лотоцького, одного з головних працівників, ба більше, засновників майбутнього видавництва, тому його мемуари мають особливу вагу в цьому питанні. Дуже цінні, зокрема, згадки Лотоцького про існування нелегальних українських об'єднань у гімназійних колах, звідки й вийшла більшість майбутніх учасників видавництва: «Був у Києві і гурток гімназійний, зложений на самому початку 1894 р., головно з учнів IV гімназії (був гурток ще в попередньому році, але не український, а просто гімназійний самоосвітній). Провід вів Дм. Вол. Антонович, син проф. В. Б. Учасниками гуртка були діти старших українських громадян — Гліб Лазаревський, Волод. Лучицький, були ще Василь Доманицький, Кость Мацієвич, Іван Руденко, Петро Холодний, Сергій Примаченко, Модест Трегубенко, Сергій Щасний, брав участь в

якості гостя — Всев. Чаговець. Більшість їх того ж року скінчили гімназію, головню четверту (Трегубенко третю). Восени 1894 р. К. Мацієвич виїхав до Александрії, П. Холодний та С. Щасний вийшли з гуртка, але гурток поновився новими людьми. В академічному р. 1894/5 до гуртка належали студенти Іван Руденко та Модест Трегубенко і гімназисти — Сергій Примаченко, Дмитро Антонович, Василь Доманицький, Гліб Лазаревський, Олексій Васютинський. В дальшому році всі покінчили гімназію, і до студентського гуртка належали: Д. Антонович, М. Трегубенко, С. Примаченко, В. Доманицький, Г. Лазаревський, Олександр Головінський та ще кілька чоловік. Восени 1896 р. Д. Антонович виїхав з Києва, і гурток сей поєднався з другим, де між іншими були Совачов і Базилевич» [136, с. 214].

Наведений уривок споминів Олександра Лотоцького кидає світло на питання швидкого входження Доманицького до українського студентського кола восени 1895 року. Як бачимо, ґрунт для цього було підготовлено ще в останні роки його гімназійного життя, а університетський період став логічним продовженням попереднього етапу.

Ще одне важливе джерело — спогади іншого засновника й постійного учасника видавництва «Вік» Сергія Єфремова. Важливо пам'ятати, що Єфремов і Лотоцький писали свої мемуари незалежно один від одного, тому будь-які взаємовпливи в цьому випадку неможливі. Крім «Споминів», які так і залишилися незавершеними й неопублікованими, Єфремов у 1920-х роках надрукував про видавництво дві невеликі статті. За його свідченнями, видавничий гурток було засновано восени 1895 року. Саме з «установчими зборами» майбутнього видавництва безпосередньо пов'язане й знайомство Єфремова з Доманицьким: «Перше наше спіткання було року 1895. Василь був тоді перший рік в університеті, а я дотягав зненависне ярмо семінарської схоластики. Восени того року Ол. Лотоцький, що був тоді студентом духовної академії, запропонував мені пристати до гуртка молоді, що заходжується видавати українські книжки. Я залюбки згодився і в призначений час був на квартирі у Доманицького, що жив у будинку проф. Антоновича. Прізвище Доманицького було мені й перш по знаку,

бо ми з ним досить близькі земляки, хоч якимсь дивним дивом до того часу й не стрівались. Гурток, у якому я тоді опинився, і був початком того видавництва, що, прийнявши назву “Вік”, додержалось аж до сього часу» [209, с. 18–19], — писав Єфремов у спогадах про Доманицького 1912 року.

Схожу, але з певними відмінностями історію Єфремов повторив пізніше в спогадах «Про дні минулі»: «Було це року 1895-го. Раз якось восени, мабуть, у вересні, Лотоцький сказав мені прийти увечері на М[аріїнсько]-Благовіщенську ул. до студента Доманицького — “буде нарада про видавництво”. <...> В невеличкій студентській кімнаті, десь у флігелі на М[аріїнсько]-Благовіщенській, між Тарасівською та Володимирською улицями (числа не пам’ятаю), восени 1895 р. народилося наше видавництво» [90, с. 384–385]. А також в окремій публікації «На світанку українських видавництв», присвяченій «Віку»: «Восени 1895 р. в квартирі Доманицького одбулось перше зібрання, тоді ж таки ми дістали перший “капітал” на цю справу — 75 карб. од Кониського і 1896-го вийшла перша наша книжка — “У тісної баби”, оповідання Кониського. Так розпочало свою роботу видавництво, що згодом узяло для себе назву “Вік”» [88, с. 110].

В усіх трьох випадках Єфремов говорить про осінь 1895 року і про квартиру Доманицького. Варіюється тільки адреса, за якою той проживав: то це кімната в будинку проф. Володимира Антоновича, що стояв на розі Кузнечної і Жилинської вулиць, то це на Маріїнсько-Благовіщенській між Володимирською і Тарасівською вулицями. Якщо оминати питання адреси, інформація цілком узгоджується з початком навчання Доманицького в університеті, адже восени 1895 року він став студентом історико-філологічного факультету Імператорського університету св. Володимира, де навчався на одному курсі з Олександром Грушевським [244, арк. 16; 245, арк. 8 зв., 12 зв.]. Останній, за спогадами Єфремова, теж був присутній на «установчих зборах» видавництва [90, с. 385], однак перегляд його кореспонденції до брата Михайла цього не підтверджує. Олександр жодного разу не згадує про видавничу діяльність, а згадка про Доманицького трапляється лише в листі від 3 березня 1896 року, де молодший

Грушевський пише про роботу над словником: «<...> були “вновь приобретенные” Василенко і мій collega Доманицький» [274, арк. 46].

На позір, Сергій Єфремов досить точний у своїх спогадах (наскільки це можливо для мемуарного жанру), проте кожен поданий у них факт потребує ретельної верифікації. Авторитетних джерел, які дали б змогу підтвердити слова Єфремова, що «установчі збори» майбутнього видавництва відбулися в Доманицького, немає, а сам мемуарист у різний час називає різні адреси. Цілком можливо, що спогад про «установчі збори», якщо вони справді відбулися, заступили якісь пізніші зібрання видавничого гуртка. Тож питання участі Доманицького у видавництві «Вік» не менш складне й суперечливе, ніж питання заснування видавничого гуртка, бо відомостей маємо ще менше і майже всі вони діахронні, походять із пізнішого часу.

Важливий синхронний документ, який допоміг би прояснити це питання, — юнацький щоденник Єфремова за період від 1 січня 1895-го по 4 лютого 1896 року. У наведених вище цитатах Єфремов говорить, що установче зібрання відбулося восени 1895 року, цей хронологічний проміжок не виходить за межі вцілілого щоденника. Справді, у щоденникових записах за вказаний період натрапляємо на згадки про «громадський літературний комітет». Удруге інформація про комітет з'являється в записі за 4 вересня 1895 року, де Єфремов пояснює завдання й мету його роботи: «На першій збірці, в четвер [31 серпня 1895 р. — *Б. Ц.*], мене обібрано на члена громадського літературного комітета — складати українські книжки для народного читання і взагалі керувати літературними справами громадськими. Сьогодні була перша збірка членів комітету, де ми порішали грошові справи (задля видання книжок), розбирали матеріал для спорудження книжок і т. п. Через два тижня кожний з членів комітету має принести на збірку матеріалу не менш, як на одну книжечку. Матеріал для книжок складається або з творів українських письменників, що вже друкувались, але всі вже порозходились, так що їх купити не можна, або з тих, що друкувались за корд[он]ом і не можуть з сієї причини доходити на Україну.

Звичайно, що можна приносити й самостійні, оригінальні твори, але таких, певне, буде небагато. На себе я взяв переглянути “Зорю”, “Складку” і інше» [90, с. 135].

Перша згадка про літературний комітет з’являється за кілька днів перед тим — 1 вересня (а описані в ній події стосуються вечора попереднього дня — 31 серпня 1895 року). Тут ідеться про зібрання громадян, на якому, зокрема, Лотоцький звітував про «літературну діяльність нашого гурту»: «З його видко, що громада наша робила ту невеличку працю, яка була їй по силам. Так, було складено до 30 рукописей до друку; з них 4 вже надруковано, 6 одержало вже цензурний дозвіл, а решта або заборонена, або ще чекає своєї черги в цензурі. Зміст рукописей звичайно белетристичний, бо нічого іншого в Російській державі не можна друкувати на українській мові. Частина їх — самостійні твори наших громадян, а друга — передрук тих оповідань, що друковались вже раніш. Звичайно, що 4 книжечки, які вже надруковані — се результат досить незначний, але ж не наша вина, що більшість рукописей була заборонена цензурою; ми робили, що могли» [90, с. 133].

Очевидно, що «літературну діяльність нашого гурту» зі звіту Лотоцького проводив чи координував «громадський літературний комітет», до складу якого того вечора було введено Єфремова. Безперечно, присутніх на цих зборах було більше, але за прізвищами, крім самого Єфремова, фігурують лише Олександр Лотоцький, Кость Пилинський та Іринарх Черкаський. У спогадах «Про дні минулі» з присутніх на «установчій збірці» видавничого гуртка Єфремов згадує Олександра Лотоцького, Дениса й Костя Пилинських та першокурсників Василя Доманицького й Олександра Грушевського [90, с. 385]. При цьому факт звіту суперечить твердженню про заснування видавництва на початку осені 1895 року [90, с. 384].

У наведеному вище й наступних щоденникових записах про літературний комітет (див. записи за 20 вересня, 4 жовтня, 2 листопада та 17 грудня 1895 року) Доманицький не фігурує. Натомість у спогадах Єфремов пише, що «Василь з першого ж нашого спіткання глибоко припав мені до душі» [90, с. 388]. Малоімовірно, щоб ішлося про ще один невідомий нам літературний гурток, у

якому активну участь брали Лотоцький та Єфремов. Крім того, якщо 1 вересня 1895 року Лотоцький звітував про літературну діяльність гуртка, що підготував до друку майже тридцять рукописів, чотири з яких уже надруковано, а ще шість отримали цензурний дозвіл, це аж ніяк не узгоджується з текстом спогадів.

Інакше описує той час Олександр Лотоцький. Його відомості вможливають припущення про причини появи суперечностей у спогадах Єфремова, хоча самі мемуари подекуди теж викликають питання. У своїх мемуарах Лотоцький пише, що «справу було зрушено, здається, з двох боків, ледве чи не одночасно, невеличкою компанією, що була близько зв'язана з О. Я. Кониським (в складі — С. Єфремов, В. Доманицький, Ф. Матушевський і я) та студентським гуртком, на чолі якого стояв Д. В. Антонович). Почали ми збиратися в помешканню В. Б. Антоновича, — в кімнаті, де жили Д. Антонович та В. Доманицький. Вирішено було виготовити найбільше матеріалу до друку, прилаштувати той матеріал по всяких видавництвах, що вже існують, а крім того заснувати власне видавництво» [136, с. 257]. І далі: «Воловодження з чужими видавцями <...> було дуже не смачне. <...> Отже почувалася потреба заснувати власне видавництво — бодай найскромніше. О. Я. Кониський зібрав на сю мету серед знайомих 75 карбованців. Д. Антонович дістав через посередництво батька від В. Ф. Смиренка 100 р. Се вже був капітал, з яким приступлено до самостійного видавництва» [136, с. 259]. На цьому варто зупинитися докладніше.

Згадка про те, що за справу видання українських книжок майже одночасно взялися два не пов'язані між собою гуртки молоді, важлива. Цілком можливо, що невеликий період між ініціативою студентів та моментом об'єднання обох осередків і породив помилки в «Спогадах про дні минулі». Єфремов міг хронологічно визначити появу видавничого гуртка початком вересня, бо саме тоді його ввели до «літературної комісії» семінарської громади. Об'єднання студентської групи (далі умовно «студентська» на противагу «семінарській» зі штаб-квартирою «Ельдорадо») і «літературної комісії» семінаристів могло відбутися через кілька тижнів, унаслідок чого в момент написання мемуарів дві різні події наклалися і сполучилися в одне ціле. Серед причин об'єднання

студентів із семінаристами в один видавничий гурток міг бути наявний в останніх і відсутній у перших досвід спілкування із цензурним комітетом. Станом на 1 вересня 1895 року Денис Пилинський подав на розгляд цензури шість рукописів [269, арк. 23 зв.–25, 43 зв., 44, 114 зв.–116, 153 зв., 154]. Натомість ні Василь Доманицький, ні Дмитро Антонович ніколи раніше не мали справ із цим відомством.

У наведеному фрагменті спогадів маємо, схоже, одну суперечність, пов'язану з появою Доманицького в переліку осіб, які близько стояли до Олександра Кониського. Це викликає певні питання. Позаяк Доманицький був знайомий із Дмитром Антоновичем іще з часів спільного навчання в четвертій київській гімназії (зокрема проживав із ним в одній кімнаті до виїзду Антоновича на навчання в Харків 1896 року), то була б зрозумілою поява його прізвища серед членів іншої групи молоді, яка взялася за видання української книжки в Києві. Можливо, Лотоцький припустився помилки внаслідок накладання пізніших подій, коли саме Єфремов, Доманицький, Матушевський і сам Лотоцький становили «кістяк» видавничого гуртка. Крім того, як видається, дві видавничі групи паралельно існували недовго і незабаром злилися в один гурток, що теж могло зумовити аберацию пам'яті.

Як впливає зі щоденника Єфремова, «громадський літературний комітет», який складався головно з київських семінаристів і членом якого він став 31 серпня 1895 року, мав на той час уже певний результат у вигляді чотирьох надрукованих видань. Крім того, 1912 року Лотоцький писав про своє знайомство з Доманицьким до осені 1895 року: «Спізнався я з Василем Миколайовичем, коли ще вчився він у гімназії. Уже в той час виявив він ті риси, якими визначався і в пору своєї зрілості. Це був надзвичайно рухливий, працьовитий юнак; завше був він захоплений якимсь ділом, якоюсь справою, і весь цілком отдавався тій справі. Він був душею гімназичного українського гуртка» [209, с. 32]. Цілком можливо, що активний у колі гімназичної молоді Доманицький швидко завоював довіру в студентській громаді, однак вірогідних доказів для такого припущення замало. Крім того «громадський літературний комітет» існував раніше.

На основі зведення до купи і порівняння всіх викладених свідчень можна зробити кілька припущень: 1) за справу видання українських книжок першим узявся «громадський літературний комітет» семінарської громади; 2) згодом виник подібний «комітет» у колі студентської громади; завдання обох гуртків зводилися до підготовки рукописів та подання їх на розгляд цензури, після чого в разі отримання дозволу на видання рукопис передавали сторонньому видавцеві; 3) разом із об'єднанням обох центрів в один видавничий гурток було вирішено заснувати власне видавництво, що, як можна припустити, по кількох роках свого існування отримало назву «Вік».

Тут важливо з'ясувати, що ми маємо на увазі під «видавництвом». Це допоможе вирішити питання про пункт відліку в його історії. Очевидно, весь період, який передував заснуванню видавничого гуртка, коли молодогромадівці лише підбирали матеріал та отримували цензурні дозволи (назвімо це протовидавництвом), не можна безпосередньо вважати історією видавництва. Загалом, Лотоцький і Єфремов більш-менш однотайні і сходяться на осні 1895 року. Проте впевнено стверджувати складно.

Першою друкованою продукцією, яка побачила світ суто заходами видавничого гуртка без залучення сторонніх видавців, стало оповідання Олександра Кониського «У тісної баби». Єфремов про це згадував: «Ухвалили ми організувати переписування та подавання до цензури рукописів, почавши з старих наших авторів, складання нових брошюрок популярного змісту; кожен назвав тему, яку мав опрацювати. Разом рішено було друкувати й першу нашу книжечку — “У тісної баби” Кониського, — на яку вже мавсь, здається, цензурний дозвіл, і Д. Пилинському доручено підшукування й зносини з друкарнею» [90, с. 385]. Безперечно, що видавництво з'явилося трохи раніше, адже на підготовку рукопису потрібен був час.

Схоже, найпевніше починати історію майбутнього «Віку» з найранішої відомої нам дати, пов'язаної із цим виданням. Як згадано вище, друкований примірник книжки Кониського надійшов до цензури 10 травня 1896 року, і того ж таки дня було видано квиток на випуск видання за № 1059 [271, арк. 3 зв.]. Згідно

із записами в «Журналі», «У тісної баби» було дозволено до друку 16 січня 1896 року, а подано на розгляд цензури 7 жовтня 1895 року [269, арк. 203 зв.–204]. Тому саме цю дату, 7 жовтня 1895 року як єдину відому на сьогодні достеменну найранішу дату буду брати за початок історії видавничого гуртка, адже саме вона однозначно належить до історії видавництва «Вік».

Не менш спірне, ніж початок відліку історії видавництва, питання складу його засновників і працівників, зокрема найголовніше — чи був Доманицький серед засновників, а як ні, то з якого часу пристав до гурту. Найраніша дата, яка свідчить про участь Доманицького у виданні українських книжок (можна припустити, що це пов'язано з діяльністю київського видавничого гуртка), — 31 жовтня 1895 року. Саме цього дня він подав на розгляд цензури рукопис із оповіданнями «Божний провід» і «Лях» загальним обсягом 34 аркуші [269, арк. 214 зв.]. Хронологічно це відбулося після того, як Денис Пилинський 7 жовтня подав до цензури оповідання Кониського «У тісної баби». Позаяк я прийняв цю дату за початок історії видавництва, то факт подання Доманицьким на розгляд цензури українських художніх творів розглядатиму як доказ його участі у видавництві.

Єфремов писав, нібито Дмитра Антоновича до участі у видавництві загітував Доманицький, натомість Лотоцький згадував, що студентська громада гуртувалася довкола постаті Дмитра Антоновича. Однак того дня, 7 жовтня 1895 року, коли Денис Пилинський подав до цензури оповідання Кониського, Антонович теж подав на розгляд цензури рукопис на 29 аркушів під назвою «Жарти, пісні і співомовки» [269, арк. 203 зв.–204], тобто до того як у цензуру подав рукопис Доманицький. Рішенням Головного управління в справах друку від 23 грудня 1895 року публікувати поданий Антоновичем рукопис було заборонено [168, арк. 196]. Доманицького чекало інше рішення: 5 грудня цензор дозволив рукопис до друку, але без оповідання «Лях», про що Доманицький дізнався, забравши його 17 січня 1896 року [169, арк. 215].

Уперше подаючи рукопис на розгляд цензури, Доманицький використав своє прізвисько «В. Вітер» [інші приклади використання ним цього псевдоніма

див.: 49, с. 103; 90, с. 388–389, 449, 456; 209, с. 20, 38; 213, с. 225]. З наведених вище фактів випливає, що названий Доманицьким 1897 рік не можна вважати початком його роботи у видавництві, а крайня відома на сьогодні нижня дата його участі в діяльності видавничого гуртка — 31 жовтня 1895 року.

Згадуючи про роботу Доманицького у видавництві, мемуаристи писали, що він одразу «відвоював» собі коректорську роботу. Це неможливо перевірити, але виконання таких обов'язків вимагає досвіду. Безперечно, Доманицький міг його здобути, секретарюючи в редакції «Киевской старины», де, мабуть, почав працювати майже одночасно з появою видавничого гуртка. Це питання можна було б прояснити, спираючись на точні відомості про початок роботи Доманицького в історичному щомісячнику, але їх наразі немає.

Крім цензури, яка стояла на заваді виданню українських книжок, ще однією суттєвою перешкодою для видавництва була фінансова незабезпеченість. Єфремов згадував: «<...> не вважаючи на весь терор цензурний, усе таки збиралось у нас більше дозволених рукописів, <...> ніж могла понести наша друкарня і наші мізерні фінанси видержати. Частину рукописів ми віддавали іншим видавцям, — аби тільки книжка вийшла» [90, с. 445]. Імовірно, саме з фінансових причин не побачили світ видання, допущені цензурою до друку без суттєвих купюр. З таким випадком пов'язано друге документальне підтвердження участі Доманицького в роботі видавничого гуртка, яке вдалося розшукати в матеріалах канцелярії київського окремого цензора. В «Журнале регистрации книг и рукописей поступивших на предварительную цензуру ноябре 1895 — декабре 1896 г. со сведениями о их одобрении или запрещении и возвращении автору или издателю» під номерами 1641 і 1642 значаться подані на розгляд 18 листопада 1896 року рукописи «Як чоловік собі науку добував (Спомин)» Олександра Катренка та «Оповідання. Жіноче бідування та інше» [270, арк. 211]. Обидва рукописи подав Василь Доманицький, скориставшись псевдонімом «В. Вітер».

Другий названий рукопис зберігся, і можна стверджувати, що він не зазнав суттєвих цензурних втручань. Зміст невиданої збірки такий: «Жіноче бідування»

Ганни Барвінок, «Не впусти рака з рота» Олекси Стороженка, «Вороний кінь» Якова Кухаренка, «Калюжа» Івана Затиркевича, «Загублені душі» В. Кулика, «Жонатий чорт» Олекси Стороженка [див.: 238]. З Києва рукопис збірки було передано на розгляд Головного управління в справах друку, яке 13 березня 1897 року дало свій висновок і надіслало його київському окремому цензорві [272, арк. 20]. Із цих творів цензор викреслив лише абзац у творі Кухаренка та повністю вірш Затиркевича «Калюжа» [238, с. 16, 25–27]. Дозвіл на перший рукопис було видано 28 січня, а на другий — 19 березня 1897 року [238, обкл.; 270, арк. 211]. Наступного дня, 20 березня, В. Вітер отримав рукописи [270, арк. 211].

Інша доля випала рукопису «Льох. Оповідання з часів кріпацтва», який на розгляд київського окремого цензора подав В. Вітер (Доманицький). Угорі червоним чорнилом цензор залишив резолюцію «не дозволено», а в правому горішньому куті напис червоним олівцем «№ 15» [239, арк. 1]. Усі аркуші перекреслено червоним чорнилом. На останній сторінці запис графітним олівцем: «К рукописи 1635 нед[озволено] на основ[ании] закл[ючения] Главн[ого] управ[ления по делам печати] от 30/XI № 7057» [239, арк. 10 зв.]. На рукописі вказано лише день і місяць без зазначення року, тому без додаткових розшуків неможливо говорити про конкретну дату.

Ще один уцілілий до сьогодні рукопис Доманицького (В. Вітер) та А. Шабленка «Під Великдень» теж, очевидно, було заборонено. На першому і на зворотах решти аркушів зроблено відкреслення червоним олівцем та чорнильний напис угорі «из рукописи № 50» [див.: 240]. Як і згадані вище твори, цей рукопис було надіслано на розгляд Головного управління в справах друку. Світло на цензурну історію цього рукопису проливає збережена в архіві резолюція центрального відомства від 28 квітня 1898 року: «Вследствие представления от 21 января сего года за № 75, возвращая при сем две рукописи на малороссийском наречии под заглавием: 1, “В. Витер. Добром не переможеш. Оповідання Гната Галайды” и 2, “В. Витер. Лихтарнык. Пид Велькдень. А. Шабленка”, Главное управление по делам печати уведомляет Ваше Высочорodie, что первые два

рассказа могут быть дозволены к напечатанию под условием применения к тексту правил правописания русского языка, третий же рассказ под заглавием “Пид Велькдень. А. Шабленка”, подлежит запрещению» [272, арк. 91]. Київський цензор лишив на аркуші нотатку графітним олівцем: «3/V 98 испол[нено]». Швидше за все, до періоду активної участі Доманицького в роботі «Віку» належить збережений серед його матеріалів у чернетці початок популярного оповідання для дітей про дощ [256], однак додаткових відомостей про нього розшукати не вдалося.

Як член видавничого гуртка Доманицький фігурує в інформації М. Железняка про діяльність української інтелігенції Києва та інших міст України, об'єднаної навколо журналу «Киевская старина». Документ надійшов до начальника Київського губернського жандармського управління Василя Новицького 2 липня 1900 року. Останній абзац у ньому присвячено київському видавництву: «Наподобие Харьковского книгоиздательства “Вс. И. Гуртом” в Киеве есть то же, субсидированное “Старою громадою” и некоторыми денежными украинофилами; во главе этого книгоиздательства стоят: Александр Игн. Лотоцкий и несколько академиков, Сергей Ефремов, Василий Доманицкий, Федор Матушевский и многие другие. Издано ими уже около 15 брошюр и книг» [189, с. 298]. Дехто з дослідників пише, що після університету Доманицький працював у гімназії Готліба Валькера [11, с. 89–90], а Железняк називає його службовцем Південно-Західної залізниці [189, с. 297]. Сам Доманицький в укладеному ним у той час «Родоводі Доманицьких» (дата цензурного дозволу — 2 березня 1901 р.) про себе зазначив, що працює «преподавателем Прогимназии Г. А. Валькера в Киеве и воспитателем пансиона Ю[го]-З[ападной] ж[елезной] дороги» [169].

1.2. Підготовка антології «Вік». Знайомство з Марком Вовчком

До столітнього ювілею виходу «Енеїди» Івана Котляревського 1898 року київський видавничий гурток задумав видати антологію української поезії за сто років, що згодом дала назву й самому видавництву. Як пізніше згадував Сергій

Єфремов, ідея видання антології належала Олександрові Кониському, а зразком стала укладена ним іще в 1870-х роках і заборонена цензурою хрестоматія «Пашниця». Узявши за основу ідею Кониського, видавці розробили новий план видання та дібрали авторів. Принцип відбору творів був простий: треба було обирати найкраще, але таке, що пропустить цензура [90, с. 446, 447]. Твори, які підібрав кожен із членів видавничого гуртка, додатково обговорювалися на спільних зборах. Щоб зібрати кошти на видання, було оголошено передплату. Охочих придбати антологію виявилось достатньо не лише для оплати друку. У статті «Южнорусская литература» Іван Франко писав, що перше видання антології розійшлося через передплату ще до виходу у світ, а тираж становив 3000 примірників [196, с. 153]. Ці дані недостовірні і значно перебільшені. За свідченням Єфремова, початковий наклад видання було збільшено на третину — з 1200 до 1600 примірників, а згідно з офіційним рахунком друкарні С. В. Кульженка наклад антології становив 1750 примірників [250], і він повністю розійшовся за шість місяців [88, с. 110].

Процес підготовки антології тривав понад рік. Цензурний дозвіл на видання датований 14 червня 1899 року. Після повернення рукопису з цензури видавці підготували додаток до збірника, який, отримавши дозвіл, приєднали до цілої антології. Указана там дата фіксує цензурний дозвіл саме на основний рукопис антології, а не додаток до неї. Єфремов пише, що рукопис антології й додаток надсилали до петербурзької цензури, проте в самому виданні зазначено Київ [див.: 17, с. 2; 90, с. 447]. Це також суперечить словам Єфремова, що звістку про дозвіл «Віку» видавці отримали від Петра Стебницького [90, с. 447]. Можливо, це пов'язано з накладанням пізніших спогадів про підготовку другого видання антології, дозвіл на яку дала саме петербурзька цензура [див.: 19, с. 2; 20, с. 2; 21, с. 2].

З підготовкою першого видання української антології найкращих поетичних творів за сто років (1798–1898) пов'язаний іще один синхронний документ, який фіксує участь Доманицького в діяльності видавничого гуртка. Це його лист до Агатангела Кримського від 4 грудня 1899 року, у якому він звертався із

проханням подати про себе біографічні відомості, що їх наводили в антології перед творами кожного автора [255]. Лист написано на бланку редакції історичного журналу «Киевская старина», де Доманицький виконував обов'язки секретаря до свого від'їзду з Києва.

Останній документ, що фіксує фінальний етап історії з виданням антології, — це вже згадуваний рахунок друкарні С. В. Кульженка на ім'я Олександра Лотоцького, датований 24 серпня 1900 року [250]. Повідомлення про вихід антології (перше видання) було надруковано в серпневій книжці «Літературно-наукового вістника» за 1900 рік [див.: 18].

Несподіваний великий успіх антології спонукав видавців негайно взятися за підготовку її нового видання, до якого, крім поетичних, мали ввійти і прозові, драматичні та музичні твори. Друге видання, яке одразу планувалося в чотирьох [90, с. 453], ба навіть у п'яти томах, залишилося незавершеним, зокрема не побачили світ томи четвертий (драма) та п'ятий (музика). Про ці плановані, проте нереалізовані томи Лотоцький сповіщав у листі від 3 листопада 1900 року Михайла Грушевського, чий прозові твори ввійшли до другого видання антології: «Лаштую до друку кілька видань відразу, — між іншим два дальших прозових томи “Віку”. Пропонується ще томи драматичний та музичний. Он-як!» [276, арк. 42]. Статися це могло аж ніяк не з цензурних причин. Від ідеї видання драматичного тому могли відмовитися як через обсяг п'єс, бо «що то буде за комедія з якихось шматків комедій і трагедій?» [260, арк. 12], так і через недостатню кількість матеріалу. Реалізувати ідею музичного тому антології могла завадити висока ціна на друк нот у Російській імперії.

Про необхідність підготовки окремого драматичного тому «Віку», без якого образ української літератури за минуле століття був би неповний, писав у своїй рецензії на антологію Іван Франко: «Не знаємо, чи се має бути вже кінець антології, чи може маєть ся плян додати ще образ укр. драматичної літератури. Се було-б дуже пожадано. Хоч і яке скромне місце займає укр. театр і в Росії і в Галичині, та про те образ укр. літератури XIX в. не буде повний, коли в ньому не буде ані згадки про драми Котляревського, Гоголя батька, Квітки, Шевченка,

Костомарова, не буде ані сліду Стеценка, Кропивницького, Мирного, Грінченка, Марковича, Хоткевича й інших молодших» [198, с. 102].

Саме підготовка прозових томів антології «Вік» поклала початок спілкуванню Марка Вовчка з молодими київськими видавцями, зокрема з Василем Доманицьким. Твердження, ніби листування письменниці з Доманицьким зав'язалося 1901-го [135, с. 245] чи 1902-го року [134, с. 98–99], хибне, адже воно (листування) почалося у зв'язку з підготовкою другого тому антології і припало на 1900–1901 роки. Особисте знайомство Марка Вовчка й Доманицького, коли письменниця влітку 1902 року приїздила до Києва, так і не відбулося, бо саме в цей час хворий на сухоти Доманицький поїхав лікуватися на південь. У цей свій приїзд Марко Вовчок відвідала редакцію журналу «Киевская старина», де, зокрема, зустрічалася з Володимиром Науменком та Федором Матушевським [132, с. 370].

Епістолярний діалог Марка Вовчка з Доманицьким тривав недовго. Перший лист до письменниці датований 9 (21) жовтня 1900 року, а останній — 26 червня 1906 року [122, с. 366–367, 410–402]. Насправді він був іще коротшим, бо між останнім і передостаннім листом, датованим 10 листопада 1901 року, чималий часовий розрив [122, с. 372–373]. Як впливає з указаних дат, листування тривало рік. Однак варто пам'ятати, що ми маємо справу лише зі збереженим епістолярієм, тому слід зважати на певну умовність висновків.

Згідно із двотомними виданнями «Листів до Марка Вовчка» та «Листів Марка Вовчка», на сьогодні збереглися шість листів Доманицького до письменниці, це № 487, 488, 489, 490, 492, 511 [122, с. 366–373, 401, 402; 130, с. 31]. Натомість листів Марка Вовчка до Доманицького маємо всього три за період із 24 жовтня 1900 року по 29 грудня 1902 року, це № 647, 652, 659 [125, с. 383, 387, 393].

Як згадано вище, уперше Доманицький звернувся до письменниці листом від 9 (21) жовтня по дозвіл умістити її твори у прозових томах антології: «Тепер уже укладена програма 2-го і 3-го томів “Віку” прозаїчного, який, розуміється, позбувся б усякого справдішнього значіння, якби не містив в собі Ваших цінних

творів, відомих од Кавказу до Алтая, од Амура до Дністра. <...> отже, уклінно просимо Вас, високоповажна пані-добродійко, не відмовте нам скористатись Вашими творами для видання (з якими, сподіваємось, не стидно буде показатись нам і в хаті селянина, і в палаці магната)» [122, с. 367]. Письменниця відповіла на листа 24 жовтня 1900 року, дозволивши видавцям узяти до прозових томів антології будь-які її твори [125, с. 383]. До другого тому, де авторка фігурувала не під загальновідомим прибраним ім'ям, а під справжнім прізвищем (у першому шлюбі) Марія Марковичка, увійшли її оповідання «Два сини», «Викуп», «Максим Гримач», «Данило Гурч» [20, с. 178–207].

У наступному листі від 23 листопада (5 грудня) 1900 року, дякуючи за «прихильне вітання і ласкавий дозвіл користуватися з Ваших творів», Доманицький знову від імені товариства звернувся до Марка Вовчка з «укліним проханням, чи не спромоглися б Ви хоч на коротке оповіданнячко? А може дещо знайшлося б і з давніших часів», бо товариство задумало «з нового року видати, тут-таки, у Києві, збірник-альманах, до якого мають увійти твори белетристичні про стан просвіти і літературний рух на Україні-Русі та інші текучі, живі питання», а «ім'я Ваше і Ваш твір були б найкращою оздобою чи у сім, чи в яким іншому виданні» [122, с. 367–368].

Докладних відомостей, про який саме збірник писав Доманицький, розшукати не вдалося. На думку коментаторів двотомника «Листів до Марка Вовчка», ідеться про другий том антології «Вік» [122, с. 508]. Проте в антології не планувалося друкувати матеріали «про стан просвіти і літературний рух на Україні-Русі та інші текучі, живі питання». Крім того, із самого тексту листа випливає, що йдеться про інше видання, адже на початку речення Доманицький згадує антологію «Вік», тому простіше було б сказати про наступні томи антології, про які він писав у попередньому листі до письменниці [див.: 122, с. 366–367], а не про планований «збірник-альманах»: «Видавці “Віку”, “Старосвітських батюшок і матушок” і т. д. задумали з нового року видати, тут-таки в Києві збірник-альманах» [122, с. 368].

Якщо Доманицький не помилився в листі щодо наповнення «збірника», то цілком імовірно, що йшлося про інше видання, бо за змістом він стоїть ближче до пізнішого проєкту журналу «Вік», що не отримав цензурного дозволу [177, с. 14]. Можливо, задум так і залишився проєктом, який припинили ще на етапі доцензурної підготовки. У листі не могло йтися і про «Літературний збірник на спомин про Ол. Кониського», адже Кониський іще був живий, хоча цензурний дозвіл на видання видали через рік — 12 грудня 1901 року [128, с. 2]). Інший відомий збірник видавництва «Вік» — «На вічну пам'ять Котляревському» — отримав цензурний дозвіл 25 жовтня 1903 року [145, с. 4]. Видання «Корифеи украинской сцены» отримало цензурний дозвіл 5 грудня 1900 року [108, с. II], і Доманицький надіслав цю книжку письменниці 9 (22) травня 1901 року [122, с. 370]. З'ясування цього темного місця потребує подальших джерелознавчих розшуків.

Як і перше, друге, розширене, видання також мало успіх. Важлива позитивна відмінність антології від усіх інших попередніх видань такого типу як у Російській, так і в Австро-Угорській імперії, на якій наголосив Іван Франко в рецензії, — уперше разом було надруковано поряд із творами письменників підросійської України «не як куріози, а як товариші, також галицькі та буковинські поети» [198, с. 102].

Попри окремі недохопи «Віку», які не завжди залежали тільки від видавців, позитивно оцінив видання у своїй рецензії Володимир Дорошенко, написавши, що цей збірник — «явище епохальне на Україні — він уперше дав суцільний образ рідної літератури в її пам'ятках, багатьох письменників уперше з його пізнає Україна і за все це кожен Українець повинен скласти подяку його впорядчикам та видавцям» [68, с. 69].

1.3. Видання творів Марка Вовчка в серії «Українська бібліотека».

Листування з письменницею (питання атрибуції та датування)

Поетична антологія «Вік» 1900 року принесла видавництву славу, гроші й навіть назву. Тепер молоді видавці могли розгорнутися на повну силу.

«Поплативши борги, — згадував Єфремов, — гурток мав з яку тисячу прибутку — величезний для нас тоді капітал, а oprіч того сталий вже кредит у друкарні, певну репутацію в книгарських сферах і попит од читача. <...> пішли інші видання, — oprіч народніх брошурок, вже й справжні книги» [88, с. 110]. Одним із важливих наслідків першого успіху стало, зокрема, заснування книжкової серії «Українська бібліотека». Упродовж кількох років у межах серії побачили світ видання творів Тараса Шевченка, Степана Руданського, Анатолія Свидницького, Леоніда Глібова, Дмитра Марковича, Архипа Тесленка, Степана Васильченка, Агатангела Кримського. Okремо в цій серії вийшли також «Народні оповідання» Марка Вовчка (1902). Через неповноту джерельної бази деякі дослідники помилково називали 1902–1903 роки періодом листування письменниці з київським видавництвом щодо нового видання «Народних оповідань» [95, с. 90; 96, с. 143], але почалося воно насправді роком раніше.

У зв'язку з цим новим проектом Доманицький знову звертається до Марка Вовчка від імені видавництва. У листі до письменниці від 19 лютого (4 березня) 1901 року він докладно пише про плани видавництва, зокрема й про підготовку серії «Українська бібліотека», та про традиційні вже цензурні перешкоди й утиски: «<...> видавниче товариство зараз зайнялося іншою, ще більш широкою справою: видати в Росії в цілій серії, під заголовком “Українська бібліотека” писання усіх кращих українських письменників. Се вже ми й почали, хоча назви “Українська бібліотека” на них не поставлено. Бо тільки недавно відвоювали її у цензури. <...> Але подаючи до цензури твори інших письменників, що мають увійти в “Українську бібліотеку”, усякий з нас уже давно думав і говорив: як же це буде “Українська бібліотека” без творів Марка Вовчка! І се цілком справедливо — се була б така прогальовина в нашій серії, якої нічим не можна було б замінити. Отже прошу я і звертаюсь до Вас, високоповажна пані, з серйозним сим питанням: як Ви віднесетесь до сеї справи?» [122, с. 369].

Щоб Марко Вовчок, яка жила тоді з чоловіком в Александровському, добре розуміла, про які саме видання та видавництво йдеться, Доманицький «одверто і по щирості» зізнається їй: «<...> ми, видавці, усі люди “учащієся”, себто студенти

університету та духовних шкіл, — народ бідний, почали свої видання в р. 1894, склавши кожен по карбованцеві, а нині вже даємо тисячні видання. Уся користь, яка одержується з виданнів, повертається на дальші, чим дальші — все більші і більші видання...» [122, с. 369–370]. Марко Вовчок не зволікала з відповіддю і через три тижні в листі від 14 (27) березня 1901 року надіслала свою письмову згоду на видання книжки її творів. Ба більше, кошти, виручені від продажу, вона шляхетно жертвувала на дальший розвиток видавництва «Вік» [125, с. 387].

У листі від 9 (22) травня того самого року Доманицький сповіщає Марка Вовчка, що «з Вашого ласкавого дозволу узялись ми й до видання Ваших творів». У молодого дослідника й видавця виникли зауваження стосовно оповідання «Маруся», яке в російському виданні має примітку «переклад з малоруського». Доманицький запитує авторку, чи існує український оригінал, щоб надрукувати саме його. У тому самому листі також міститься прохання і про біографічні матеріали. «Дуже б хотілося, — пише Доманицький, — щоб Ви самі переглянули ці матеріали, а то часто-густо буває, що як почнеш брати їх з десятих вуст, то й вийде якась помилка» [122, с. 371].

Останній лист до Марка Вовчка, в якому Доманицький пише про видавничі справи, датується 10 (23) листопада 1901 року. У ньому сповіщає адресатку, що збірка творів видатних українських письменників, а серед них і Марка Вовчка, через місяць уже починає друкуватися, і просить повідомити, який із портретів краще взяти до збірника [122, с. 372]. Вказана у виданні дата листа й місце написання (Київ) потребують додаткового з'ясування. За спогадами Сергія Єфремова Доманицький поїхав лікуватися до Ялти 2 жовтня 1901 року [209, с. 22], звідки в середині місяця надсилав листи до київських знайомих [див.: 6, с. 227; 260, арк. 3]. Для листування Доманицький указав адресу журналу «Киевская старина», як це часто робив [див.: 122, с. 367–371; 263], якщо лист не був написаний на фірмовому бланку редакції історичного щомісячника [див. напр.: 255; 277, арк. 7]. Це, з одного боку, прямо говорить, що листа було написано в Києві, а з другого, — ще раз підважує вказану дату написання листа. У виданні «Листи до Марка Вовчка», де цей документ опубліковано вперше, ніяких

зауваг щодо датування впорядники не подали [122, с. 509]. До цього питання я повернуся пізніше.

Останній лист Марка Вовчка Доманицькому, як він поданий у двотомнику (№ 659), датований 29 грудня 1902 року [125, с. 393]. Проте, на мою думку, маємо тут справу з хибною реатрибуцією, що випливає з тексту самого листа. Вочевидь, упорядники двотомника епістолярію письменниці некритично поставилися до останнього семитомного видання творів Марка Вовчка [32, с. 264]. Редактори цього видання проігнорували слушну заувагу Дорошкевича щодо адресата листа: «Зміст цього листа показує, що він заадресований також до Ф. Матушівського (він учився саме в Дерптському Університеті)» [182, с. 603–604]. Імовірно, що до такого висновку дослідник дійшов через питання Марка Вовчка: «Може, Ви поберетесь, як думали, у Дерпт?» [182, с. 603–604; 125, с. 393]. Ця хибна атрибуція перекочувала із семитомного видання творів Марка Вовчка і до «Літопису життя й творчості» [132, с. 373]. Отже, я припускаю, що останній у двотомнику лист Марка Вовчка до Доманицького від 29 грудня 1902 року насправді адресований Матушевському, як це й значиться у виданні 1928 року [182, с. 464–465] та 1956 року [33, с. 492–493]. Оригінал листа зберігається у фонді Марка Вовчка відділу рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка [225], куди 26 квітня 1940 року документ надійшов саме як лист письменниці до Матушевського [219, арк. 240].

На користь цієї гіпотези свідчать такі факти. У самому листі йдеться про публікацію на сторінках «Киевской старины» оповідання Марка Вовчка «Чортова пригода», і навряд чи Доманицький, який із жовтня 1902 року по березень 1903 року перебував на Корфу [127, с. 319–327], міг оперативно вирішувати питання публікації матеріалів на сторінках київського щомісячника. Крім того, як однозначно випливає з листа письменниці, це була її відповідь на лист від 14 листопада 1902 року: «Благословившись та позичивши очей у Сірка, одписую на Ваш ласкавий лист 14. XI сьогодні, 29. XII, та й сьогодні мушу нашвидку» [122, с. 393]. Вочевидь, це відповідь на лист Матушевського від 14 листопада 1902 року [122, с. 374–375].

Письменниця зверталася до адресата загальником «Шановний добродію», що стало однією із причин хибної атрибуції, яку згодом виправили пізніші дослідники. Торкаючись питання листування Марка Вовчка з Доманицьким, зокрема реатрибуції, Борис Лобач-Жученко зазначив, що «зіставлення дат і змісту перших двох листів Доманицького й відповідей Марії Олександрівни свідчать, що останні були адресовані саме йому. Позаяк Доманицький давав зворотню адресу на редакцію “Киевской старины”, то відповіді на його листи із звертанням “Шановний пане добродію” і “Шановний добродію” могли опинитися в будь-якого члена редакції, що і ввело в оману Дорошкевича» [135, с. 245–246].

Заувага, що листи до Доманицького згодом могли опинитися в будь-кого з редакції журналу, цілком слушна, проте реатрибуція інших листів, крім перших двох, як адресованих Доманицькому зовсім необґрунтована. До того ж вибіркоче врахування факту, що листи, надіслані Доманицькому до редакції щомісячника, могли опинитися в будь-кого із працівників журналу, не дозволило спростувати ще кілька хибних атрибуцій, про що далі. Передусім розгляну вади «пакетної» реатрибуції всього епістолярію за двома першими листами.

Після від'їзду Доманицького на лікування секретарем редакції журналу «Киевская старина» став Єфремов, а влітку 1902 року, коли письменниця приїздила до Києва, його на цій посаді вже заступив Матушевський. З єдиного збереженого на сьогодні листа Матушевського до Марка Вовчка випливає, що він перебрав на себе листування з письменницею після виїзду Доманицького. У листі йдеться про справи, пов'язані з видавництвом «Вік», та про публікацією казки «Чортова пригода» на сторінках «Киевской старины» [122, с. 374–375], тож зміст, мабуть, став ще однією із причин помилки. Крім помилки з реатрибуцією адресата, до двотомного видання «Листи до Марка Вовчка» не ввійшов іще один лист письменниці до Єфремова від 9 лютого 1903 року [182, с. 465–466], у якому вона згадує про свій лист до Матушевського, що дає додаткове підтвердження для реатрибуції листа. Тематика останнього листа до Матушевського за січень 1903 року, що не ввійшов у двотомник листів письменниці, а вперше був надрукований Дорошкевичем [182, с. 465], лишається в річищі попередньої

кореспонденції: письменниця дякує за надіслані книжки та повідомляє, що навряд чи встигне прислати до кінця січня оповідання. Дата листа встановлюється за збереженим оригіналом — 8 січня 1901 року [224, арк. 1].

У правильності пропонованої реатрибуції переконаємося зі змісту чернетки недатованого листа Сергія Єфремова до письменниці та відповіді на нього. У листі від 29 грудня 1902 року (№ 659) Марко Вовчок пише адресатові: «Питаєте, чи вподобала статтю д. Єфремова. Стаття така, що і словами не висловити. Д. Єфр[емов], чула я, якби приміг, то згладив мене зі світу, а я таки кажу превелике йому спасибі, і нехай Господь дає йому здоров'я і вік» [125, с. 393].

Цей відгук був відомий Єфремову. У збереженій чернетці листа до письменниці він прямо називає кореспондента Марка Вовчка: «Від д. Матушевського я дізнався, на превелике своє здивування, про дуже чудну річ, для мене цілком незрозумілу й несподівану. Ніби то Ви чули, що я збираюся — з світу Вас згладити» [223, арк. 2]. Цього листа він написав не раніше 29 грудня 1902 року (дата листа № 659) і не пізніше 8 лютого 1903 року, коли на нього відповіла письменниця, яка теж чітко називає адресата цитованого вище листа: «Хоч зроду вас не бачила, чи читаючи, що ви пишете, щиро вас шаную й поважаю. А щодо того, що я колись чула, ніби ви дивитесь на мене недобрим оком, то хоч би воно й так було, моєї шаноби не знівечило. Ви й сами мусили те зауважить, читаючи мій лист до Ф. П. Матушевського» [182, с. 465]. Тому немає жодних підстав вважати лист Марка Вовчка від 29 грудня 1902 року (№ 659) адресованим комусь іншому, а не Федору Матушевському.

Припускаю, що лист Марка Вовчка, який традиційно атрибутується як лист до Володимира Науменка (умовно датується другою половиною грудня 1902 року) [32, с. 392; 182, с. 466], насправді також адресований Матушевському. Уперше лист надрукував Дорошкевич і умовно датував кінцем 1902 — початком 1903 року [182, с. 604]. Упорядники двотомника «Листів Марка Вовчка» датували лист кінцем грудня 1902 року «за припущенням, що цей лист був написаний незабаром після листа 657» [125, с. 573]. «Лист 657» — це лист письменниці до Науменка від 16 грудня 1902 року, у якому вона звертається із проханням до

редактора журналу перерахувати належний їй за «Чортову пригоду» гонорар на користь петербурзького «Общества имени Т. Г. Шевченко». Науменко відписав 5 січня 1903 року [122, с. 376–377], повідомляючи про виконання цього прохання, але в його відповіді не йшлося про надсилання найближчим часом до публікації в журналі оповідання, а фразу «Позвольте надеяться, что Вы и впредь не откажете “Старине” в своей работе с ней» [122, с. 376] навряд чи можна співвіднести зі словами «Здається, не матиму спроби прислати оповідання до кінця січня. Проте постараюся» [125, с. 392] з недатованого листа письменниці з «другої половини грудня 1902 р.». За змістом він більше схожий на доповнення до її листа від 29 грудня 1902 року до Матушевського [125, с. 393]. З початку листа («Ви ще, мабуть, не відібрали мого листа, а я вже поспішаю з другим») випливає, що його надіслано невдовзі після попереднього, на що звертали увагу дослідники [125, с. 573], тому припущення, що це «post scriptum» до листа від 16 грудня 1902 року до Науменка, небезпідставне. Проте за змістом ця коротка записка стає зрозумілою, якщо її було написано невдовзі після листа від 29 грудня 1902 року і надіслано до того-таки адресата — Матушевського. Фотокопія чернетки(?) листа має дату 8 січня 1903 року [226, арк. 1].

Окрім того, цей лист написано українською, тоді як обидва збережені на сьогодні листи Марка Вовчка до Володимира Науменка писані російською, і звертається письменниця до редактора журналу «Уважаемый Владимир Павлович!» [див.: 122, с. 392, 394], а в цьому листі звернення звучить: «Шановний добродію!» [125, с. 392], — як вона зверталася до Василя Доманицького [125, с. 383, 387], Сергія Єфремова [182, с. 465–466] та Федора Матушевського [125, с. 393; 182, с. 464–465].

Інша усталена хибна атрибуція пов'язана зі ще одним листом Марка Вовчка. Від першої публікації в 1928 році цей лист відомий як лист до Володимира Науменка (писаний рукою Михайла Лобача-Жученка і лише за підписом Марка Вовчка, яка тоді хворіла на очі) і умовно датується лютим-березнем 1901 року. Причина цієї атрибуції очевидна і пов'язана з тим, що він зберігся серед матеріалів редактора журналу «Киевская старина», на основі чого Олександр

Дорошкевич і атрибутував документ [182, с. 604]. За словами сина письменниці вона познайомилася з Науменком улітку 1902 року, коли відвідала Київ [138, с. 58]. Цей факт ставить під сумнів правильність традиційно усталеного датування. Однак у цьому випадку немає жодних свідчень, зокрема й ранішого листування, на підтвердження будь-яких контактів письменниці з Володимиром Науменком, що може вказувати як на неповноту джерельної бази, так і на правильність припущення, що лист насправді адресований іншій особі. Наприклад, Доманицькому, стверджувати що маю всі підстави.

У двотомнику листів Марка Вовчка лист умовно датовано лютим-березнем 1901 року [125, с. 386]. Лист написано російською, на відміну від інших листів Марка Вовчка Доманицькому, але за змістом це пряма відповідь на його лист од 9 (22) травня 1901 року, де він запитує про український оригінал «Марусі», джерела біографії письменниці (на її думку, біографію письменника слід писати вже по його смерті) та портрет для видання [122, с. 370–371]. Борис Лобач-Жученко, один із упорядників двотомника листів письменниці, у підготовленому ним «Літописі життя і творчості Марка Вовчка» датує лист травнем-червнем 1901 року, також адресуючи його Василеві Доманицькому, при цьому посилаючись на семитомне видання творів [132, с. 367]. Щоправда, у вказаному томі епістолярію цей документ значиться як лист до Володимира Науменка [32, с. 262–263].

У листі згадано зокрема й портрет письменниці, який надіслав Доманицькому Михайло Дем'янович Лобач-Жученко [125, с. 386]. У листі від 10 (23) листопада 1901 року, що викликає сумніви в правильності датування (див. вище), Доманицький знову запитує про портрет. Можливо, що на той момент він іще не отримав зображення. Виявлення додаткових відомостей дало б змогу точніше датувати цей лист письменниці та з'ясувати питання з датуванням листа Доманицького. На початку листа він пише, що другий і третій томи антології української літератури дозволено до друку, що не суперечить істині, проте на другий том петербурзька цензура видала дозвіл 22 червня 1901 року [20, с. 2], а на третій — 25 липня 1901 року [21, с. 2]. Крім згадки про цензурний дозвіл на томи

антології «Вік», маємо в листі ще один важливий факт, про який пише Доманицький. Це відіслані до цензури твори Марка Вовчка: «Твори Ваші ці уже давненько послали до цензури, але ще відповіді немає. Коли дістану, поспішуся повідомити Вас про сеє» [122, с. 372]. Цензурний дозвіл на перший том було видано 13 вересня 1901 року [24, с. 2], а на другий том ще раніше — 30 липня 1901 року [25, с. 2]. Імовірно, маємо в цьому випадку справу з хибним датуванням, а без додаткових джерельних розшуків чи без залучення оригіналу листа це питання неможливо з'ясувати. Ознайомлення з оригіналом дає чітку й однозначну відповідь: лист написано 10 вересня 1901 року [266]. При підготовці до видання трапилася помилка (т. зв. *czeski błąd*), коли при копіюванні хибно написали замість вересня (IX) листопад (XI).

При такому датуванні стає зрозумілим, чому Доманицький пише Маркові Вовчку, що немає відповіді цензури із приводу двотомника «Народних оповідань», адже хоча на другий том і був дозвіл, та на перший Цензурний комітет видав його лише через три дні після написання цього листа. А за три дні до цього, 7 вересня, Петербурзький цензурний комітет надіслав до Головного управління в справах друку запит про можливість видачі дозволу на публікацію обох томів «Народних оповідань» [132, с. 368; 264, арк. 258].

Натомість виникають питання з іншого приводу: якщо рукописи обох томів оповідань подали до цензури (і це давало привід Доманицькому писати, що твори послані давно), то чому між указаними у виданні дозволами така хронологічна різниця? Це досить незрозуміло, бо як удалося з'ясувати, у Санкт-Петербурзькому цензурному комітеті не було жодних заперечень проти перевидання «Народних оповідань». У своєму схвальному донесенні цензор Вержбицький схарактеризував їх як такі, де автор «не предрешает никакой предвзятой точки зрения по исследуемому вопросу и не имеет в виду путем подчиненных факторов обосновать какие либо субъективные выводы, но непосредственно подходит к жизни простого народа и в целом ряду сельских типов живописует нам этих людей, нередко грубых на вид, но — с ясным умом, нежным сердцем и чистой душой. Конечный вывод из всех его произведений вытекает тот, что

незлобливость и безропотная покорность судьбе — вот те основные черты, которые характеризуют народную душу, и которые, как в тяжелые моменты крепостного права, так и в минуты личного горя, потрясающего все существо человека, спасают народ от неизбежной апатии и служат залогом развития деятельных сил и энергии. Таким образом, все рассмотренные произведения Марка Вовчка носят вполне бытовой характер, изображая сельского жителя как пахаря, семьянина и человека, они в содержании своем не заключают ничего несогласного с цензурными правилами и, по мнению цензора, могут быть дозволены к печати. С[анкт]-Петербургский цензурный комитет, не усматривая в препровождаемой при сем рукописи какой-либо вредной тенденции, полагает возможным и с своей стороны разрешить ее к напечатанию» [264, арк. 258–259]. Головне управління повністю підтримало пропозицію цензора, дозволивши видання 11 вересня 1901 року [264, арк. 260]. В архіві Санкт-Петербурзького цензурного комітету вдалося виявити лише один документ, що стосується цього видання, — повідомлення Головного управління про своє позитивне рішення щодо «Народних оповідань», однак воно не містить жодних додаткових відомостей про цензурну історію «віківського» двотомника Марка Вовчка [див.: 265, арк. 64]. Не виключено, що саме відсутність цензурного рішення і затримка з видачею дозволу Головним управлінням могла бути причиною того, чому Доманицький не уточнив, що на один із томів дозвіл уже мають (якщо знав про це). Або ж він просто не хотів заплутувати письменницю непотрібними їй подробицями. У майбутньому коментатори епістолярію Марка Вовчка мають з'ясувати цей момент.

Дивним видається зволікання з портретом письменниці, проте маємо й інші документи з того самого питання. «Попросіть дідуся Данила [Мордовця. — Б. Ц.] портрети для “Віку” та присилайте разом з кліше Шевченка», — писав із Києва Єфремов у Петербург до Лотоцького 5 вересня 1901 року [273, арк. 13]. Ба більше, справа зі друком видання затягувалася, і Лотоцький писав до Михайла Грушевського із приводу його портрета в антології навіть наприкінці року, 5 грудня 1901 року [276, арк. 58–59 зв.], бо раніше надіслане Грушевським фото

погано надавалося до репродукування. Тож, попри те що станом на кінець липня видавці мали цензурний дозвіл на нові томи, справа з добором портретів письменників для ілюстрування антології досі тривала, і Марко Вовчок не стала винятком.

Останній із відомих на сьогодні листів Василя Доманицького до Марка Вовчка — від 26 червня (9 липня) 1906 року — не стосується творчості самої письменниці, а пов'язаний із його працею над підготовкою до видання «Кобзаря» Тараса Шевченка: «Видання це доручено мені, і я тепер перечитую та перевіряю, де які єсть автографи Т. Г. Відомо мені, що і у Вас, високоповажна Маріє Олександрівно, повинен бути автограф “Неофітів” <...>. Бажаючи, щоб повне видання “Кобзаря” було разом з тим як можна правдиве, без помилок, я і звертаюся до Вас з проханням, знаючи прихильність Вашу до національної справи взагалі і до пам'яті Кобзаря нашого зосібна, — чи не були б Ви такі ласкаві надіслати рекомендованим листом той автограф мені на перегляд, а я зараз же перевіривши його, поверну його Вам назад, на то даю “клятвенное обещание”» [122; с. 401]. Відповідь письменниці не збереглася, якщо вона була.

На початку підрозділу я зазначив, що на сьогодні відомі лише три листи Марка Вовчка до Доманицького. Це саме можу повторити й тепер із тією лише невеликою різницею, що це № 647, 651, 652 за період із 24 жовтня 1900 року по 14 березня 1901 року [125, с. 383, 386, 387]. Так само незмінною лишається кількість листів Доманицького до письменниці — шість (№ 487, 488, 489, 490, 492, 511), із тією лише відмінністю, що написані вони впродовж 9 жовтня 1900 року — 10 вересня 1901 року, і один лист від 26 червня 1906 року [122, с. 366–373, 401, 402].

Докладніших відомостей про безпосередню участь Доманицького в підготовці видання творів Марка Вовчка в серії «Українська бібліотека» немає. У цей час хвороба відірвала його від Києва і стала на заваді активній участі в діяльності видавництва «Вік». З огляду на те, що Доманицький восени 1901 року поїхав із Києва, видається малоймовірним, що він міг тримати коректу цих випусків серії «Українська бібліотека». Мабуть, у цьому випадку причетність

Доманицького до книжки оповідань Марка Вовчка обмежилася наведеним вище листуванням з авторкою. Та позаяк усі факти його біографії ще не з'ясовано остаточно, питання участі Доманицького в підготовці збірки творів Марка Вовчка 1902 року залишається відкритим.

Кілька слів про це видання, що складається із двох томів. Перший том «Народних оповідань» (порядковий номер серії «Українська бібліотека» № 6; цензурний дозвіл від 13 вересня 1901 року [24, с. II]), крім оригінальних творів письменниці, містив також передмову Пантелеймона Куліша до першого видання. До другого тому (порядковий № 7 у серії «Українська бібліотека»; цензурний дозвіл від 30 липня 1901 року [25, с. 2]) ввійшли тільки твори Марка Вовчка: «Інститутка», «Від себе не втечеш», «Ледащиця», «Кармелюк», «Невільничка», «Дев'ять братів і десята сестриця Галя», «Ведмідь». Нова серія «Віку» зажила популярності. Пізніше в одному з листів до сина Богдана письменниця згадувала, що «отдала издание своих украинских “Оповіданій” Обществу киевских студентов, что они издали 2 тома, которые хорошо идут» [125, с. 416].

При підготовці тексту третього видання першого тому «Народних оповідань» видавці припустилися помилки. Механічно передрукувавши друге видання «Повістки (Народні оповідання)» (1861), вони вдалися до контамінації. Як зауважив Микола Сиваченко, «редактор “Віку” готуючи третє видання за текстом другого видання, подекуди помітив окремі стилістичні незграбності, рідко вживані діалектизми у другому виданні. Не виявляючи їх природи, редактор просто опускав ці місця і повертався до тексту першого видання. <...> Але подібних прикладів маємо небагато» [173, с. 117–118]. Натомість ладнаючи до друку в третьому випуску серії роман-хроніку Анатолія Свидницького «Люборацькі», видавці, навпаки, намагалися подати текст без спотворень, наявних у попередніх виданнях [172, с. 341–346]. Із цього випливає, що якість підготовки кожного випуску в серії «Українська бібліотека» залежала від його редактора. Зрештою, не уникнули помилок також і впорядники науково-критичного видання творів Марка Вовчка в семи томах (1964–1967). При підготовці тексту оповідання «Три долі», уперше опублікованому в січневій книзі

«Основи» за 1861 рік, поза увагою дослідників лишилася errata до січної книги часопису [74, с. 24–34].

Окрім цього, твори Марка Вовчка були видані в серії «Селянська бібліотека», що її випускало видавництво «Вік». У 1904 році під № 37 вийшло окреме видання «Кармалюк», а під № 38 — «Сестра» [15, с. 4]. Участь Доманицького в підготовці цих видань сумнівна.

Період активної регулярної участі Доманицького в діяльності видавництва «Вік», де він був задіяний майже на всіх етапах підготовки книжки [див.: 202, с. 23], за спогадами Сергія Єфремова, припинився 2 жовтня 1901 року, коли його направили на лікування до Ялти [209, с. 22]. Цим самим днем датоване й жартівливе віршоване «послання» Доманицького до Єфремова [269, арк. 1]. Микола Лисенко згадував про хворобу Доманицького та його майбутній виїзд до Ялти на цілу зиму в листі до Бориса Познанського від 1 жовтня 1901 року [120, с. 340]. Перші відомі листи Доманицького з Ялти датовані 14-м і 15-м жовтня 1901 року [6, с. 227; 260, арк. 3].

Поступово Доманицький відходить од активної видавничої діяльності, хоча в майбутньому матиме ще великі проекти — такі, як підготовка найповнішого на той час видання віршів Тараса Шевченка (містило 217 творів) та «Історії України-Русі» Миколи Аркаса, проте вони не будуть пов'язані з видавництвом «Вік». Один проект, який Доманицький вестиме до кінця життя, проте не встигне завершити, — видання невідомих творів Марка Вовчка, що збереглися в архіві письменниці. У період після вимушеного відходу з видавництва «Вік» він був залучений до ще одного проекту, пов'язаного із творчістю Марка Вовчка.

1.4. Львівське видання «Народних оповідань»

Хвороба, яка відірвала Доманицького від активної участі в діяльності видавництва «Вік», несподівано стимулювала його розвинути іншу сферу діяльності. Відтепер науковцеві часто доводилося виїздити на оздоровлення. Перебуваючи далеко від Києва, без можливості швидко виконувати поточну видавничу роботу, наприклад коректорську, і так само маючи постійну потребу в

грошах для оплати лікування, Доманицький мусив узятися за художній переклад — одне з небагатьох джерел заробітку, доступних для нього за тих обставин.

До перекладу Доманицький удавався й раніше: наприклад, у збірнику «На вічну пам'ять Котляревському» було вміщено вірш невідомого автора «Живий Бог» у його перекладі [145, с. 186–187]. Пізніше, коли трирічне адміністративне заслання йому замінили забороною в'їзду до Російської імперії [130, с. 35; 246, арк. 4–12], Доманицький виконував також переклади п'єс, що їх виставляла в Галичині трупа під орудою Івана Стадника, починаючи з 1908 року [50, с. 53]. Саме тоді Доманицький переклав комедію-сатиру данського драматурга Густава Віда « $2 \times 2 = 5!$ » [50, с. 53], комедію Владзімежа Пежинського «Нерозважна сестра» [50, с. 53; 229], драму Станіслава Пшибишевського «Золоте руно» [50, с. 53; 228]. Серед архівних матеріалів збереглася частина його перекладу роману Льва Толстого «Воскресіння» [257], переклади оповідань «Відьма» Елізи Ожешко [259], «До свого брата» Стефана Жеромського [227], початок перекладу «Стріл купідона» Ред'ярда Кіплінга [258]. Згадки про ці переклади і міркування про можливість їх видати трапляються в листуванні Доманицького, але тоді їх так і не надрукували. Знаємо також позитивний відгук рецензента вже на друге видання перекладу оповідання Генрика Сенкевича «Янко-музика», що побачило світ через п'ятнадцять років [7].

Як відомо з уцілілого листування, перебуваючи взимку 1903–1904 років в Рагузі, куди він приїхав 15 жовтня 1903 року [253, арк. 1], Доманицький на замовлення Наукового товариства імені Шевченка редагував переклад роману «Жерміналь» Еміля Золя. Перша відома згадка про цю роботу з'являється в його листі до Володимира Контраневича від 31 грудня 1903 року із Рагузи, у якому він пише, що «перечитав отсе я в оригіналі і звірив переклад (український) «Жерміналя» Золя. Що се за дивна річ! У Росії його немає, та й бути не може!» [252, арк. 2 зв.].

З дальшої кореспонденції випливає, що Доманицький не зовсім добре зрозумів завдання й межі замовленої роботи над романом Золя, про що з жалем

констатував у листі від 16 (3) січня 1904 року до голови Наукового товариства імені Шевченка: «Дуже жалкую, що не порозумів я, що з “Жерміналем” діяти. Але се ще можна направити, себто завернути його сюди, — благо пересилка лише 34 крейц. коштує (5 кільки як раз!). Мабуть, так і зробіть, якщо є час, а я за місяць, як що буде все до ладу, або й ранійш виправлю мову» [127, с. 333].

Через погіршення стану здоров'я він надіслав до Товариства першу частину зредагованого перекладу лише через місяць, про що 30 січня 1904 року сповіщав Івана Франка [34, с. 282–283], а тижнем пізніше, 6 лютого 1904 року, писав йому, що вислав і другу частину перекладу «Жерміналь» [34, с. 283].

Після виходу в Києві «Народних оповідань» Марка Вовчка («віківське» видання) за перевидання творів письменниці береться у Львові «Русько-Українська видавнича спілка». На відміну від видання «Віку», де кожен том був передруком книжок 1857-го і 1862-го років, львів'яни вирішили розширити видання, доповнивши його російськомовними творами письменниці на українські теми. У результаті до третього тому ввійшли оповідання «Маруся», «Пройдисвіт», «Лимерівна», «Тюлева баба», «Глухий городок» [26], український переклад яких замовили Доманицькому.

У статті про Доманицького Борис Лобач-Жученко пише, що той «редагує і частково перекладає на українську мову третій том зібрання оповідань Марка Вовчка» [130, с. 32], однак вивчення кореспонденції науковця того періоду дає підстави стверджувати, що він не редагував Марка Вовчка, а сам повністю переклав усі тексти.

Перша згадка про роботу над перекладами Марка Вовчка з'являється в листі Доманицького до Михайла Грушевського від 24 грудня 1903 року з Рагузи, у якому він інформує свого кореспондента, що «переклав був усю “Марусю” М. Вовчка (105 друк. сторін) та 1/2 “Пройдисвіта” (25)» [127, с. 331]. Проте, як випливає з листа від 28 грудня 1903 року до того ж самого адресата, через погіршення стану здоров'я він не зміг продовжити роботу. Сподіваного покращення здоров'я, як дізнаємося з листа Доманицького до Франка від 12 січня 1904 року, не настало: «З Марком Вовчком тим часом посуха: отсе вже скоро

місяць, як я заслаб і все маю нахил до ліжка; а перед тим викінчив усю “Марусю” (106 друк. сторін) і 1/2 “Пройдисвіта” (25 стор.). Як трохи викачаюся — посуватимуся далі» [34, с. 282].

Нарешті, у третій декаді січня, самопочуття Доманицького таки покращилося, і він знову береться за переклад, про що згадав у листі до Володимира Гнатюка від 23 січня 1904 року: «<...> знову помалу посовуюся з М. Вовчком, і маю надію завтра скінчити “Пройдисвіта” (буде якраз 1/2 усього!). Ваша правда, що вийде така книжка, як і ті дві. А чому я казав Вам ранійш, що буде більша, то се через те, що Ви підкреслили і Павла Серпокрила (57 стор.), а він же, як я додивився, єсть і виданих томах! Отже по “Пройдисвітові” буде “Лимерівна” (15 стор.), а потім дві нудні-пренудні “Глухий городок” та “Тюлева баба”. Взагалі усі ці речі, за виїмком, і то лише сяк-так “Марусі” — слабі речі, — так тільки в окремих виразах та словах бачиш М. Вовчка. Але книжка така не завадить нікому, — хай буде!» [218, арк. 5 зв.].

Наприкінці місяця Доманицький надсилає до Наукового товариства імені Шевченка частину перекладених і редагованих творів, про що повідомляє Франкові в листі від 30 січня 1904 року: «Сьогодні вислав я до Товариства I част. “Жерміналя” та Марка Вовчка: “Маруся”, “Пройдисвіт” та “Лимерівна” (більшу половину усього: вже 175 стор. друков., а лишається 115). У всіх перекладах підкреслив червоним (олівцем або чернилом) слова, що або напевне вимагають поправки, або викликають сумнів у мене. Прошу пробачення, що “Маруся” подекуди досить брудна, але я переклав був її без словника, а потім ще разів 2 виправляв. Дальші переклади вже чистенькі» [34, с. 282–283]. Того ж таки дня, 30 (17) січня 1904 року, він писав із Рагузи до Грушевського: «Вовчка — сьогодні послав я “Марусю”, “Пройдисвіта” та “Лимерівну” (175 друк. стор.); почав вже “Тюлевий папушник” (він має 35 стор.), а тоді лишиться ще “Глухий городок” (80 стор.)» [127, с. 334].

Тиждень по тому, 6 лютого 1904 року, він знову пише з Рагузи Франкові: «Послав сьогодні дальшу порцію: II ч. “Жерміналя” та “Тюлевий папушник” М. Вовчка. З сеї лишається ще “Глухий городок” (аж 80 сторін). Може Вас здивує,

що не мо[є]ю рукою писано, (М. Вовчка), то се я собі маю секретаря-сестру, якій і диктую, лежачи в ліжку (кейфуючи, тобто)» [34, с. 283]. Імовірно, у лютому здоров'я Доманицького знову погіршало, і він устиг перекласти лише п'ятдесят сторінок Марка Вовчка, бо 2 березня 1904 року сповіщав Грушевського з Рагузи, що «осталося лише 30 сторінок “Глухого городка” не перекладено» [127, с. 335]. Та сама кількість неперекладеного тексту залишалася й через одинадцять днів [127, с. 335]. Завершити роботу він зміг тільки наприкінці квітня, про що повідомляв Грушевському 28 квітня 1904 року з Рагузи: «Кінчив вже Марка Вовчка» [127, с. 337].

Книжка з'явилася друком через кілька місяців, коли Доманицький перебував уже вдома в Колодистому, звідки писав Сергію Єфремову 23 липня (ст. ст.) 1904 року: «Чув, що вийшов 3 т. М. Вовчка і що Гнатюк хоче мені переслати 1 примірник» [260, арк. 34]. Однак не скоро перекладачеві вдалося потримати в руках видання, бо ще навіть 7 жовтня (ст. ст.) 1904 року він запитував Сергія Єфремова і Володимира Дурдуківського: «А чи прийшов М. Вовчок» [260, арк. 34]; і тиждень по тому, 13 жовтня (ст. ст.), знову: «А чи виписали М. Вовчка. Утолите мою печаль, а то буде на Вас жаль» [260, арк. 35]. Востаннє він просив Михайла Грушевського надіслати йому видання третього тому Марка Вовчка в листі від 24 (11) листопада 1904 року з Києва [127, с. 344].

Про вихід у Львові попередніх двох томів авторка знала [див.: 31, с. 148]. Також було їй відомо про планований третій том. Свої побоювання Марко Вовчок виклала в листі до сина, який за змістом датується кінцем 1904 року: «<...> боюсь, что с русского на малорусский переведут нынешним ужасным языком. Есть теперь и немало писателей и переводчиков, которые невообразимо коверкают чудесный украинский язык и, не задумываясь, сами сочиняют слова — выходит такое безобразие, что сердце болит» [125, с. 417].

Проте побоювання авторки виявилися марними. Доманицький виконав роботу на високому рівні. Згодом, побіжно торкнувшись доробку Марка Вовчка російською мовою, Іван Франко схвально відгукнувся про її оповідання «Маруся»: «З російських оповідань найкраща і дуже гарно присвоєна нашій мові

Василем Доманицьким “Маруся”» [196, с. 302]. Натомість Володимир Гнатюк у рецензії на видання взагалі не згадав про переклад, більше уваги приділивши питанню авторства «Народних оповідань» [38].

Як зазначали пізніші дослідники, переклади Доманицького «творів Марка Вовчка мало що поступаються своєю мовою перед оригінальними українськими творами автора “Народних оповідань”» [96, с. 143]. Ба більше, далеко не всі видавці, як виявляється, знали, що ці твори не оригінальні, а перекладені [96, с. 257–258].

Специфіка ситуації з оповіданнями Марка Вовчка російською мовою полягає в тому, що, з одного боку, на перекладача тиснув додатковий тягар відповідальності, адже виявити, коли він не потрапляє в стиль авторки, дуже просто; з другого боку, існувала можливість уникнути цієї невідповідності, вивчивши особливості письма авторки на прикладі її оригінальних творів українською мовою. Саме таким шляхом і пішов Доманицький.

Свій підхід до роботи над перекладом оповідань Марка Вовчка він коротко сформулював у листі до Грушевського, де висловив враження від власної роботи: «Здається, переклад взагалі виходить не лихий, бо я простудіював попереду усі твори Вовчка, а тоді узявся до перекладу» [127, с. 332]. Загалом, у своїй роботі Доманицький тримався рідного йому полтавсько-канівського діалекту, що видно вже з його реакції на мову перекладу «Жерміналь» Еміля Золя, яку він озвучив у листі до Франка від 12 січня 1904 року: «Нині вислав до Товариства “Жерміналь” Золя, перевіривши його з текстом. Переклад зовсім порядний, і коли й трапляються деякі дефекти (пропуски), то другорядні (впрочім я по змозі повставляв їх). Не можна того ж сказати про мову: вона не то щоб лиха, але дуже галицька. Я не брався виправляти, бо не мав на те розказу, хоч занадто вже дикі слова подекуди виправляв» [34, с. 282]. Пізніше з’ясувалося, що Доманицький мав суттєвіше поправити мову перекладу роману Золя, що він і зробив.

Сам перекладач трохи сумнівався щодо якості своєї роботи і дальшої долі перекладених оповідань. Цими сумнівами він ділився в листі до Сергія Єфремова від 31 січня 1904 року, надісланому з Рагузи: «На дворі у нас паскудство при

t° 12–15°, — то майже увесь час сидиться в хаті, а коли сидиться, то, певно, пишеться, а між іншим вже кончається Марка Вовчка (готово 230 сторінок друку, лишається 40). Я знаю, що якби дати Вам мій переклад до редакції, то були б з нього люде, а то як заходяться галичане оздоблювати його “цофаннями”, “файностями” та іншими окрасами, то авторка, діставши переклад, заслабне на хворобу — *léstomac derandé*, чи по нашому — на брошюру Авраменка» [260, арк. 28]. Ідеться про книжку «Різачка або дизентерія» (Черкаси, 1899) — одинадцятий випуск серії «Сільська бібліотека» видавництва «Вік».

У дійсності страхи перекладача не справилися, хоч у його перекладі й трапляються невластиві мові творів Марка Вовчка вислови на зразок «розривка» [26, с. 5] на місці російського «увеселеньє» [27, с. 303], «загарлива господарська діяльність» [26, с. 51], де в російському тексті — «ретивая хозяйская деятельность» [27, с. 344]. Та це радше поодинокі винятки, аніж системне явище.

У справі перекладу Доманицького варто окремо зупинитися на оповіданні «Пройдисвіт». Початок його авторка опублікувала ще 1863 року у «Вечерницях». Потім, уже по смерті письменниці, Доманицький виявив серед її матеріалів закінчення твору і надрукував повний текст на сторінках «Літературно-науковому вістника» [див.: 29]. Виникає питання, на яке сьогодні навряд чи можна знайти відповідь: чому при підготовці третього тому не використали надрукований сорок років тому фрагмент? Можливо, під час перебування на Рагузі в Доманицького не було змоги добути «Вечерниці». У кожному разі знайти в листуванні згадки, які вказували б на його знайомство з оригіналом у період роботи над перекладом, не вдалося.

Як зазначив Доманицький у публікації 1908 року, знайдений фрагмент оповідання відповідав розділам VIII–XVI російської редакції [29, с. 297]. Друкований раніше у «Вечерницях» текст закінчується фразою: «“Ге-ге! — каже Чабан — пропав хліб!”» [29, 302] (рос.: «Ге, ге, ге! сказал Чабан. Пропал хлеб!» [27, с. 114]), — тобто відповідає першому розділу повного тексту, опублікованого російською. Поділ на абзаци в українському й російському текстах оповідання не завжди однаковий, наскільки він авторський — вирішити важко. Для кращого

уявлення про переклад Доманицького варто порівняти всі три наявні тексти (відмінності виділено **півжирним прямим**, а відсутні в одному з авторських варіантів фрагменти — *півжирним курсивом*).

Український авторський текст	Російський авторський текст	Переклад Доманицького
де такі поважні, ставні люде?	Где такие величавые, стройные люди?	Де такі величні, огрядні люде?
тільки що жити там трудно .	только что жить там трудно .	та тільки жити там тяжко .
Отсе ж то у нашому краї був хуторець собі маленький, Божовка.	Так вот в нашем краю был маленький хуторок, Божовка.	Так от у нашому краю був маленький хуторець, Божівка.
Хуторець стояв під дубовим гаєм , — усього п'ять хаток по горі біліло; <...> річка тиха, а чиста така, що хоч чепурним в неї вдивлятись. Від хуторця один шлях вився-увивався до того дубового гаю, а другий шлях слався геть-геть по степу у село Рокочи	Хуторок стоял около дубового леса — всього-то пять хаток белело по горе. <...> тихая речка и такая чистая, прозрачная, что хоть щеголихам в нее смотреться. От хуторка одна дорога вилась, уходила в дубовый лес, а другая стлалась далеко, далеко по степи в село Рокочи.	Хуторець стояв собі коло дубового лісу — усього-навського п'ять хатинок білілося по горі. <...> тихенька річка і така чиста, прозора, що хоч чепурухам у ній видивлятися. Від хуторця один шлях звивався, ховався з очей в дубовому лісі, а другий стелився далеко, далеко степом у село Рокочі.
Найкраща хutorянська хата стояла близче до гаю . Гарна була хата. Коло неї садок славний,	Лучшая хutorская хата стояла ближе всех к лесу . Хорошая была хата. Около нее славный и	Найкраща хutorянська хата стояла найближче до лісу . Хороша була хата. Коло неї славний

город хазяйський . <i>Не пусто було в оборі, весело на дворі.</i>	отличный огород.	садок та добрячий город.
Жив у тій хаті <i>господар</i> Юхим Чабан, славили , чоловік заможний і розумний. Жінка його вмерла давненько, йому зоставила дочку <i>єдиначку</i> Марту. Дівчині вже полічили сімнадцять років , а така викохалася дівчина, що хоч малюй, хоч цілуй	Жил в той хате Иохим Чабан; слава шла о нем , что человек достаточный и умный. Жена у него давно померла; ему оставила дочку Марту. Дівчине уже насчитали семнадцать лет, и такая расцвела дівчина, что хоть рисуй, хоть целуй	Жив у тій хаті Юхим Чабан; славили , що людина при достатку і розумна. Жінка в нього давно померла; лишила йому дочку Марту. Дівчині вже налічили сімнадцять літ , і така проквітла дівчина, що хоч малюй, хоч цілуй
стояли хати там у розсип	там стояли хаты врассыпную	там стояли хаты ріжно
друга геть у	другая далеко	друга далеко
на пів-горі	на полгоре	у половині гори
на самому горбочку	на самой вершине	на самому шпилечку
як нитки	словно нитки <i>у нерадивой и нетерпеливой хазяйки</i>	наче нитки <i>у небалої та нетерплячої господині</i>
далі на одшибі жили Кожушки	подальше жили Кожушки	трохи далі жили Кожушки
а ще далій у бік коваль Гарбуз кував, а за ковалем хирів хромий москаль <i>Щименко</i>	а еще подальше, в сторону , коваль Гарбуз ковал, а за ковалем бедовал отставной москаль	а ще далій, на одшибі , коваль Гарбуз кував, а за ковалем бідував одставний москаль
вислужив	выслужил	дослужився

Одного весняного дня	Одним весеннім днем	Одної весняної доби
Йому не вродила торік пшениця і міркував , чи вродить вона сього року	прошлого года у него пшениця не уродила, а размышлял , уродит ли она в этом году	минулого року в нього пшениця не вродила та роздумував чи вродить вона сього літа
Чабан був чоловік мужніх літ , крепкий	Чабан был человек пожилых лет , крепкий	Чабан був уже чоловік літній , міцний
чуб сивоватий	седоватую чуприну	сивувату чуприну
в його	у него	йому
а ус такий, що вітер мав їм, як кїйлом	а ус такой, что ветер развевал его как ковыль-траву	а вус такий, що вітер маяв ним як шовковою травою
дочка її красно померejala	дочка расстрочила ее узорами	дочка вистебувала її мережками
не так, як хиляться хиренні люде, а так, як сама сила клониться одпочиваючи	да не так, как клонятся хилые люди, а так, как отдыхающая сила	та не так, як хиляться кволі люде, а так як спочиваюча сила
округи себе	вокруг себя	навколо себе
розквітало	расцветало	проквітало
Сонечко не виходило	Солнце не выходило	Сонце не викочувалося
Пахло як медом солодким і первим пахучим листом.	Пахло словно сладким медом и первыми, свежими листьями.	Пахло наче солодким медом та першими, свіжими листочками.
чутно було, як Марта співала, у військо козака випроводжала , пораючись у хаті, та чулося — коваль кував, а	слышно было, как Марта пела « провожала козака в войско », хозяйничая в хате, да слышалось коваль ковал, а за лесом	було чути, як Марта співала « вирияжала в похід козаченька », господарюючи в хаті, та чути — коваль кував, а за

за гаєм лунало.	отдавалосьь.	лісом одгукувалося.
Стукнули дверима	Стукнули дверями	Грюкнули двері
[Рясничка:] жіночка живенька, <...> окатенька	[Рясничка:] проворненькая <...> глазастенькая женщина	[Рясничка:] проворненька <...> бистроока жінка
парубок великого зросту, свіжий та здоровий	парубок большого росту; свежий да здоровый	парубок високий на зріст; свіжий та дужий
говорив	говорил	промовляв
зобачив	завидел	угледів
швидко	быстро	хутко
і повіталася	и поздравствовалась	та на добридень дала
одказав	ответил	одмовив
выглянула з вінка і привіталася	выглянула из окна, поклонилась соседям	визирнула у віконце, вклонилася сусідам
Чи не побрались вони поперше нас? Чи ви їх не бачили, сусідоньку? <i>«Ні, не бачив», одказував Чабан. «Коваль кує, — чуєте?» промовив Рясниченко до матусі. «Чую, чую — кує. Якась гайна робота. Посиджу я трохи біля вас, сусідоньку».</i>	не пошли ли прежде нас? Не видали вы их, сосед? Ох, посижу я немножко около вас.	чи не пішли вони попереду нас? Чи не бачили ви їх сусіде? Ох, посиджу я трошки коло вас.
як справдешня пташка	как настоящая пташка	як істна пташка
а очи йому так і зводило до Марти	а глаза его все поводило к Марте	а очима усе поводив на Марту

Вчора дивилась я на жита	Вчера <i>ходила</i> я смотреть жита	Учора <i>ходила</i> я дивитись на руна
гарно сходить	хорошо всходит	красно сходить
Тільки що товар в мене не дуже викрашається... а в інших товар то як гора! Така то вже доля моя! Що ж! у чуже щастя не вкупитись!	Только вот скотина у меня хиреет! а у иных скотина гора горою! Что ж делать! Такая моя доля! На чужое счастье не мухою пасть!	Тільки от худоба у мене хиріє! а в інших худоба гора горою! Що маю діяти! Така моя доля! На чуже щастє не мухою впасти!
чоловік мій покійничок державсь на світі	покойничек муж держался на свете	мій небіжчик чоловік на світі мався
а поки що	а пока еще	а тим часом
У Ряснички річи були похопливі, бистрі, перебивчиві	У Ряснички речи были скорые, прерывистые, торопливые	Рясниччина мова була швидка, уривчаста, скороспішна
говориться	говорится	мовиться
Дякую Богови	Слава тебе Господи	Слава тобі Господи
Он коваль іде; за ним іде і москаль.	Вон коваль идет, за ним и москаль идет.	Он коваль іде, а за ним і москаль шкутильгає.
Бач, як коваль стежку міряє! А викопився ж він, світе мій! А той побідома за їм коливає — блід на виду, і вмирати йому скоро. Що вже ті москалі нещасливі, то крий мати божа!	Смотри, как коваль шагает, как дорожку меряет! А закопился-то как, свет ты мой небесный! А этот бедолаха за ним ковыляет. Бледен лицом, и скоро ему умереть. Что за несчастные эти москали,	Диви, як коваль ступає, як доріжку міряє! А закурений який, світе мій небесний! А сей бідолаха за ним шкандибає. Блідий на лиці, і не довго вже йому животіти. Що які то безталанні сі москалі, то сохрани мати божа

	то сохрани мати Божия!	
А ми вас чекаємо	А мы вас ждем	А ми вас дожидаємо
Москаль приколивав і вклонився. Нездужий був се чоловік, слабкий. Він схилився на свої ключки й важко оддишував.	Москаль подошел и поклонился. Больной был человек, слабый, к земле клонился . Он оперся на свои костыли и тяжело отдыхал.	Москаль наблизився та вклонився. Кволий був чоловік, слабкий, до землі хилився . Він обперся на свої милиці та важко оддишував.
Гибію . Слабую дуже на голову й на очі. Було колись здоров'я, та пожилося .	Мучительно болею. Голова очень болит и глаза болят. Было у меня когда-то здоровье, да истрачено .	Тяжко нездужаю . Голова дуже болить і очі болять. Було колись-то в мене здорове, та загуло .
стала вона йому дорікати	упрекнула его Рясничка	закинула йому Рясничка
забалакала	заговорила	заговорила
у їх було хазяйствечко опоряджене	хозяйство свое держали в порядке	господарство було в них у доброму ладі
пішли до гаю купую	пошли вместе в лес	пішли у ліс разом
Час минав, а прохолоди усе не спадало.	Время проходило, а жар не спадал, прохладою не веяло .	Час минав, а вар не спадав, прохолодою не повівало .
гаряче заблискотіло	заблестит жарко	заблищить варко
почала її дрімота хилити	начала ее клонить дремота	почала її дрімота брати
стан гнучкій, ставний, сам молодий, чорнявий	гибкий, стройный, смуглый, молодой человек	гнучкий, стрункий, смаглявий, молодий ще
Він питав її за Чабана.	Он спрашивал ее об	Він спитав її про Чабана.

	Чабане.	
батько погодив [наймита]	отец договорил наймита	батько поєднав наймита
швидко винесла	проворно винесла	хуленько принесла
сидів як мурований , дивлячись у землю	сидел как каменный , глядя в землю	сидів як кам'яний , гляючи в землю
думки грали	мысли играли	думки витали
шаровари в його приношені, з латками, що червоний пояс вицвів , прибілів	шаровары у него поношенные, с заплатами, что красный пояс полинял, белесый стал	шаровари в нього приношені, у латках, що червоний пояс вицвів , білесуватий став
в думці вона його убрала як найлучче	в мысли своей нарядила богатеjším образом	в мислях своїх вирядила як найроскішнійше
Хотіла вона, та не знала, яким перед ним словом примінитись	Хотела она, да не знала, что сказать ему	Хотіла вона, та не знала що промовити до нього
яка її Мартина доля вийметься в Бога?	какова ей, Мартина, доля вынесется у Бога?	яка їй, Марті, доля вилучиться в Бога?
Чому наймит не розмовиться?	Отчего наймит не разговорится?	Чому наймит не заговорить?
що йому трапиться на віку?	что с ним на веку случиться?	що йому на віку буде?
Почало повівати прохолодою, а хмари сизіли ; у лісі зашуміло, спущався дощ іти, блискавиця блискала зрідка і грім по грому вив здалека глухим грукотом.	Начало повевать прохладою, а тучки синели ; в лесу зашумело; сбирался дождь ийти. Молния изредка поблескивала и гром погромыхивл вдалеке глухим грохотом.	Зачало повівати холодком, а хмари посиніли ; в лісі зашуміло; збиралося на дощ. Блискавка деколи заблисне та грім загуркотить здалека глухим грукотом.

Гроза буде.	Гроза будет.	Буря буде.
придивлялася округи	посматривала вокруг себя	позирала навколо себе
щоденного діяння й пеклування	ежедневным и к обычным заняттям и заботам	щоденної та звичної роботи та клопоту
постягати полотно	снять полотна	ізняти полотно
Почулися голоси помішані	Тут послышались смешанные голоса	Тут почувся гомін
втікали по хатах	бежали в хати	втікали до хати

Наведені приклади із першого розділу «Пройдисвіта» переконливо демонструють, що Доманицький справді добре впорався з перекладом, хоча в деяких моментах йому не вдалося досягнути рівня оригіналу. Проте в більшості випадків він близько тримався російського автоперекладу, який часто програвав українському оригіналу, завдяки чому перекладач зумів дібрати вдалі звороти і словоформи та загалом зберегти авторську манеру викладу. Звісно, крім тих випадків, коли в українському оригіналі авторка вживала зовсім інших слів у тому самому сенсі: наприклад, на місці авторського «геть-геть» (у значенні «дуже далеко, за обрій») Доманицький поставив відповідно до російського тексту «далеко, далеко». Однак трапляються в перекладача знахідки, кращі за оригінал: наприклад, «почувся гомін» у Доманицького [26, с. 132] набагато краще за авторське «почулися голоси помішані» [29, с. 302]. Повністю не вдалося йому уникнути повтору дієслова «боліти», що його допустила авторка в російському тексті: «Мучительно болею. Голова очень болит и глаза болят» [27, с. 111]. Доманицький передав це так: «Тяжко нездужаю. Голова дуже болить і очи болять» [26, с. 129]. Натомість в українському оригіналі вдаліший варіант — «Гибію. Слабую дуже на голову й на очи» [29, с. 300], який зовсім зник при автоперекладі.

Отож, як видно з наведеного вище порівняння, у Марка Вовчка не було підстав нарікати, подібно до Нечуя, що мова виданих у Львові її творів «покрита галицькою паддю» [цит. за: 175, с. 141].

1.5. Публікація невідомих творів з архіву Марка Вовчка

Найбільші заслуги Доманицького як видавця творів Марка Вовчка пов'язані з третім етапом його роботи із творчою спадщиною знаменитої письменниці. На відміну від першого, коли це була просто едиційна діяльність, третій етап полягав головню у вивченні окремих питань біографії і творчої спадщини письменниці, що буде докладно висвітлено в другому розділі дисертації, тому тут цей аспект не розглядатиметься.

По смерті Марка Вовчка 1907 року Василь Доманицький працював над упорядкуванням архіву покійної авторки і виявив у ньому низку недрукованих творів. Про свою працю і знайдені матеріали він сповіщав головного редактора «Літературно-наукового вістника» Михайла Грушевського в листі від 14 вересня 1907 року: «Я тепер розбіраю рукописи — літерат[урну] спадщину Марка Вовчка. Є аркушів на 10 українськ[их] творів — оповідань, цілих і шматків, почасти ще з 58–60 рок[ів], почасти останніх 3–4 літ. Син — Маркович (Опанаса Васильов[ича] син) доручив мені опублікувати їх де захочу, а понеже він людина многосімейна і вельми незаможня, то бажає, щоб то було оплачено. В “Русс[кой] Мислі” їй платили по 300 р[ублів] за аркуш... Ну, певно, він знає, що укр[аїнські] видання таких гонорар[ів] не платять, і був би, певно, радий, коли б хоч рублів 75 узяти. Є одна річ “Як Хапко солоду відрікся”, то їй і ціни немає! А буде аркушів зо 3. Поміркуйте там, то коли можна буде таких ласощів собі зажити, як творів Вовчка (а М. Вовчки не щороку падають!), то сповістіть» [127, с. 359].

Звичайно, оптимальним варіантом для Доманицького — і зручно, і вигідно — було б підготувати том невідомих творів Марка Вовчка у видавництві «Вік». Обмірковуючи таку можливість, він писав 2 жовтня 1907 року до Сергія Єфремова: «<...> можна було б попередю видрукувати усе у “Вістнику”, а тоді ще й видати тисяч зо 3 чи 5. Пособіть тепер у цій справі <...>, бо шкандаль буде, коли

так таки і останеться під спудом цілий том писань 1859–1907 року» [260, арк. 39]. Видавництво не могло взятися за такий масштабний проєкт без зовнішньої фінансової підтримки, і Доманицькому залишалося тільки вигукнути з досади: «Ех, якби у “Віка” були кошти, — то до дідька б і той Вістник, і панів-можновладців...» [260, арк. 40].

Як впливає з листа Доманицького від 10 жовтня 1907 року, справа з придбанням авторських прав на публікацію невідомих творів Марка Вовчка на той час досі не зрушила з місця: «Дуже сумно мені, що кияне так ставляться до спадщини М. Вовчка, — нарікав він у листі до Єфремова. — <...> Мені дуже негарно тепер перед наслідниками. Вони вважали, що українці хоч трохи може цікавляться писаннями М. Вовчка, ніяких власне рішучих умов не ставили і не ставлять, а Кияне теж нічого не написали що ж вони можуть заплатити, а просто “нет да и только!”

А все таки мені з голови думка не йде, як би зробити так, щоб воно [з] наших рук не утекло. Невже Ви думаєте, що як у кожному Збірникові у нас появлятиметься по одному писанню М. Вовчка, то це не притягне зайвого читача? Подумайте ще раз, поміркуйте: ми могли би видрукувати помалу усе в себе, а тоді й томом III видати» [260, арк. 40].

Доманицький став посередником у переговорах і 5 жовтня (22 вересня) 1907 року докладно писав Грушевському, які саме недруковані твори вдалося розшукати серед паперів покійної письменниці.

Через погіршення стану здоров'я науковець вирішив виїхати на лікування за кордон. 2 листопада 1907 року він отримав у Санкт-Петербурзі закордонний паспорт за № 13268, а 17 листопада завізував його в Генеральному консульстві Австро-Угорської імперії [130, с. 34; 246, арк. 2 зв.]. У другій половині місяця він уже був за межами Російської імперії, звідки продовжував листуватися зі спадкоємцями Марка Вовчка та Грушевським у справах дальшої долі рукописної спадщини письменниці.

Зрештою, сторони дійшли згоди принаймні щодо журнальної публікації. У листі до Доманицького від 30 листопада (13 грудня) 1907 року Богдан Маркович

згадує про надсилання Грушевському рукописів і листа, на який доти не отримав відповіді [232, арк. 1]. Протягом 1908 року на сторінках «Літературно-наукового вістника» було надруковано такі невідомі твори Марка Вовчка: «Дяк» (т. XLI, кн. I), «Лист з Парижа» (т. XLI, кн. III), «Як Хапко солоду відрікся» (т. XLII, кн. IV), «Гайдамаки» (т. XLIV, кн. XI, XII). Разом з оповіданням «Дяк» у 41-му томі «Літературно-наукового вістника» з'явилася розлога й аргументована розвідка Доманицького «Марія Олександрівна Маркович — авторка “Народніх оповідань”», яка до сьогодні не втратила свого значення у вивченні життя і творчості письменниці.

У процесі підготовки до публікації творів у «Літературно-науковому вістнику» виникали різноманітні казуси, про що Доманицькому повідомляв головний редактор. У листі від 26 листопада 1907 року він писав, що «Маркович прислав тільки два оповідання: “Дяк” і “Хапко”, не знаю, чи чекає грошей наперед; мабуть, прийдеться післати, хоч воно трохи ніяково кота в мішку купувати — хоч би се був і Марко Вовчок. “Хапко” кінчиться якось дивно: кінця нема, а якийсь авторський конспект. Хоч Ви й перевіряли сі копії, але страшенно неприємно друкувати без оригіналів; але Марковича, мабуть, хтось дуже сильно перелякав, що так боїться з рук випустити» [126, с. 205].

На початку січня 1908 року Грушевський із Києва сповіщав Доманицького про послідовність публікації знайдених творів Марка Вовчка в «Літературно-науковому вістнику»: «Дякуємо за скору коректу “Дяка”, як скінчите його, зараз рукопись відішліть мені; я відошлю Марковичу і попрошу прислати “Лист з Парижа” (вони підуть у тім порядку: “Дяк”, “Пройдисвіт”, “Лист”, “Гайдамаки”, “Хапко”. Се буде, здається, хронологічно більше менше» [126, с. 207].

Побоювання Грушевського щодо якості наданих копій виявилися небезпідставними. Отримавши від Богдана Марковича оригінали, він просив Доманицького в листі від 15 лютого 1908 року звірити з ними всі твори відповідно до сформульованих тут-таки принципів наукової публікації: «Сильно посадили Ви мене в калошу з писаннями Марка Вовчка. Насамперед се майже все фрагменти більше інтересні для історика її творчості ніж широкої публіки, по-

друге, копії дуже неточні, як я переконався з оригіналів, по-третє, не було в них подано пояснень щодо стану рукописей, аж дещо мені тепер вияснилося, як Маркович прислав оригінали “Дяка” і “Пройдисвіта”. Тепер треба поправити се принаймні при передруку. Ви певно одержали вже 1 кн[игу] “Вістника” з Київа, а я разом з отсим посилаю оригінал “Дяка” і “Пройдисвіта” і том “Вечерниць”. Прошу перевірити з оригіналу текст “Дяка”, чи нема помилок, принцип такий, що поправляється тільки правопись в тіснім значінню сього слова (ї, ся), але не форми. Крім того, треба означити в примітках всі поправки, дописки, варіанти, пояснення про рукописи (зачеркнуте авторкою і змінене иньшим) — як для наукового видання» [126, с. 208]. Справа була термінова, бо за кілька днів, 21 лютого 1908 року, Грушевський просив Доманицького поквартитися з роботою [126, с. 209], яку, зрештою, отримав 28 лютого 1908 року [126, с. 209].

Як видно з відповіді Доманицького Грушевському від 21 (8) лютого 1908 року, недоступний нині дослідникам автограф оповідання «Дяк» містив численні авторські правки: «“Дяка” правлю далі, але така каторжна робота, що учора ледви 3 сторінки пройшов — більш як по 50 приміток до сторінки. <...> Щодо порядку писань М. Вовчка, то мені здається, останній має йти не “Хапко”, а “Гайдамака”: “Хапко”, як де з чого можна догадуватися, написаний десь у 1902 або що (та й на російське вона його встигла перекласти — єсть у Марковича рукопис, не друкований ніде), а “Гайдамаку” вона писала до останніх днів, і все хапалася, щоб переписати та далі провадити» [127, с. 378].

З огляду на обставини підготовка до друку «Посмертних оповідань» Марка Вовчка на якийсь час зупинилася, про що Доманицький згадував у листі до Єфремова [260, арк. 53]. Хоча 1910 року Грушевський і Доманицький, схоже, порозумілися і поновили листування, час було втрачено, адже виїзд останнього на лікування до Аркашона і загальне погіршення стану його здоров'я ускладнювали підготовку видання. Проте листовно Доманицький і далі консультував Грушевського в питаннях спадщини письменниці [див.: 127, с. 390–391].

Востаннє згадка про оригінали творів Марка Вовчка з'являється в листі Грушевського від 3 червня 1910 року. Можливо, вона пов'язана з підготовкою

окремого видання творів письменниці або підготовкою Доманицьким статті: «Тих фрагментів М. Вовчка між паперами <покійної тепер в Товаристві Шевченка (передані Вами в Криворівні) нема, м[а]б[уть] у Богдана Марко[вича]>» [126, с. 212].

Крім згаданих матеріалів, зберігся ще один документ, пов'язаний із публікацією оповідань Марка Вовчка. Це лист Михайла Грушевського до Богдана Марковича щодо оплати надрукованих у журналі творів [116, с. 31–32]. Лист не датовано, що ускладнює його використання, адже важко стверджувати, йдеться про публікацію оповідань на сторінках «Літературно-наукового вістника» чи про одне із книжкових видань.

Готуючи оповідання Марка Вовчка до публікації в журналі, Доманицький паралельно обмірковував зміст майбутнього видання. Він планував умістити всі знайдені в архіві Марка Вовчка твори під однією обкладинкою. Це наукове видання мав супроводити відповідний критичний апарат. Зокрема, дослідник мав намір навести в додатках усі варіанти творів, які йому пощастило відшукати в паперах покійної письменниці. Цілком можливо, що Доманицький намагався реалізувати той самий принцип, який виклав 11 липня 1906 року в листі до Петра Стебницького із приводу Шевченкового «Кобзаря»: «Більш того, я навіть маю на думці до кожного вірша додати пару слів про місце і час та обставини написання і потім подати більш пояснень, ніж це зроблено в виданню Романчука. Це можна буде робити повагом, уже тоді як будуть видрукуванні перші аркуші набору... Що до “передмови” то, на мою думку, її безперечно треба подати, і там власне, де їй належить бути — тобто “перед мовою”, а не “серед мови” чи “після мови”» [цит. за: 111, с. 279].

Реалізації цього задуму перешкодила передчасна смерть науковця. З тієї самої причини не побачила світ його монографія про життя і творчість Марка Вовчка. Матеріали для давно задуманої книжки Доманицький почав збирати, ще коли працював над упорядкуванням архіву письменниці, і ці пошуки він вів до останніх днів. Дещо зі своїх пропозицій стосовно окремого видання він виклав у листі до Грушевського від 6 березня (22 лютого) 1908 року: «Прийшло мені на

думку, що мабуть добре було б додати до науков[ого] видання М. Вовчка і словарні матеріали її та усякі лінгвістичні записи (склавши з того словарик — все це у Марковича). Усього цього там набралось б аркушів на 2–3, бо як не видати його тепер, то потім воно так собі й загине. Як Ваша думка про це?» [127, с. 379].

Знайдені серед паперів Марка Вовчка невідомі твори таки було видано під однією обкладинкою 1910 року без варіантів і 1913 року з варіантами. Можливо, Доманицький брав участь у підготовці першого видання, бо в листі до нього Михайло Лобач-Жученко писав, що отримав із Києва «Посмертні оповідання» 3 січня 1910 року [30, с. 201], але поки що жодних підтверджень цього припущення розшукати не вдалося. У статті-рецензії «“Народні оповідання” Марка Вовчка, опубліковані по смерті письменниці» Сергій Єфремов щиро шкодував: «<...> небіжчик Доманицький заходився був лагодити ще й друге, критично-наукове видання, яке могло б послужити за матеріал до наукових дослідів над творчістю Марка Вовчка. До основного тексту почав він був подавати в примітках варіанти, позначати правописні одміни в оригіналі, збирався на вступну статтю. На жаль, цієї роботи йому не судилося довести до краю. Не знайдено було всіх оригіналів. Далі тяжка недуга посіла Доманицького і він мусів припинити свої досліді. По його смерті примітки пороблено вже іншими руками. І от аж тепер давно задумане видання вийшло в світ, хоч і без вступних коментаріїв. І це велика шкода, бо Доманицький мав під руками багато недрукованого біографічного матеріалу в формі листів тощо, на підставі якого міг би пролити не один промінь світла на обставини творчості Марка Вовчка. Той матеріал він обіцяв обробити в окремій монографії, але яка доля спобігла його по смерті Доманицького — не знати» [89, с. 117].

Робота Доманицького як видавця й науковця мала непересічне значення для дальшого вивчення творчості Марка Вовчка. Публікація невідомих раніше творів з архіву письменниці суттєво збагатила її творчу спадщину. Дослідник доклав зусиль для друку оповідань Марка Вовчка окремою книжкою, але не зміг здійснити всі свої видавничі наміри.

* * *

Постать Василя Доманицького не раз привертала увагу дослідників. Досить рано розпочавши громадську діяльність, він перебував на перетині багатьох сфер культурного й наукового життя українців у Російській імперії. Однак до сьогодні в його біографії лишається чимало темних місць.

У цьому розділі, з'ясувавши причини суперечностей у доступних дослідникам джерелах, удалося встановити, що насправді 1895 року в Києві паралельно виникло два видавничі гуртки: один став продовженням діяльності «Літературної комісії» семінарської громади; натомість другий, що постав у студентському середовищі, не мав протоперіоду. Невдовзі обидва гуртки об'єдналися в єдине видавництво, яке за кілька років своєї діяльності прибрало собі назву «Вік».

Шляхом висвітлення особливостей появи «Віку», а також завдяки залученню нових архівних матеріалів удалося не лише належно обґрунтувати час заснування київського видавництва, а й унести корективи до наявних відомостей про особовий склад учасників гуртка, встановити найранішу дату участі в його роботі Василя Доманицького, книжкові проекти, у яких він брав безпосередню участь. Репертуар перших років існування був досить обмеженим (передовсім це були популярні видання «третьої серії» «Селянської бібліотеки» [15, с. 3–4]) не лише через цензурні перепони, а також через фінансову слабкість молодого видавництва. Уведені до наукового обігу архівні матеріали дають змогу краще висвітлити це питання.

Підготовка другого видання антології «Вік», зокрема томів прози, стала доленосною для Доманицького та надзвичайно важливою для української літератури загалом, адже Доманицький, фактично, повернув Марка Вовчка в український літературний процес. Результатом співпраці письменниці з видавництвом «Вік» стала не тільки поява її творів у книжкових серіях «Віку» та в антології. Імовірно, саме спілкування з молодими видавцями посприяло появі на сторінках київського щомісячника «Киевская старина» казки «Як Хапко солоду одрікся».

Хоч епістолярний діалог Доманицького з письменницею короткий, проте видавнича історія його непроста. У першій публікації Олександр Дорошкевич хибно атрибутував листи письменниці як листи до Федора Матушевського. Згодом у семитомному виданні спадщини Марка Вовчка упорядники, здавалося, виправили цю помилку. У ході докладного аналізу збереженого листування Доманицького з літераторкою вдалося виправити хибні атрибуцію й датування кількох епістолярних одиниць, допущені у виданнях творів та кореспонденції Марка Вовчка.

Окремою сторінкою в роботі Доманицького із творчою спадщиною письменниці став запланований «Українсько-Руською видавничою спілкою» третій том «Народних оповідань», куди ввійшли твори, друковані російською. Залучений до видання як перекладач Доманицький майстерно впорався з цим завданням, що добре видно з порівняння оригінального тексту письменниці, автоперекаду та перекладу Доманицького.

На основі збереженого листування з'ясовано історію нереалізованого задуму Доманицького видати виявлені після смерті Марка Вовчка оповідання у її архіві та можливі принципи підготовки цього нездійсненого видання.

РОЗДІЛ 2

ВАСИЛЬ ДОМАНИЦЬКИЙ — ДОСЛІДНИК ТВОРЧОСТІ

МАРКА ВОВЧКА

Марко Вовчок дебютувала в українській літературі 1857 року збіркою «Народні оповідання» й одразу ввійшла до когорти першорядних українських письменників. Утім появу нової авторки, яка торкнулася у своїй творчості актуальних питань сьогодення, сприйняли по-різному. Редактор і видавець «Народних оповідань» Пантелеймон Куліш у передмові до першого видання «Слово од издателя» писав: «Великого стоять сії оповідання тим, що живописують наших селян, як вони єсть перед нашими очима, — живописують не так, як звикли на них дивитися наверху, а так, як вони самі на себе дивлятьця. Пан Марко Вовчок розказує про народ, люблячи його и шануючи його чоловічу істоту. <...> Се не видумка на потіху гулящим людям: се жива етнографія, котру зрозумів писатель здоровим умом и гарячим серцем» [146, с. VII]. Того ж таки року на сторінках часопису «Русский вестник» Куліш опублікував статтю «Взгляд на малороссийскую словесность по случаю выхода в свет книги “Народні оповідання Марка Вовчка”» [див.: 113]. У листі до Шевченка він писав: «Хотів я послать тобі, мій друже шановний Тарасе, дещо з нових книжок, котрі в мене друкуються, да трудно набрать по листку із-під великих куп друкованого паперу. Нехай, як доведу все до ладу, тоді й пришлю. Побачиш, які дива в нас творяться: уже й каміння починає вопіяти! Де ж бак не диво, що московка преобразилась в українку да такі повісті вдрала, що хоть би й тобі, мій друже, то прийшлись би в міру! Ось побачиш, щó на світі степові квітки!» [123, с. 92]. Незабаром, як і обіцяв, Куліш переслав Шевченкові, який перебував тоді в Нижньому Новгороді, чекаючи дозволу на проживання в столиці, книжки, що їх сам і видав, зокрема й «Народні оповідання Мάρка Вовчка». Про враження, яке справили на Шевченка

твори нової авторки, свідчить його щоденниковий запис від 18 лютого 1858 року: «Малюга сообщил мне, что Марко Вовчок — псевдоним некоей Маркович и что адрес ее можно достать от Данила Семеновича Каменецкого, поверенного Кулиша в Петербурге. Какое возвышенно прекрасное создание эта женщина. Не чета моей актрисе. Необходимо будет ей написать письмо и благодарить ее за доставленную радость чтением ее вдохновенной книги» [212, с. 155]. Особисте знайомство поета з Марком Вовчком відбулося 23 січня 1859 року. Через кілька днів він написав вірш «Марку Вовчку».

Цікаво, що в листі до Григорія Галагана Опанас Маркович писав, що його дружина не хотіла розкриття псевдоніма і що трапилося це з вини Куліша, який не виконав її прохання [132, с. 35].

Про популярність першого тому «Народних оповідань» порівняно з іншими виданнями того часу свідчить і такий факт, про який писав Микола Данилович Білозерський під час свого перебування в Харкові 25 квітня 1858 року Осипові Бодянському: «Марка Вовчка читают здесь с большою охотою, и книга довольно расходуется; напротив Чорна рада весьма-весьма незаметно подвигается в продаже» [241, арк. 81 зв.].

Після виходу «Народних оповідань» Марко Вовчок починає публікувати їх в авторському перекладі російською мовою. Перші твори було надруковано в журналі «Русский вестник», це оповідання «Выкуп», «Даныло Гурч», «Сестра» (1858, кн. VIII), «Максим Гримач», «Чумак», «Отец Андрей» (кн. VII), «Сон», «Свекровь» (кн. VII). У 1859 році на сторінках того самого «Русского вестника» надруковано перше оригінальне російське оповідання Марка Вовчка «Игрушечка» (октябрь, кн. II). Тоді ж таки виходять російською «Украинские народные рассказы» зі вступним словом Івана Тургенева, де його зазначено і як перекладача, та «Рассказы из народного русского быта».

Твори Марка Вовчка літературна критика оцінила неоднозначно з огляду на тематику, соціальні мотиви та проблеми, порушені в них. Першим відгуком стала вже згадувана стаття Пантелеймона Куліша «Взгляд на малороссийскую словесность». Наступного, 1858-го, року вийшла редакційна нотатка в журналі

«Русский вестник». Чимало відгуків на оповідання письменниці з'явилося після виходу «Народних оповідань» у перекладі російською мовою. Скажімо, на сторінках «Библиотеки для чтения» було опубліковано статтю Александра Дружиніна (без підпису) «Украинские народные рассказы Марка Вовчка», у якій автор негативно оцінював творчість письменниці. Такої самої тональності були й інші рецензії і статті про «Украинские народные рассказы» та «Рассказы из народного русского быта».

На захист Марка Вовчка від закидів Дружиніна виступив Александр Герцен, який надрукував у журналі «Колокол» статтю «“Библиотека” — дочь Сенковского». І хоча в листі до авторки Герцен зізнавався, що названу статтю він написав, «чтобы воскурить Вам фимиам лести» [121, с. 96], він справді високо цінував творчість Марка Вовчка, свідчення чого — окремі згадки про її твори в його листах: «Перечитал я Вашу “Игрушечку”, — превосходная вещь, Вы ее исправили — и, кроме двух-трех безделиц да вдвое малороссийских слов, это был бы брильянт чистой воды. Я читал ее вслух — и на всех она сделала то же впечатление, как на меня» [121, с. 84]; «Ваш червонный туз (больше чем Король и козырный) — такая изящная прелесть, что я заодно поцеловал Вашу руку» [121, с. 96].

На публікацію в журналах авторських перекладів «Народних оповідань» відгукнувся рецензією Дмитро Писарєв, де критик звертав увагу, що «простота сюжету — одне з головних достоїнств українських оповідань». Не оминув увагою він і мову творів: «Автор <...> завжди вміє надати своєму вкладові наївності і чарівності народної мови, яку ми зустрічаємо в мові наших стародавніх казок і легенд; подекуди навіть проявляється без найменшої штучності та розмірена звучна мова, яка є невід'ємною ознакою епічної мови народної поезії» [цит. за: 137, с. 149]. Інша його ґрунтовна праця «Думки з приводу творів Марка Вовчка» лишилася незавершеною і була надрукована, коли її текст знайшли в архіві письменниці вже по її смерті [див.: 137, с. 151–209].

Позитивно оцінював творчість Марка Вовчка Микола Костомаров. Після появи за підписом Тургенєва російського перекладу «Народних оповідань» (про

це докладніше йтиметься в підрозділі 2.8) історик публікує прихильну рецензію, де, говорячи про особливість тексту Марка Вовчка, порівнює її оповідання із творами античної літератури: «<...> на каждом шагу читатель встречает картины, поражающие красотой, тем более ценные, что написаны без притязания на искусство. Нигде не видно старания изобразить предмет, как можно шире и нагляднее: автор довольствуется характеристическими чертами и на всех его рассказах лежит отпечаток сжатости и выпуклости образов. В этом отношении в них есть что-то античное: как в великих произведениях древнего мира, в немногих чертах представляется многое, и оконченное созерцание продолжает свою работу в душе читателя рядом возбужденных мыслей и чувствований» [109, с. 104].

Цю думку Костомарова поділяв київський літературознавець Олександр Котляревський. У своїй статті, опублікованій в березневому номері «Отечественных записок» за 1859 рік під псевдонімом «Эк. С-ть», говорячи про «Народні оповідання», він, зокрема, зазначав: «<...> в них віє щось епічне, народне, піднесене над поглядом окремої людини. І тому їх мова така поетично жива і б'є таким чистим струменем, а події і люди проходять перед вами не в півсвітлі особистого переконання, а в широкому погляді всього народу, живе вираження якого ми зустрічаємо лише в народній поезії. Незалежно від високого художнього враження, яке справляють оповідання на душу читача, ви зустрічаєтесь тут з тим сильним грудним голосом, який мимоволі пробуджує і повертає людину до життя, яким би воно не було тяжким і непривітним» [цит. за: 137, с. 226].

Письменниця далі виступала з новими творами, але згодом одійшла від літературної праці на українській ниві. Якийсь час вона ще публікувала свої твори та переклади російською мовою (більше про сприйняття творчості письменниці в російській критиці [див.: 8]), а потім узагалі зникла з літературного обрію і заявила про себе знову лише наприкінці життя.

Така раптова поява та успіх попервах, а пізніше несподіване зникнення, так само як інші факти яскравої і строкатої біографії письменниці, стали підґрунтям

для появи різноманітних чуток, припущень, здогадів. Взаємодоповнюючись та обростаючи новими фактами, вони згодом еволюціонували в питання авторства «Народних оповідань»: хто ж насправді стоїть за псевдонімом «Марко Вовчок»?

2.1. Авторство Марка Вовчка (історія питання до 1907 року)

Питання про те, хто справжній автор, виникло одразу по виході «Народних оповідань», і думки та оцінки від початку були різні — аж до протилежних. Це добре видно на прикладі двох згадок у приватному листуванні. Горпина Ніколаєва, відповідаючи Кулішеві 7 вересня 1859 року, описала свою зустріч з Іваном Хильчевським, під час якої той «также говорил, что Марко Вовчек — М-те Маркевич и он удивляется, как Вы утверждаете, что это пишет она, если это пишет ее муж, но только под ее именем» [140, с. 25]. Натомість протилежну до Хильчевського позицію займає Леонід Глібов. У листі до Олександра Шишацького-Ілліча від 7 травня 1859 року він ділиться своїми міркуваннями з цього приводу: «Вы полагаете, что М. Вовчок тот же Кулиш... Едва ли. Если в книжке и видно влияние Кулиша, то это очень естественно: он издатель и редактор. А мне кажется, что автор оповіданій — женщина и чуть ли не из фамилии Марковичей» [37, с. 349].

Публічна дискусія щодо авторства «Народних оповідань» розпочалася в 1880-х роках. Більшість дослідників початковим пунктом полеміки вважають лист Пантелеймона Куліша до професора Омеляна Огоновського, що його Огоновський оприлюднив у своїй «Історії літератури руської», яка попередньо друкувалася окремими частинами в «Зорі» (про Марка Вовчка було надруковано в числах 23 і 24 за 1889 рік). Ідеться, зокрема, про слова з листа Куліша: «<...> ті оповідання писали в двох Марія й Опанас, так що в історії української літератури мусимо їх двох уважати одним писателем» [157, с. 226]. Проте не всі дослідники визнають публікацію листа Куліша до Огоновського зав'язкою дискусії. На думку Василя Бойка, її відлік слід вести від 1884 року, коли в Києві було видано «Очерки истории украинской литературы XIX столетия» професора Миколи Петрова. Дослідник вважає, що саме слова Петрова «Со смертию его умерла для

украинской литературы и Марко Вовчок, продолжая трудиться на поприще общерусской литературы» [162, с. 375] стали втіленням усіх тих припущень щодо справжнього автора «Народних оповідань», які вже довгий час існували на приватному рівні і тільки тепер їх уперше було висловлено публічно: «Слова проф. Петрова були друкованим висловом тих думок, що таїлись в душах української інтелігенції, вони стали ходячою формулою, в котру вилилось відношення її до автора “Народніх Оповідань”, до псевдоніма “Марко Вовчок”» [9, с. 18].

Очевидно, це твердження трохи перебільшене, адже слова Петрова досить загальні і не вказують ні на співавторство подружжя Марковичів, ні на одноосібне авторство Опанаса Васильовича. На недостатнє висвітлення цього питання вказував свого часу Микола Дашкевич у рецензії на «Очерк истории украинской литературы XIX столетия» Миколи Петрова [див.: 45, с. 291], звертали на це увагу й пізніші дослідники [див.: 176, с. 76]. З другого боку, саме ця загальність допускає різноманітні трактування думки автора «Очерка истории украинской литературы XIX столетия»: прибічники теорії співавторства могли використати її як доказ небезпідставності їхніх підозр, що, зрештою, й сталося. Крім того, за умови відповідного тлумачення особливої ваги словам Петрова додавало те, що цей висновок прозвучав у науковому трактаті, а не в полемічному виступі, рецензії чи критичній статті. Тому, як впливає з вищесказаного, ближчі до істини ті дослідники, які беруть за початок дискусії довкола питання авторства Марії Маркович оприлюднення листа Куліша до Огоновського.

Одночасно з публікацією в «Зорі» розділів «Історії літератури руської» Огоновського на сторінках львівської «Правди» того ж таки 1889 року з'явилися спогади про Опанаса Марковича. Автор споминів Олександр Кониський прямо говорить про причетність небіжчика до написання славнозвісних «Народних оповідань». Хоча він не відкидає їх належності перу Марії Олександрівни Маркович і не заперечує того, що вона могла оволодіти українською мовою на такому високому рівні, який дозволяє братися за письменницьке перо, проте участь Опанаса Васильовича Марковича, великого знавця народної мови, у

написанні оповідань вважає суттєвою. Ця участь, на думку автора спогадів, аж так істотна, що дає право вважати його співавтором: «Що в тих оповіданнях велику участь брав Опанас Василевич — про се певен кождий, хто раз на своєму віку чув Опанасову бесіду рідною мовою! Я не хочу сказати, що великоросіянци трудно засвоїти народню українську мову і, головна річ, задержати чистоту народньої складні так, як се проходить в “Оповіданнях”, найпаче в I і в II т., але для того треба довшого часу. Нарешті не тільки мову, а й життя й психологію народню трудно так спізнати і зрозуміти, як се бачимо в “Оповіданнях”. <...> Та й опріч усього сього цілком натурально гадати про вплив чоловіка на жінчину працю! Тим то запевне можна мовити, що через перші два томи “Оповіданнь” перейшла строга редакція Опанаса Василевича. Все отсе ні на макове зерно не зменшує заслуги пані Марковички і говориться єдино через те, щоб і Опанасові віддати справедливо придбану їм заслугу перед Україною» [106, с. 110].

На цьому закінчився перший етап дискусії щодо авторства «Народних оповідань». Якщо тут говорилося лише про причетність Опанаса Марковича до створення «Народних оповідань», то на другому етапі залунали голоси, які заперечили Кулішеве свідчення про спільне авторство.

Початок наступного витка полеміки припадає на 1892 рік. Того року вперше закиди на адресу Марії Маркович було публічно опротестовано як недостатньо обґрунтовані. Причиною стала надрукована в шостому числі «Зорі» за той рік чергова частина «Історії літератури руської» Огоновського, присвячена Олені Пчілці. У попередній частині нарису про письменницю автор «Історії...» процитував її автобіографічного листа до нього. Згодом Ольга Петрівна Косач висловила обурення із приводу публікації свого приватного листа, адресованого галицькому історикові літератури. Письменниця не вважала можливим його оприлюднювати: на її думку, коли літератор сам подає свій життєпис, то створюється враження, ніби він самовихваляється, і зовсім інший ефект, коли ці самі автобіографічні відомості використовує безсторонній дослідник (цей фрагмент уперше надруковано: Зоря. 1892. 15 (27) марця. № 6. С. 111) [157, с. 1086]. (Цікаво, що Марко Вовчок вважала неможливим написання біографії

письменника за його життя, гадаючи, що це справа пізніших дослідників і братися за неї треба вже по його смерті [див.: 125, с. 386]). Незадоволення Олени Пчілки посилило ще й те, що з публікації цього її автобіографічного листа до Огоновського було вилучено останній уступ, у якому вона виклала свої літературні переконання та висловила думку про власне місце в історії української літератури. З цього приводу вона писала: «Я просила Вас в тій замітці не вважати мене “послідователькою” пані Марко Вовчок. Правда від того часу виявилось, що Ви вважаєте пані Марко Вовчок за міф, і за се Україна повинна складати Вам велику подяку, бо справді, яке то колись було неславне для української мови й літератури переконання, що нібито якась перша-ліпша кацапка, зроду не чувши української мови, ледві захотіла, у два дні перейняла мову зо всіма найтоншими її власностями й почала писати по-українськи, — та ще як! — краще всіх українських повістярів! Далєбі, се зневажало українську мову: що ж то за така осібна мова, характерна мова й письменність, коли всякий чужесторонець возьме й зараз писатиме, та ще як досконало! Отже Ви перший прилюдно підорвали сю думку, наполовину скинувши з нахабної кацапки украдену нею українську личину, чи той почесний вінець прекрасного українського автора!» [157, с. 1086–1087]. Крім того, письменниця, на відміну від своїх попередників у дискусії, відверто заявила далі, що «фірму “Марко Вовчок”» вважає належною «власне п. Марковичу й Кулішеві» [157, с. 1087].

Процитовані частини листа Олени Пчілки викликали обурення серед інших письменників. У числі «Зорі» від 1 (13) червня 1892 року було вміщено заяву-протест проти обвинувачення, яке Пчілка висунула на адресу Марії Маркович. Авторами заяви виступили Марія та Борис Грінченки. Щоправда, оборонців обурили не так підозри про спільне авторство Марковичів, як сама манера Ольги Косач: «Ми можемо тільки дякувати д-ці Марії Марковичці за те що вона, будши московкою, віддала частину своєї сили на працю для нашої літератури. Взивати за це “нахабною кацапкою”, се значить кидати на людину незаробленою образою і виявляти тим невдячність до неї, нетолерантність до другого народу і нарешті просто нетактовність, бо річ видається так, мов-би московку лають за те, що вона

московка». Обороняючи Марію Маркович від безпідставних закидів Олени Пчілки, Грінченки питання авторства насправді залишали надалі відкритим: «Історії літератури невідомо досі, скільки власне праці клала д-ка Марія Марковичка на ті твори, а скільки Опанас Маркович» [40, с. 220].

Негативно поставився до цього інциденту Михайло Драгоманов, осудивши у приватному листі (6 травня 1892) до сестри її вчинок: «За что же ты Марка Вовчка обидела? Мне это очень жалко и за себя и за Марка Вовчка. Во 1-х, Марко Вовчок вовсе не перша стрічна кацапка, — а очень талантливый человек, который себя показал и в рассказах великорусских, а во-вторых, почему уже кацапке не выучится по-украински до писательства. Ведь выучилась же немка Ф. Кабалеро по-испански, Лаура Грусбах по-сицилийски и т. п., а в-третьих, ведь доля участия и Марковича, и особенно Кулиша в “Народних оповіданнях” ниоткуда документально не видна. А в-четвертых, для чего нужно было ударить Марка Вовчка, которая, как никак, а все же дурного ничего не сделала напечатанием “Народних оповідань” — Неприятно это, негарно!» [цит. за: 186, с. 262].

Роль своєрідного каталізатора в дискусії довкола авторства «Народних оповідань» відіграла публікація Павла Анненкова «Шесть лет переписки с И. С. Тургеневым» у четвертій книзі «Вестника Европы» за 1885 рік, а точніше — уривок із листа Івана Тургенєва до Анненкова від 30 вересня (12 жовтня) 1860 року з Парижа: «Пристройте, т. е. помогите пристроить через Егора Ковалевского, (которому кланяюсь дружески), Марковича. Жена его здесь, не совсем здорова и грустит. Но это пройдет, и она оправится. А главное она без гроша. Хотя муж ей посылать не будет, но если у него будет порядочное жалованье, так он, по крайней мере, не будет ее грабить» [187, с. 244–245] Саме ця частина листа викликала запізнілу появу серії публікацій про Опанаса Марковича на сторінках «Киевской старины» у 1892–1899 роках. З часу надрукування листів Тургенєва вже минуло кілька років. Причину такого тривалого зволікання з’ясував один з авторів спогадів — небіж Опанаса Марковича письменник Дмитро Маркович: «Мы ждали опровержения со стороны тех, кто получал от него деньги и кому

должна быть дорога память А. В., но те молчали и молчат. И пусть на их совесть падет гнет такого позорного обвинения...» [139, с. 76].

У дев'ятій книзі «Киевской старины» за 1892 рік з'явилися спогади Олександра Лазаревського «Памяти А. В. Марковича». Ці спомини стали першими в низці публікацій, присвячених небіжчику Опанасові Марковичу, що друкувалися на сторінках київського історичного журналу. Лазаревський поділяв думку Олександра Кониського, який у своїй публікації, пишучи про «вплив чоловіка на жінчину працю», вважав, що це аж ніяк не применшує заслуг Марії Маркович перед українською літературою, а лише жадав оддати належну шану покійникові, тож у нього зустрічаємо схожі слова: «Жена А[фана]сия В[асильеви]ча великороссиянка по рождению и в Малороссии перед тем никогда, как говорят не жила; и тем не менее в 1857 году ею был издан ряд рассказов из народной малорусской жизни, обративших на себя внимание как верностью изображения последней, так и задушевностью изложения» [118, с. 406]. Сумніви в авторстві Марії Маркович, як пише Лазаревський, породила, зокрема, поведінка самого Опанаса Марковича, який на запитання близьких приятелів, як його дружині за такий короткий час вдалося так добре опанувати українську мову з усіма її тонкощами й нюансами, «отвечал всегда коротко, что, мол, талант...» [118, с. 406]. Для підтвердження своїх міркувань про участь Опанаса Марковича у створенні «Народних оповідань» та для ілюстрації рівня його української Олександр Лазаревський навів у публікації Марковичів лист, написаний у вересні 1862 року.

Спогади Лазаревського вибудовано в певній логічній послідовності: мемуарист поступового підводить читача до думки про співавторство / авторство Опанаса Марковича. На початку він чесно зізнається: про молоді роки небіжчика відомо лише те, що він був членом Кирило-Мефодіївського братства. Ця інформація становить певний ключ, завдяки якому читач усвідомлює значущість особи, про яку йдеться, адже Кирило-Мефодіївське братство одразу асоціюється з Тарасом Шевченком, Пантелеймоном Кулішем, Миколою Костомаровим. Далі Олександр Лазаревський говорить про Марію Маркович («великороссиянка по

рождению»), яка ніколи раніше не бувала в Україні, і ця характеристика геть не на її користь. Нагадування про незрозуміле відмовчування Опанаса на запитання, коли ж його дружина навчилася мови, та лаконічна однослівна відповідь «талант» лише посилюють підозри, а наведений далі україномовний лист має остаточно розвіяти всі сумніви. Проте перелічені аргументи суперечать характеристиці Марковича, поданій на самому початку спогадів: «<...> по живому, нервному характеру А[фана]сія В[асильєви]ча ему трудно было приняться за какую-нибудь систематическую работу и потому никаких почти работ после него не осталось» [118, с. 405]. У пізніших своїх спогадах про перші роки після реформи 1861 року при згадці про Опанаса Марковича, Лазаревський його характеризує подібно: «<...> известный знаток малорусской народности и муж писательницы известной под именем Марко Вовчок. Деятельность М[аркови]ча в съездах едва ли была полезна, так как он не способен был к хладнокровному обсуждению дела» [117, с. 359].

Робота літератора вимагає систематичності й регулярності, які, як випливає із цитати, аж ніяк не були притаманні Опанасові Васильовичу. Зовсім інші відомості маємо про його дружину. Наприклад, Степан Єшевський писав у листі до дружини Юлії Петрівни від 19 листопада (1 грудня) 1860 року «Працює вона страшенно багато і відіслала вже три повісті малоросійські»; «надриває себе роботою» [цит. за: 135, с. 63–64].

Того ж таки 1892 року у 23-му числі «Зорі» було передруковано статтю Олександра Кониського «Памяти Опанаса Марковича». Попередньо оприлюднений на сторінках львівської «Правди» матеріал було доповнено згаданим вище листом Опанаса Марковича з публікації Лазаревського. Зі спогадів Кониського вилучили початок, у якому йшлося про Василя Марковича, батька Опанаса [див.: 107]. Публікація не додає жодних нових відомостей, тому немає сенсу на ній спинятися.

У вересневій книжці «Киевской старины» за 1893 рік було надруковано «Несколько слов к воспоминаниям об А. В. Марковиче» Матвія Симонова (Номиса), де він потверджує слова Дмитра Марковича про те, що Опанас

Васильович не раз надсилав гроші дружині в Париж, зокрема й через нього, Симонова. Слова ж Тургенева автор уважає якимось непорозумінням [див.: 178]. Пізніші дослідники причину цього «прикрого непорозуміння» пояснювали тим, що, не маючи ніякого заробітку під час перебування за кордоном у 1859–1860 роках, Маркович жив коштом літературної праці своєї дружини [див.: 58, № 182, с. 1; 182, с. 551–552], що підтверджується листом Тургенева до Герцена від 15 (27) вересня 1860 року, тобто за кілька днів до виїзду Марковича в Петербург [132, с. 91]: «Муж ее незлой и честный даже человек — но хуже всякого злодея своим мелким, раздражительным, самолюбивым и невыносимо тяжелым эгоизмом. Прожиганием денег (при совершенном отсутствии не только комфорта — но даже платья) — он напоминает мне Бакунина», далі адресант уточнює про Опанаса: «супруг, живший доселе деньгами и долгами жены» [187, с. 238; більше про Марковичів у листуванні сучасників див.: 77; 80, с. 89–96]. Усі мемуаристи сходяться в тому, що Опанас Васильович, так само, власне, як і Марія Олександрівна, взагалі не вміли розпоряджатися грошми, можливо, саме таке марнотратство підштовхнуло Тургенева, який брав активну участь у полегодженні фінансового стану Марковичів, вжити в листі слово «грабувати».

«Заметки и воспоминания» Дмитра Марковича спонукали й інших знайомих Опанаса Васильовича «сказать несколько слов в дополнение к этим воспоминаниям» [211, с. 263]. Микола Шугуров зізнається, що познайомився з небіжчиком досить пізно, незадовго до його смерті, але посилався на розповіді своїх товаришів, які навчалися в Новгород-Сіверській гімназії в той час, коли Маркович прибув до міста на посаду акцизного наглядача. Шугуров далі розвиває тезу, що справжній автор «Народних оповідань» — Опанас Маркович, а крім того, висловлює сумнів у тому, чи є підстави зазначати Марію Маркович як збирачку українських пісень (ідеться про збірник «Двісті українських пісень. Співи зібрав Марко Вовчок. У ноти завів Едуард Мертке», із запланованих восьми випусків якого 1865 року вийшов лише перший). Маючи намір видати згаданий збірник, Марія Маркович надіслала його для подання в Московський цензурний комітет Михайлові Лазаревському. Останній саме тоді виїжджав із Москви і

доручив авторові спогадів виконати це прохання. Шугуров, отримавши цензурний дозвіл, повернув збірник Лазаревському. Відсутність імені Опанаса Васильовича як збирача пісень, з яких складалася збірка, викликала в Шугурова здивування й підозру.

Свої сумніви автор обґрунтував так: те, що Опанас Васильович збирав український фольклор, — загальновідомий факт. За словами В. Гукова, знайомця Миколи Шугурова, Маркович передав зібрані ним пісні з мотивами своїй дружині, так само як колись своє зібрання прислів'їв передав для публікації Матвієві Симонову [211, с. 269]. До того ж і мотивація передати записи для публікації дружині очевидна: на той час Маркович проживав у провінційному містечку, що вельми ускладнювало видання, навіть якби це була звичайна книжка, а не збірник пісень із нотами, а Марія Маркович на ту пору жила в Парижі, де друкувати ноти було набагато дешевше, ніж у Російській імперії. Щоправда, мемуарист не міг поручитися за правдивість розповіді свого товариша Гукова.

Щоб обґрунтувати твердження, ніби саме Опанас Маркович був збирачем пісень, уміщених у згаданому збірнику, Шугуров наводить аналогічний, на його думку, випадок, коли збирачем було вказано Марію Олександрівну, а не Опанаса Васильовича. У збірнику «Народные южнорусские песни» Амвросія Метлинського, який вийшов друком 1854 року в Києві, «было помещено много песен, которые значились собранными “М. А. Маркевичевою”». Сборник этот вышел в 1854 году, когда Афанасий Васильевич жил в ссылке в Орле» [211, с. 270].

У передмові до цього збірника народних пісень професор Метлинський висловив щиру подяку майбутній письменниці за надіслані матеріали, хоча в самому виданні лише три пісні підписано «М. А. Маркович»: «Ой Морозе, Морозенку, превдалий козаче», «Не так тая Україна, ой як молода дівчина...», «Ой вивели Морозенка на Савур-могилу» [див.: 147, с. IX, 409–410]. Опанас Маркович брав активну участь у підготовці збірки, проте його прізвище ніде у виданні не

згадано. На думку Олексія Дея, це могло бути пов'язано як із його тодішньою службовою посадою, так і з небажанням підписувати подані матеріали [192, с. 27].

Перша згадка про те, що Марія Маркович збирала фольклорні матеріали (ще російські в Орлі) трапляється в її листі до майбутнього чоловіка за червень 1850 року: «Я там списала тебе русскую песню со слов старушки, нашей няни» [124, с. 19]. Навряд чи мемуарист не знав цього чи не міг перевірити в згаданому ним збірнику пісень, різниця ж між словами «много песен» і справжньою їх кількістю (три) суттєва. Що ж до іншої частини цитати про те, що збірник було видано 1854 року, коли Маркович перебував на засланні, то Шугуров знову помилився або, можливо, знову вдався до зумисної фальсифікації. Важко повірити, що він не знав публікації Олександра Кониського в «Правді» «Дещо про Опанаса Марковича», де чітко вказано точну дату повернення Марковича в Україну: «<...> переїхали Марковичі на Україну р. 1851» [106, с. 110]. Цю саму дату маємо й у передрукованій статті 1892 року в «Зорі» [пор.: 107, с. 455]. Звільнено Опанаса Марковича із правом проживати в Україні було ще раніше — 19 квітня 1850 року [132, с. 14], і в липні того року він писав до майбутньої дружини листи з України [132, с. 16], куди приїхав у пошуках місця майбутньої служби. Назовсім він повернувся в Україну вже з дружиною 1851 року, як і писав Кониський, у лютому [132, с. 18].

Через два роки після того, тобто за рік до виходу збірника Метлинського, Марковичі перебралися до Києва з Чернігова, де в Опанаса Васильовича виникли проблеми зі службою, про що він незадовго до виїзду писав Петрові Кіреєвському: «Радуюсь, что не болезнь жены будет главною причиною моего удаления отсюда, а они сами — мои выродившиеся земляки: пеняť не на кого! К тому ж, есть сознание небесполезности для моей жизни последнего года; затем потеря невелика, а выигрышь — больше, если поблагословит Вас Бог, пристроить меня к спокойному делу» [261, арк. 1].

Завершується публікація Шугурова сумнівом у тому, чи могла Марія Маркович бути справжнім «Марком Вовчком». Сам мемуарист погоджується з думкою, що справжній автор оповідань — Опанас Маркович, а згадана історія з

виданням народних пісень — лише чергове підтвердження того: «Где и когда М. А. Маркович успевала собирать упомянутые песни и мотивы — представляется в такой же степени загадочным, как и то, каким образом она, будучи великороссиянкою и не живши прежде в Малороссии, после выхода замуж за Афанасия Васильевича, вдруг сделалась украинской писательницею» [211, с. 270].

Ще один аргумент на користь авторства Опанаса Марковича, як це сприймала більшість, — мовчання Марії Олександрівни у відповідь на питання, які виникли до її псевдоніма «Марко Вовчок». Про це відверто писав наприкінці своїх спогадів Микола Шугуров: «Хотелось бы думать, что она отзовется на эти вопросы и сомнения и, в дополнение к появившимся в печати воспоминаниям о дорогом ей человеке прибавит свое слово, которое могла бы ей подсказать благодарная память» [211, с. 271].

Не вирішувала питання про авторство «Народних оповідань», а навпаки, додавала йому загадковості й таємничості невелика замітка «К биографии А. В. Марковича» Михайла Чалого. У ній відомий біограф Тараса Шевченка, знайомий з Опанасом Марковичем іще з 1840-х років, подав короткі спогади про подружжя Марковичів і наприкінці висловив сумнів щодо псевдоніма «Марко Вовчок»: «Достоверно неизвестно, кто под этим псевдонимом скрыл свое имя — муж ли, кровный украинец, или жена его, орловская уроженка?..» [207, с. 344].

У 1896 році, за рік до тридцятих роковин смерті Опанаса Марковича, спершу в «Земском сборнике Черниговской губернии», а потім окремим відбитком було видрукувано біографію покійного діяча під заголовком «Афанасий Васильевич Маркович. (Биографическая заметка)». Авторкою публікації, підписаної криптонімом «М. З.», виступила Марія Грінченко. Ця її розвідка — синтез згаданих попереду в цьому тексті споминів про Марковича, не використано лише перший варіант статті Олександра Кониського, друкований 1889 року в «Правді», бо, як сказано вище, основні відомості про Опанаса Марковича із цієї публікації пізніше подано в «Зорі», а інформація, яка не ввійшла до передруку, стосувалася більше постаті батька, Василя Марковича. Марія

Грінченко залучила також «Споминки про Шевченка» Івана Тургенєва із празького видання «Кобзаря», публікацію Павла Чубинського «Украинский спектакль в Чернигове, 12 и 15 февраля» (про постановку «Наталки Полтавки»), «Умершее сословие» Ніколая Лєскова та «Взгляд на малороссийскую словесность по случаю выхода в свет книги “Народні оповідання” Марка Вовчка» Пантелеймона Куліша. Новим джерелом до біографії Опанаса Марковича стали виписки з його формулярного списку, які зробив Олександр Тищинський, та усні спогади останнього. Позицію авторки статті сформульовано вже наприкінці другого абзацу: «<...> ему [Опанасові Марковичу. — *Б. Ц.*] мы обязаны появлением в свет имевших такое благодетельное влияние, глубокоталантливых малорусских рассказов, подписанных загадочным псевдонимом “Марко Вовчок”» [39, с. 2].

Трьома роками пізніше з’явилася ще одна публікація «К литературной истории “Народных оповидань” Марка Вовчка», що складалася із двох листів Опанаса Марковича до Шевченка та Куліша [46, с. 68–71]. У дискусії про авторство ці два документи майже не використовувалися, бо на момент їх появи, мабуть, питання вважалось вичерпаним. Оминув їх увагою і Доманицький. Можливо з тієї причини, що вони трохи суперечили ідеї його статей. Однак не знати він про них не міг, бо саме в час їх появи на сторінках журналу секретарював у редакції. У листі до Шевченка Маркович питається думки адресата про заміну назв оповідань «Панська воля» на «Горпина» і «Знай, ляше» на «Отець Андрій» [46, с. 69–70; 123, с. 122–123]. Пояснити, чому Марко Вовчок сама не відповіла Шевченкові, непросто, відомостей про письменницю за 1858 рік обмаль. Можливо, це пов’язано із тривалою хворобою, про яку Опанас Маркович уперше згадує в листі від 26 травня 1858 року до Федора Чижова [132, с. 35], а потім знову — в листі до Куліша від 13 листопада 1858 року [46, с. 71]. Зберігся й відомий лише один лист Марка Вовчка із цього періоду [див.: 124, с. 41], а адресованої їй кореспонденції немає взагалі.

Так само в листі до Куліша Маркович дякує за редагування «Інститутки» і, зокрема, пише: «Не дивуйтеся, що я попропускав сомів, міні, зблизька, дуже

трудно розгледіть їх; а ще якби не я, то, може б їх і в заводі не було... Я все правлю сили і розвивання!» [46, с. 70], — що можна потрактувати як указівку на спільне авторство. Однак далі в листі Опанас Васильович, говорячи про автора, має на увазі тільки дружину, якій допомагав порадами не тільки він, а й, наприклад, Ілля Дорошенко, і подеколи про певні художні недоладності вони «боялися сказати авторові» [46, с. 70–71]. Це звичайна практика. Зрештою, ніхто не сумнівається в авторстві Ганни Барвінок, хоч і не заперечують, що Куліш за життя редагував усі тексти дружини, ба навіть вів листування від її імені, бо та писала зі стилістичними й граматичними помилками [149, с. 142; 152, с. 297].

Названа публікація ознаменувала завершення другого етапу дискусії про авторство «Народних оповідань». Інтерес до теми згасав, позаяк вона вважалася вичерпаною: усе вказувало на причетність / авторство Опанаса Марковича. Ніхто не виступав на захист Марії Маркович, одинокий протест заявило хіба подружжя Грінченків, та й той, як уже сказано, стосувався радше надто різкої форми, у якій Олена Пчілка висловила свої думки. Очевидно, самі Грінченки погоджувалися з гіпотезою про авторство Опанаса Васильовича, інакше його біографія пера Марії Грінченко не була б так тенденційно написана.

Кульмінаційний момент третього етапу цієї безкінечної полеміки припав на рік смерті Марка Вовчка — 1907-й та наступний, 1908-й, рік. Ця подія вкотре актуалізувала давнє питання. Проте сам завершальний етап розпочався трохи раніше — улітку 1902 року, після публікації на сторінках «Киевской старины» казки Марка Вовчка «Чортова пригода». Казку було вміщено в жовтневій книжці часопису за 1902 рік. Прикметно, що новий твір Марка Вовчка з'явився на сторінках видання, де, як писав Євген Брандіс, «автори спогадів про О. В. Марковича дезавуювали її як українську письменницю» [13, с. 345]. Перебуваючи влітку того року в Києві, Марко Вовчок особисто завітала до редакції журналу і передала редакторові місячника казку для публікації. За свідченням Володимира Науменка, письменниця обіцяла переслати ще кілька творів [див.: 182, с. 229–230], але погіршення стану здоров'я і смерть завадили реалізувати ці задуми.

Новий твір за підписом «давно померлої» письменниці вимагав пояснень. Претендентів на псевдонім «Марко Вовчок» було троє: сам Опанас Маркович, Опанас Маркович у співавторстві з Пантелеймоном Кулішем, сама Марія Маркович. Останню як серйозну претендентку не розглядали, бо вона вважалася лише прикриттям для справжнього автора чи співавторів. На публікацію нового твору з'явилися відгуки. Хоча в завдання критика входить радше оцінка конкретного твору, казка Марка Вовчка знову неминуче порушила питання авторства.

На цьому етапі до дискусії долучаються молоді представники українства, які не були особисто знайомі ні з Марковичем, ні з Кулішем. І хоча Марія Маркович — а на той час уже чверть століття Лобач-Жученко — не відійшла у вічність, з нею теж ніхто особисто не зазнайомився, адже письменниця багато років проживала поза культурними центрами.

Іван Франко 1903 року в огляді літератури за попередній рік позитивно оцінив новий твір письменниці. Крім того, Франко висловив сумнів у правдивості версії про спільне авторство Марковичів. У статті з приводу публікації на сторінках «Киевской старины» казки «Чортова пригода» він писав: «Скільки ж в “Народних оповіданнях” пані М. Маркович, що творять окрасу нашого письменства, свого власного, а скільки завдячує вона співробітництву свого покійного мужа Опанаса Марковича, се питання, досить категорично поставлене Кулішем, вимагає основної перевірки, та й загалом треба сказати, що в тій формі, як його поставив Куліш, воно не може бути навіть вихідною точкою досліджу» [194, с. 352]. Цю саму позицію Франко обстоював і 1907 року у своїй публікації «Марія Маркович (Марко Вовчок). Посмертна згадка» [див.: 195, с. 279].

Категорично стверджувати, що позиція Франка в питанні авторства «Народних оповідань» від початку лишалася незмінною, немає достатніх підстав. У статті «Южнорусская литературы», написаній для енциклопедичного словника Брокгауза і Ефрона він, зокрема, писав: «В этих рассказах, писанных Марией Маркович (русской по происхождению) при деятельном или даже, как полагают некоторые, главном участии ее мужа, Афанасия Марковича, <...> украинское

слово впервые в легальной форме представило русскому миру язвы крепостного состояния» [196, с. 132]. З наведеного фрагмента можна виснувати, що на той час Франко вважав, що участь Опанаса Марковича була суттєва. З другого боку, він далі згадує про «манеру рассказчицы» [196, с. 132], однак цього не вистачає, щоб стверджувати, що під псевдонімом «Марко Вовчок» він мав на увазі не більше однієї особи. Зрештою, формулювання про Опанаса Васильовича як про «велике Х» лишає чимало простору для маневрів. Так само пізніше Франко, навпаки, висловить гіпотезу про частково українське коріння письменниці (про це питання докладно йдеться в підрозділі 2.4), що, вважаю, розцінювати треба радше як повний перехід на іншу позицію, а не як уклін автора перед видавцями енциклопедії.

Складність ситуації полягала в тому, що треба було переконати громадськість у хибності теорії, яку вже два десятиліття визнавали «офіційною» і яку поділяла більшість. Вирішити це питання на тогочасному рівні чуток та припущень і без залучення нових вагомих аргументів було неможливо.

Нова публікація Марка Вовчка не внесла, фактично, жодних змін у справу авторства «Народних оповідань». Кожна зі сторін залишилася на попередніх позиціях: одні наполягали на авторстві Марковича, інші говорили про невизначеність участі Марковича в написанні. Коли ж 28 липня 1907 року відійшла у вічність остання героїня цього диспуту то, здавалося, що таємниця псевдоніма «Марк Вовчок» навіки вже «припечатана аж двома могильними печатями».

Смерть письменниці актуалізувала давнє питання більше, ніж її прижиттєва публікація 1902 року. Крім некрологів, у пресі з'явилися й ширші статті, у різних місцях було зачитано кілька доповідей. На першому засіданні Українського наукового товариства в Києві, що відбулося 16 вересня 1907 року в приміщенні Музичного товариства, було виголошено дві доповіді, з яких другою був реферат Івана Стешенка «Марко Вовчок і його українські твори» [205, с. 153]. На щастя, текст реферату зберігся в архіві письменника [247], тому можна розглянути його докладніше.

Ця розвідка має неабияке значення для всієї історії питання про авторство Марка Вовчка бо, незважаючи на загальну назву, основну увагу доповідач зосередив саме на цій проблемі. Свою позицію в цьому питанні Стешенко чітко формулює на самому початку. Говорячи про нещодавню смерть Марії Маркович, він писав, що «для української літератури вона одначе вмерла давно і тільки зв'язані з її іменем твори, так звані народні оповідання, і далі живуть в духовній скарбниці нашої нації, займаючи поважне місце в історії творчости. Таким чином суду історії вони підлягають давно і той суд над ними теж відбувся давно, виносячи посильну свою оцінку» [247, арк. 1]. Мета, з якою Стешенко знову торкнувся цього питання, — необхідність усунути наявні суперечності в проблемі авторства «Народних оповідань». Хоча відтоді з'явилося кілька нових праць, проте питання остаточно не було вирішене, тому, «не стільки з некроложних мотивів, скільки з бажання обговорити хоч дещо з непевних питань про згаданого письменника», Стешенко знову порушив цю тему [247, арк. 1].

Автор окреслив своє завдання як визначення «художньої стійності» «Народних оповідань». Хоча для історії літератури це не має першорядного значення, як зазначає Стешенко, та, позаяк «художність письменника залежить від хисту його втілити якусь ідею в особні конкретні образи і намалювати їх так, щоб вони були дійсно живими, щоб виклика́ли почуття, які має на меті викликати письменник» [247, арк. 1], ці висліди важливі для психології і можуть допомогти у визначенні особи письменника. Тож доповідачеві йшлося передусім про художність творів, а не про встановлення авторства.

Далі Стешенко розглядав хронологію побутування творів Марка Вовчка в літературі та оцінки «Народних оповідань» у критиці. Поставивши собі за мету проаналізувати власне художній бік творів, доповідач зупиняється на відповідних зауваженнях критиків оповідань. Хронологічно першою в цій низці була стаття Куліша, видрукувана в журналі «Русский вестник». Стешенко наголошує на кількох важливих для свого дослідження пунктах: по-перше, Куліш визнає за Марком Вовчком добре знання народного побуту і звичаїв; по-друге, творчість Марка Вовчка цілком оригінальна, незважаючи на подібність до народної: «В

першим він знайшов те, чого не було в другім: він знайшов у нім нове, і се нове було утворено самим автором. А утворення автором відповідно реальності життя і є художністю, і через те зрозуміла увага Куліша про М. Вовчка, що “в етнографії він виявився поетом”» [247, арк. 2].

Одна із прикметних рис письма автора «Народних оповідань» — уміння повністю перевтілюватися в своїх героїв, уважав Куліш. Розповідь у творах ведеться здебільшого від імені очевидців або учасників подій. Оповідь автора і в плані мови, і в знанні побуту така досконала, що й сам майбутній видавець одразу сприйняв ці твори за етнографічні записи. Головна заслуга Марка Вовчка, на думку Куліша, полягала в етнографічності творів. Цей висновок цілком узгоджувався з тодішньою концепцією художньої творчості Куліша [див.: 146, с. VII; 150, с. 126; 161, с. 278–305] і, за його ж словами, «<...> показывают мне в зерне, чем будет словесность южнорусская в развитии» [42, с. 96]. Цю особливість «Народних оповідань» називали й інші критики.

Навівши позитивні відгуки Пантелеймона Куліша, Миколи Костомарова й Олександра Котляревського про творчість Марка Вовчка, Стешенко висловив сумнів у безсторонності, а отже, у правильності суджень українських критиків. Доповідач запитував: «<...> може, вони помилялись? Може, любов до рідного засліплювала перед ними темні місця творів Вовчка і робила з них одну мару — світло?» [247, арк. 3]. Таке припущення автор спростовує, наводячи думки про «Народні оповідання» незаангажованих в українській проблематиці Тургенєва та Добролюбова. Щоправда, як одразу завважив дослідник про Тургенєва, «його оцінка неповна: він ухиляється від всебічної критики правдоподібности творів Вовчка і рішуче слово припоруча знавцям рідного побуту й творчости — українським критикам» (цей фрагмент у доповіді закреслено) [247, арк. 3 зв.]. Добролюбов називає окремі вади у творчості Марка Вовчка, проте це не зменшує літературної ваги оповідань. Негативну оцінку Скабичевського Стешенко відкидає, зупиняється окремо на Миколі Петрову, якому протиставляє позицію Олександра Пипіна та Омеляна Огоновського.

Установивши безперечну цінність писань Марка Вовчка, Стешенко робить несподіваний кульбіт: як виявляється, «зазначити сей факт важливо для міркувань про інший пункт, а власне про те, хто написав ці народні оповідання» [247, арк. 6 зв.]. Тож усі попередні міркування дослідника, а це дві третини усієї доповіді, виявилися лише підготовкою для порушення зовсім іншої проблеми — питання авторства «Народних оповідань». Необхідність укотре розглянути це спірне питання доповідач обґрунтовує так: «Діло тут не таке просте, як воно здається відразу. Тут ходить не о те, щоб розкрити псевдонім Вовчка і заявити, що данні твори писав не Х, а Y, або навпаки. Діло ходить про найважливіші питання з сфери так званої психології художньої творчости. Ми вже вказали, що розуміємо під художністю: се — вміння представника штуки якусь ідею втілити в живі образи. Щоб се зробити, треба — мати відповідно матерьял, треба детально знати звороти народньої душі. А таке знаття є річ досить трудна. Коли знаття є, то для виконання завдань художности треба вміння. Се не означа тільки процесс комбінації відповідних психічних елементів, для чого досить бути поетами, творцями в душі — се означа особливо несвідомий, а потім і свідомий процесс знаходження відповідного лексичного матерьялу. Для такого процессу потрібне знаття мови, а для художнього вислову ідеї воно потрібно в особливій мірі» [247, арк. 6 зв.–7]. У цій розлогій цитаті неважко помітити центральну ідею, від якої далі відштовхуватиметься автор, боронячи сформульовану ще на початку власну позицію.

Стешенко не був оригінальний в обґрунтуванні своєї тези, на це вказувало багато інших прихильників авторства Опанаса Марковича в попередніх публікаціях. На їхню думку, найслабша позиція оборонців авторства Марії Маркович полягала в не раз позитивно завваженій у критиці досконалій українській мові «Народних оповідань» та в їх етнографізмі. Основоположний мовний аргумент у поєднанні з етнічним походження був вихідним пунктом для спростування авторства Марії Маркович.

Із загальної риторики доповіді неважко здогадатися, що порушене питання Стешенко вважав давно вирішеним, тому він особливо не переймався

обґрунтуванням своїх суджень. Звичайно, не варто забувати, що підготовлений матеріал призначався для усної доповіді, а не для публікації, проте навіть у використаних цитатах більше загальних міркувань, ніж фактажу. Не обтяжуючи себе й майбутніх слухачів, Стешенко швидко розв'язує мовне питання: «Такої мови, як у Вовчка, нема сливе ні в одного з українських письменників ні до ні після нього. Таке знаття і розуміння народнього життя, як у Вовчка, теж рідке для звичайного українця. З подібними виводами ми можемо без труда розв'язати питання, хто був автором даних оповідань: чи він, чи вона з подружжя Марковичів. Коли б ця пара була однієї національності, — української, то справа була б проста, а наше питання сливе платонічне. Але зовсім інша річ, коли ми знаєм, що жінка Марковичка орловська великоруска, а чоловік — типічний українець. Коли ж запитаємо тепер, хто є автором Народних оповідань? То терези одвіту безперечно схилються на бік чоловіка-українця. Чи так же воно дійсно і як думають про се другі? Коли не знали докладно, що Марковичка є великоруска і що обладати тонким знаттям українського духу в її умовинах було неможливо, то в авторстві Марковички не було сумніву. Вона пожинала лаври» [247, арк. 7].

Перші сумніви щодо авторство, як зазначав Стешенко, покликаючись на спогади Миколи Шугурова та Михайла Чалого, з'явилися одразу після того, як «земляки» дізналися про російське походження Марії Вілінської. На його думку, наведені в мемуарах відомості свідчать, що автором «Народних оповідань» не могла бути дружина Опанаса Марковича. Ба більше, всі доступні факти вказують на те, що майже все в українських оповіданнях Марка Вовчка належить Марковичеві. Для закріплення своїх міркувань Стешенко цілком закономірно переходить до з'ясування іншого питання, міцно пов'язаного з мовою оповідань. Він береться за етнографію: «Куліш згадує, що прислані йому Вовчком оповідання одмічені останнім, яко наслідок вивчення ним народного життя. Безперечно, що вивчити його так, як се є в народних Оповіданнях, Марія Олекс. не могла. Вивчити так гарно мову вона теж не могла. По розході з Оп. В, а особливо по його смерті, не з'явилося ніяких українських оповідань Вовчка. Все

се говорить проти авторства жінки. Всі ці думки в значній мірі підтримує Куліш» [247, арк. 7 зв.].

Заперечивши можливість самостійного авторства Марії Маркович, Стешенко переходить до версії про співавторство. Кулішеву формулу спільного авторства Марковичів доповідач відкидає. Про хибність такого підходу говорив також Іван Франко, зазначивши, що це радше вказує на відсутність в Омеляна Огоновського уявлення про специфіку художньої творчості, а така позиція не може бути навіть відповідним пунктом для вирішення проблеми авторства. Проте Стешенко від ідеї співавторства відмовляється з інших міркувань: «Таку формулу ми готові були б навіть признати, але цьому перешкоджають дві обставини. Вперше, раз, по Кулішу, ті оповідання писалися подружжям удвох, себто допускалася якась неправда, то ми можемо й далі і ще більше продовжувати не вірити, що роля жінки була в писанні Нар. Опов. показна. Очевидячки, на щось треба було ховати правду? А вдруге, не можна припустити думки, що писалися вдвох чисто етнографічні оповідання, — бо для них треба було спеціального знання, яких Мар. Ол. не було. А в третій, коли навіть згодитись, що оповідання Вовчка писалися вдвох, то аналіз в сій справі ролі жінки вмалить її заслугу до нуля» [247, арк. 8].

Далі автор коротко визначає, з чого складаються твори Марка Вовчка, — з «фабули, картин вложеного в неї життя, відповідних образів і мови» [247, арк. 8]. Із трьох складників ні мова творів, ні змальовані в них картини з народного життя, як доводив раніше дослідник, не могли належати Марії Маркович, адже вона їх не знала, натомість вони були добре відомі Опанасові Марковичу. Отож у цій спілці дружині в кращому разі належала тільки фабула, «але вона є кісткою твору, без душі вона нічого не значить, або значить дуже мало» [247, арк. 8]. З певністю можна констатувати, що Стешенко, фактично, переповів концепцію Огоновського щодо співавторства, проте на цьому він не зупинився і пішов далі, розгортаючи власну версію: «З сього видно, яка стійність співробітництва Марії Олекс-и. Але ми мусимо вменшити її ще більше. Ми можемо вважати деякою заслугою передачу фабули, коли вона передається учителями ученикам, хоча в

даному разі і ся заслуга досить проблематична, бо вказати фабулу одна річ, а виконати її — друга» [247, арк. 8]. Після такої «зав'язки» залишався один крок до анонсованого заперечення тези про співавторство, неможливе, на думку Стешенка, з об'єктивних причин: «Але зовсім іншу вдачу має передача учеником фабули учителю, коли така справді одбулася. Що може дати духовно неспілий спілому? В усякому разі занадто мало. А так власне й стояла справа між укінченим універсантом, політично і художнє розвиненим Оп. Вас і — одно слово — інституткою Велінською» [247, арк. 8 зв.].

Версії, що Маркович міг заохотити дружину до оригінальної художньої творчості, Стешенко не заперечував, але ці початкові варіанти — «інститутські спроби» — доповідач порівнював із полотном маляра-неука, які Опанас Васильович «справив так, як се робить художник, замазуючи його мазки і на них витворюючи своє власне створіння» [247, арк. 8 зв.].

Маючи за мету остаточно розставити всі крапки, і не лише над «і», Стешенко порушує питання, яке не зачіпали його попередники: «Але тоді навіщо вся ся комедія з псевдонімом?» Ключ до відповіді, на його думку, лежить на поверхні і шукати його треба в психології загадкового автора «Народних оповідань», а не в художніх особливостях його оповідань: «Мені вона здається дуже простою — на підставі психічних рис обох Марковичів. Він — надзвичайно добра душа, але кволої вдачі, завжди готовий до послухання тому, кому він серцем відданий. Вона — красуня-егоїстка, яка, може, любила колись чоловіка, але ще більше себе, готова його третіровати. Він, як ми знаємо, не міг при гості сидіти в неї в кабінеті. Коротко говорючи, деякі риси їх обох безсумнівно одбиваються у оповіданні “Інститутка”. Звідси один крок до славетного псевдоавторства Мар. Ол-ни. Вона знала, що чоловік її писав; в кращому для неї разі, вона могла дати йому свої спроби-безгранини і він переробив їх у високохудожні твори. Але фізично написала їх, звичайно, жінка; він тільки їх підправив. Такий юридичний бік справи. За оповіданнями послідувала слава. Не робити ж скандалу своїй дорогій дружині, — нехай вона користується тією славою, — адже чоловік і жінка — се щось єдине! А що земляки зададуть ущипливе питання про авторство оповідань,

то хіба ж земляки вище жінки, щоб їм одкривати прикру для неї тайність? Мар. Ал. керувалась приближними думками, — бо хіба ж вона й не була, справді, творцем перероблених оповідань. Адже Оп. тільки підправив! І таким чином ся псевдо-таїна застається нероскрита М. Ол-ю до самої смерти» [247, арк. 8 зв.].

На думку Стешенка, єдиним автором «Народних оповідань» міг бути лише Опанас Маркович — «знавець України і високохудожня натура», а не його дружина. Будь-який інший висновок хибний, бо суперечить закону творчості, яка «найкраще може відбуватись у тих формах, які художнику природні. <...> Національне в повнім обсягу доступно тільки національному». Звідси очікуваний висновок: «Таким чином всі, чи сливе всі заслуги утворення Нар. оповідань мусять бути приписані Оп. Вас. Марковичу. А заслуги їх чималі: вони умовляються вірністю і живістю в зображенню народного життя, вони перейняті визвольничою ідеєю» [247, арк. 9].

Слухачі, обговорюючи Стешенків реферат, не дійшли згоди: «В докладі Ів. Стешенка висловлено було думку, що художний український кольорит творів М. Вовчка належить її чоловіку; з приводу реферату виникли дебати, в яких д. Б. Грінченко, заперечуючи проти деяких пунктів докладу, приходив до тієї ж думки; д. М. Грушевський признавав неясним питанне про те, що М. Вовчок української мови не знав, і нагадував про написану М. Вовчком за кордоном повість “Марусю” незалежно від О. Марковича, де все ж таки видко знайомість з українським побутом» [205, с. 153]. Питання залишилося невирішеним, тому його знову порушили на другому засіданні Українського наукового товариства в Києві.

Усі посмертні дискусії з наперед заданими результатами не могли внести нічого нового до суперечки про авторство «Народних оповідань». Проте кончина письменниці, коли, здавалося, нічого вже не зміниться, несподівано справила зворотній ефект.

2.2. Позиція Доманицького в дискусії про авторство

Єдиним правомочним спадкоємцем небіжчиці, на думку її чоловіка Михайла Лобача-Жученка, був її син-одинак від першого шлюбу Богдан

Маркович, який жив у Петербурзі. Коли Михайло Лобач-Жученко перевозив до Богдана Марковича в столицю частину архіву покійної дружини, він не знав, що в цих пакунках заховано ключ до розкриття таємниці псевдоніма Марка Вовчка. Серед архівних матеріалів письменниці виявилися її рукописи українською мовою. Проте ні син, ні вдівець добре не орієнтувалися в українському письменстві і вирішили залучити до впорядкування привезених із Нальчика матеріалів когось компетентнішого. На щастя, серед кореспондентів Марка Вовчка останніх років її життя був київський літературознавець і видавець Василь Доманицький, який тоді саме перебував у столиці імперії, готуючи друге повне видання «Кобзаря» Тараса Шевченка та «Історії України-Руси» Миколи Аркаса.

Працювати над упорядкуванням архіву письменниці Доманицький почав не пізніше 14 (27) вересня 1907 року. Про це довідуємося з його листа до Михайла Грушевського, датованого цим числом: «Я тепер розбіраю рукописи — літерат[урну] спадщину Марка Вовчка» [127, с. 359]. Чому для впорядкування архіву родичі письменниці запросили саме Василя Доманицького, згодом пояснив він сам: «Зараз же по смерті жінки, чоловік (М. Д. Лобач-Жученко), знайшовши в паперах лист мій до покійної Марії Олександрівни, звернувся до мене з пропозицією розглянути спадщину і порадити, що з нею робити» [67, с. 1]. Відомостей про взаємини Доманицького із правонаступниками Марка Вовчка на ранньому етапі їхньої співпраці не зберіглося. Проте, як впливає з листа Михайла Лобача-Жученка до Богдана Марковича, писаного вже по смерті дослідника (17 листопада 1910 року), він був задоволений роботою, яку виконав Доманицький: «Як я весь цей час благословляв долю, що в 1907 році звернувся саме до нього з проханням розібратися в літературно-українській спадщині покійної М.» [цит. за: 135, с. 348].

Перші публічні відомості про працю Доманицького з'явилися досить швидко. У числі газети «Рада» від 25 вересня 1907 року надруковано невеличке повідомлення «Літературна спадщина Марка Вовчка», з якого довідуємося: «По смерті українського письменника Марка Вовчка осталася дуже цінна літературна спадщина, що розглядає зараз у Петербурзі д. В. Доманицький. <...> Усі нові дані

д. В. Доманицький використає для спеціальної статті, що має бути надрукована в одній з найближчих книжок “України”» [129, с. 4].

Буквально через кілька днів після початку роботи над упорядкуванням спадщини Марка Вовчка Доманицький виявив значну кількість невідомих досі матеріалів, і в нього виникає ідея написати критичну розвідку про письменницю. У листі до Бориса Грінченка від 16 вересня 1907 року він коротко характеризує знайдені матеріали: «Я зараз держу в своїх руках тайну — хто, що й до чого був Марко Вовчок. Маю рукописи старі й нові, — од 1857 до 1907, маю переписку якраз з 1857–1863 роки, — дуже цікаву. Писатиму статтю на підставі нових матеріалів» [251, арк. 1]. Для підготовки майбутньої розвідки дослідникові бракувало деяких публікацій, зокрема видрукованої на сторінках «Черниговського збірника», а пізніше виданої окремим відбитком біографії Опанаса Марковича «Афанасий Васильевич Маркович. (Биографическая заметка)», підписаної криптонімом «М. З.» (навіть чи Доманицький не знав, хто справжній автор), та виступу Бориса й Марії Грінченків на захист Марка Вовчка від закидів Олени Пчілки. Доманицький просить адресата надіслати названі матеріали йому до Петербурга, якщо останній має додаткові примірники цих видань. Схоже, дослідник мав намір одразу опублікувати свою студію на сторінках місячника «Україна». Через два дні в листі від 18 вересня 1907 року до В. М. Науменко Доманицький писав: «Никак не соберусь в Киев, не окончил ещё работ и “Кобзаря” и др. А сейчас разбираю наследствие М. Вовчка. Попросите Влад. Павл., чтобы на ноябрь и декабрь сохранил для статьи место — листов на 4–5» [237, арк. 2]. Того самого дня він писав до Марії Требінської, що «скаженно» щодня працює, готуючи статтю про Марка Вовчка [236, арк. 1]. Наскільки цю первісну ідею було реалізовано в пізніших публікаціях Доманицького та як вона еволюціонувала від початкового до завершального етапу, докладних відомостей немає, зрештою, цілком можливо, що це був іще не повністю оформлений задум. Сам журнал «Україна» припинив існування на здвоєній книзі за листопад–грудень 1907 року.

Перша оприлюднена праця Доманицького, присвячена Маркові Вовчку, — реферат, що його замовив дослідникові Михайло Грушевським для другого засідання Українського наукового товариства в Києві, яке відбулося 1 (14) жовтня. Оголошення про майбутнє засідання надруковано в числі газети «Рада» від 27 вересня 1907 року: «Наукове засідання Українського наукового товариства (друге зряду) буде в понеділок 1 жовтня (октябрю) в музичній школі М. В. Лисенка. На нім будуть предложені доклади: а) В. М. Перетц: Нові інтермедії; б) нові матеріали про Марка Вовчка (спомини Ганни Барвінок, доклад В. Н. Доманицького про її літературну спадщину), доложить Л. М. Черняхівська» [91, с. 2–3]. Доповідь, як впливає зі змісту й датування листів, було писано поспіхом з огляду на брак часу: «Реферат зготую, — що встигну за 4 дні, і 26 чи найпізніш 27 — вишлю» [127, с. 360], — повідомляв Доманицький 22 вересня (5 жовтня) 1907 року в листі до Грушевського. Як видно з листа, написаного 27 вересня (10 жовтня), Доманицький устиг із підготовкою доповіді на майбутнє засідання: «<...> в два дні спік — і не встиг навіть другої половини добре переглянути — боявся не опізнитися з висилкою 27-го» [127, с. 362].

Надрукована в XXXIX томі «Літературно-наукового вістника» стаття Івана Франка «Марія Маркович (Марко Вовчок). Посмертна згадка», хоч і не позбавлена помилок, відрізнялася від решти публікацій про письменницю, що з'явилися у зв'язку з її смертю, і була суголосна нововідкритим матеріалам. Ознайомившись із нею, Доманицький сповістив автора про свою знахідку і про характер доповіді, яку в найближчі дні мали виголосити на черговому засіданні Українського наукового товариства в Києві: «Читав Вашу статтю у “Вістнику” — Ви найбільш од усіх були до правди про Марка Вовчка. Завтра має читатися в “Науков. товаристві” у Києві мій реферат про Вовчка, — Мих. Сергієв. замовив екстренно. Написав аркушів на два. Вивожу на чисту воду Куліша» [34, с. 291]. Відповідаючи на цього листа, Франко запропонував Доманицькому подати результати своїх досліджень для публікації в «Літературно-науковому вістнику» чи «Записках Наукового товариства імені Шевченка» [34, с. 293]. Як видно з наступних листів Доманицького, цей його реферат після доопрацювання було

видрукувано в січневій книзі «Літературно-наукового вістника» за 1908 рік під назвою «Марія Олександрівна Маркович — авторка “Народніх оповідань”». Про це сказано і в цитованому вище листі до Михайла Грушевського: «Зараз послав Вам для “Науков[ого] товариства” реферат. Потім друкуйте, коли Ваша ласка, у “Л.-Н. В.”» [127, с. 361]; та в листі від 30 жовтня (12 листопада) 1907 року до того самого адресата: «Реферат одержав, — дякую. Коли Вам з ним не спішно, то ще з тиждень придержу, — перегляну і верну Вам» [127, с. 367]. Ці ж відомості повторено в листі до Сергія Єфремова («До Вістника на I кн. піде отой реферат, що з-за нього сварки було та лайки хай йому біс...» [260, арк. 43]) та в редакційній примітці до самої публікації [57, с. 48].

Якщо прихапцем підготовлена для засідання Українського наукового товариства доповідь не всіх переконала, то доопрацьований її варіант, надрукований у «Літературно-науковому вістнику», вже справляв інше враження. Знаходимо відгук на цю публікацію в листі Федора Матушевського від 1 лютого 1908 року: «Сьогодні, нарешті, прочитав Вашу статтю про М. Вовчка у I кн. “Л. Н. Вістн.” Стаття мені подобалася, не вважаючи на деякий “пересол” в Вашому запалі. Але за “пересол” легко пробачити Вам, коли зважити що Ви взяли на себе роль шляхетного лицаря, що намірився реабілітувати людину і письменницю, яку з легкої руки Кулішевої, котрий з пелюшок мав нахил до обкидування грязею людей, обкидали грязею всі, а вона гордо мовчала і не одвітувала, хоч се і боліло, мабуть, дуже. Із всіх “метателей” грязюки мені найбільш подобається знаєте хто? — М. З. Кинувши за приводом інших і собі грязюкою в М. Вовчка для “изобличения” М. В. в тому, що він не знав україн. мови, М. З. тепер мало не щодня, немов ті блини на масниці пече і випускає із своєї печи переклади з норвезьких, шведських, німецьких, англійських авторів. Для реабілітації М. Вовчка знайшовся лицарь. А чи знайдеться другий для М. З.? Га?» [234, арк. 4].

У 1908 році на шпальтах чернівецької газети «Буковина» було вміщено ще одну, маловідому нині з огляду на доступність джерела (вона не зафіксована в жодній із двох виданих на сьогодні бібліографій дослідника [див.: 153; 190,

с. 588–598], а згадується лише в статті Лобача-Жученка про Доманицького [130, с. 35]) статтю Доманицького «Марко Вовчок (на основі нових матеріалів)», але це, як зазначено в редакційній примітці, лише передрук згаданої вище статті («Реферат, читаний 1 жовтня 1907. р. на засіданню Київського наукового товариства (з пізнішими поправками)» [59, № 20, с. 1; пор.: 57, с. 48]), тому зупинятися на ній окремо немає потреби.

Рівночасно з підготовкою доповіді для Михайла Грушевського Доманицький починає працювати над статтею про Марка Вовчка до збірника, який готував Сергій Єфремов. Збірник мав вийти наступного року у видавництві «Вік», але через цензурну заборону так і не з'явився [58, № 180, с. 1]. У листуванні з Єфремовим на першу згадку про знайдені Доманицьким матеріали натрапляємо в його листі від 20 вересня 1907 року. Саме в ті дні в газеті «Рада» було опубліковано першу частину статті Єфремова «Марко Вовчок. Літературна характеристика» (того ж таки року видана окремою брошурою), через яку Доманицький нарікав на давнього приятеля: «А бодай Вас. На що Ви поспішилися на один тиждень з статтею, — були б не казали того, що стоїть у Вас в I главі. Я зараз сиджу над спадщиною М. Вовчка. Ціле откровеніє. Нема й сумніву, що писала вона, — Опанас і мизинця її не варт. Єсть оригінали перших 12 оповідань з датами. Єсть її листи до чоловіка як раз 1857 року — такою мовою писані, що здуріти треба, читаючи, — такі гарні, — і поруч його листи — релігійно-нравственного і економічного змісту. З листів, якщо і цього Вам мало, видно, що автор вона. — Єсть рукописи її загранишні і писані останніх 5 літ після київського візиту. Одно слово — ми маємо ще одного письменника, і той письменник — Марія Олександровна. Є у мене думка дати до Збірника на 1/2 аркуша статейку і один з її посмертних творів. Як Ви на це» [260, арк. 39]. Через кілька днів «думка дати статейку» знову спливає в листі Доманицького, і незабаром статтю має бути завершено: «Аз многогрішний дам Вам про М. Вов. на 1/2–3/4 аркуша статейку <...> Статейку надішлю Вам за тиждень» [260, арк. 39–40]. Через тиждень, як і обіцяв, дослідник статтю завершив, про що довідуємося з листа від 10 (23) жовтня: «Одержав Вашу одкритку і рівночасно закінчив для Вас

на 3/4 аркуш. статейку» [260, арк. 40]. На думку найближчого оточення Доманицького, запропонована стаття була недостатньо переконливою, про що сповіщав автора Федір Матушевський на початку листопада 1907 року: «Всім нам здалося, що Ви в своїй статті тільки ще даєте обіцянку довести авторство Вовчка, а поки що слабо обороняєте свою позицію» [233, арк. 2 зв.].

Відіславши статтю, Доманицький далі працював над її змістом. Зберігся ще один його лист до Єфремова з того періоду, це епістола від 20 жовтня, де Доманицький просить внести зміни до його розвідки: «Поправки прошу робити як хочете — за це тільки дякуватиму. Хоч коректу все ж пришліть, бо в кінці я, мабуть, дещо набрехав (тепер маю новий матеріал про роки 1878–1907). Викиньте теж те місце, де про Опанаса говориться, що може М. Ол. йому не дуже й давала поправляти (рядків з 10 чи що). Дуже мені прикро, що Ви при своїй позиції таки лишаєтесь. Значить я незугарен виложити факти так, щоб про нього не було вагань. Участь чоловіка в часи Немирівські могла бути редакційна — в поправлянні мови, але пізніш вже й того не було... <...> Не можу я писати про неї “не страстно”, бо велика неправда діється» [260, арк. 42]. Тим «новим матеріалом про роки 1878–1907», найпевніше, був лист Михайла Лобача-Жученка від 3 (10) жовтня 1907 року, у якому другий чоловік письменниці подав «перечень фактических данных из жизни Марии Александровны за тот огромный период времени с 1878 года, о котором никто кроме меня и еще 2–3 самых близких к ней людей не имел до сих пор никакого понятия» [30, с. 176].

Після того як цензура не пропустила збірник, який мав вийти у видавництві «Вік», Єфремов запитував Доманицького, що робити з його статтею, і пропонував віддати її в «Літературно-науковий вістник», «щоб не пропала» [див.: 230]. Зважаючи на те, що реферат, підготовлений для засідання Українського наукового товариства у Києві, мав з'явитися у «Літературно-науковому вістнику», Доманицький вирішив і цю свою розвідку опублікувати в Галичині, про що 18 (31) грудня 1907 року сповіщає Єфремова: «Статейку мою верніть мені — сюди в Закопане, хоч і зараз; я її тут десь дам, до “Діла” або що...» [260, арк. 43]. З невідомих причин Єфремов зволікав із надсиланням матеріалу, тому

Доманицькому довелося турбувати його вдруге: «Щось Ви не реагували на мій останній одкритий лист. Може не дістали. В ньому я просив Вас прислати рукопис М. В. сюди мені (дам до “Діла”» [260, арк. 47].

Перебуваючи вже в Австро-Угорщині, Доманицький не припиняв далі доробляти й удосконалювати статтю. Мабуть, отримавши від Сергія Єфремова рукопис, він трохи його доопрацював, перш ніж подати до газети, на це вказують зазначені під текстом дата й місце: «Закопане 3/16 І. 1908» [58, № 182, с. 2]. Те, що надрукована в «Ділі» стаття Доманицького «Марко Вовчок» — це і є та сама стаття, попередньо підготовлена для забороненого збірника, підтверджує, крім листування, редакційна примітка до публікації: «Отся розвідка була призначена для літературного збірника, який мав вийти з початком 1908 р. в Києві, одначе через цензурні умови не вийшов» [58, № 180, с. 1]. Саму статтю було вміщено на шпальтах львівського щоденника аж у серпневих номерах.

У статті було враховано результати двох перших засідань Українського наукового товариства в Києві, на яких зачитували реферати про Марка Вовчка. Зокрема, Доманицький формулює основні докази, які «спростовують» авторство Марії Маркович: а) національність; б) по смерті Опанаса Марковича нічого нового українською мовою не написала; в) закордонні твори слабші порівняно з ранніми; г) російські оповідання — «безгранина», українські — «шедевр», тож писати українські мав хтось інший; д) Марія Маркович не дала жодної відповіді на численні сумніви щодо авторства «Народних оповідань» [див.: 58, № 180, с. 3].

Один з аргументів противників авторства Марії Маркович полягав у тому, що, перебуваючи за кордоном, письменниця не написала українською мовою жодного нового твору. Маючи на руках нові матеріали, Доманицький опонував усім закидам на адресу покійної авторки, зокрема щодо часу й «географії» написання творів: «Пробуваючи за границею, Марія Олександрівна написала більшу частину своїх українських писань. І се, що видруковане було в Основі: “Три долі”, “Не до пари”, “Два сини”, “Від себе не втечеш”, “Інститутка”; і те, що вийшло у Петербурзі р. 1864 окремою книжкою (коштом Яковлева): “Кармелюк”, “Невільничка”, “Дев’ять братів і десята сестриця Галя”, “Ведмідь”; ті два листи з

Парижа: “Жите в Парижи” і “Дівчина отруйниця”, що видруковані в Меті, 1864, н-р 7 і 10, початок “Пройдисвіта” (Вечерниці, 1863, н-р 10), нарешті “Дяк” (що знаходиться між рукописами); “Мотря” (мабуть, загинула в цензурі) і великий лист з Парижа (є серед рукописів) — все се написано за границею, як бачимо з листів» [58, № 182, с. 1]. Щоправда, у цьому своєму твердженні дослідник теж не уникнув помилок.

Велике значення для з'ясування питання про авторство «Народних оповідань» мала надрукована на сторінках «Записок Наукового товариства імені Шевченка» студія Доманицького «Авторство Марка Вовчка» (том «Записок» вийшов 30 серпня 1908 року). Ще перебуваючи в Петербурзі, Доманицький повідомляв Володимира Гнатюка в листі від 30 жовтня (11 листопада) 1907 року, що збирає «усе про Марковичку для великої статті до “Записок”», але йому не вдалося розшукати два матеріали, опубліковані в Галичині, тому він просив замовити йому копію [218, арк. 10 зв.–11]. Наскільки початкова ідея відповідала пізнішому результату і чи саме цей матеріал з'явився згодом на сторінках «Записок Наукового Товариства імені Шевченка», говорити складно.

Статтю Доманицький написав навесні-влітку 1908 року. На першу вірогідну згадку про неї натрапляємо в листі від 18 (5) лютого 1908 року до Михайла Грушевського: «Щодо моєї статті про М. Вовчка, то треба б вже незабаром братися до неї та до мая Вам здати, бо, як знати з “Ради”, Маркович сам має випустити велику біографію. Треба попередити його. Як бачу з “Ради” — Маркович поза біографічними даними уміє чимало перебрехати — ніби напр[иклад] “Пройдисвіт” написаний в останні роки. А може то ще рецензент перекрутив?» [127, с. 376]. Згадка про Богдана Марковича була пов'язана із засіданням петербурзьких українців, на якому він прочитав доповідь про матір.

Через місяць, 18 (5) березня 1908 року, як впливає з листа Доманицького до того самого адресата, справу з підготовкою матеріалів до «великої біографії» Марка Вовчка було майже завершено, бракувало лише одного видання з публікацією спогадів Олександра Кониського про Опанаса Марковича, а голова Наукового товариства імені Шевченка міг посприяти у вирішенні цього питання:

«Ще б дуже просив Вас зробити мені одну ласку: наказати д[обродію] бібліотекареви Н[аукового] товар[иства], щоб надіслав мені “Правду”, 1889 р., кн. XI. Це єдине джерело, якого ще мені бракує для Марка Вовчка. А я ж в кінці цього місяця хочу вже узятися до нього, щоб привезти Вам у Львів рукопис» [127, с. 380].

Імовірно, саме цю свою працю мав на увазі Доманицький, коли 14 (27) липня 1908 року писав із Криворівні до Євгена Чикаленка, що найближчим часом має закінчити роботу про Вовчка: «<...> ці два місяці, що маю тут просидіти, маю присвятити спеціально М. Вовчкові, бо як тут не покончу з нею (раз назавше), то, мабуть, ніколи не зроблю. А вже усе як єсть тепер під руками, тільки обома руками пиши» [180, с. 8].

Через кілька днів після прохання надіслати зі Львова потрібні матеріали Доманицький знову згадує про майбутню біографію Марка Вовчка як про нерозпочату ще працю в листі до Сергія Єфремова від 23 березня: «Сидітиму тут маб[уть] до 1 мая (ст. ст.), бо хочу про Вовчка вже велику працю написати, — ніяк і досі не зібрався за усякими дрібницями» [260, арк. 44]. Проте завершення розвідки потребувало більше часу. Під кінець квітня, маючи намір поїхати із Закопаного до Львова і при нагоді порадитися із Грушевським про спільні справи, Доманицький попереджав адресата про можливий майбутній візит: «Я коло 15 мая маю заглянути разом з д. Липинським — поговорити, порадитись і т. ін. Впрочім, як не викінчу до 15 праці про М. Вовчка, то ще задержуся» [127, с. 382].

Початкову ідею великої біографії втілити не вдалося, для публікації в «Записках Наукового товариства імені Шевченка» Доманицький подав працю «Авторство Марка Вовчка». У цій розвідці, на відміну від двох попередніх, дослідник лише принагідно торкається фактів біографії письменниці, основну ж увагу зосереджує на центральній проблемі, винесеній у заголовок публікації, та участі Пантелеймона Куліша й Опанаса Марковича в редагуванні «Народних оповідань». Саме цьому присвячено першу частину статті. Дослідник по черзі порушує наріжні питання дискусії про авторство, коротко з'ясовуючи реальний стан джерельної бази щодо кожного із цих пунктів.

Другу частину статті повністю присвячено аналізу автографа «Народних оповідань». Порівнявши текст знайденого автографа з текстами в першому виданні 1857 року, Доманицький наочно продемонстрував роботу редактора. Дослідник також звернув увагу на тип правок Марковича й Куліша і на те, приймала їх чи відкидала письменниця. За результатами здійсненої роботи він дійшов висновку: «Все се узятє разом, безперечно промовляє за те, що всякі розмови не тільки про Опанаса Марковича як автора, а навіть про спільне авторство Марковичів — безпідставні, і справжнім автором, справжнім Марком Вовчком був не хто інший, як Марія Марковичка» [51, с. 125]. Уже в двадцятих роках матеріали, що їх зібрав Доманицький для великої монографії про Марка Вовчка, використав Богдан Лепкий при підготовці тритомного видання її творів.

На перші роковини смерті письменниці Доманицький надрукував статтю «Пам'яті Марка Вовчка». На час її появи в друці це була лише друга публікація дослідника, але за хронологією написання вона четверта, адже на той момент уже чекали підготовлені раніше розвідки «Марко Вовчок» та «Авторство Марка Вовчка». У цій статті Доманицький знову порушує ті самі питання, що й у попередніх публікаціях: сумніви в значенні псевдоніма «Марко Вовчок» і підстави для них, висловлювання Куліша про Марка Вовчка другої половини 1850-х років, коли й де Марія Маркович опанувала українську мову та яких помилок припускалася в ній, чому мова третього тому оповідань різниться від мови двох попередніх томів.

Як уже зазначено вище, перебуваючи на лікуванні в Австро-Угорщині, Доманицький не припиняв збирати відомості до біографії Марка Вовчка. Переважну більшість нової інформації він отримував од удівця письменниці Михайла Лобача-Жученка та її сина Богдана Марковича. Це були не лише їхні особисті спогади про дружину й матір, а й матеріали, виявлені в архіві покійної письменниці вже після виїзду Доманицького з Російської імперії. Серед нових матеріалів була копія ненадісланого листа Марка Вовчка, написаного із приводу журнальної публікації спогадів Лонгіна Пантелєєва. Як впливає зі збереженого листування, надіслану Доманицькому копію на пошті загубили, тому прохання

надіслати йому матеріали викликало в Лобача-Жученка здивування: «Вчера получил Ваше последнее письмо и руками развел когда нашел в нем прежнюю просьбу о высылке копии с письма М. А. о Кулише, где она защищает его от несправедливых нападок Пантелеева. Ведь я уже давно исполнил ту просьбу. По получении Вашей открытки (2 или 3 января) я брал у Богдана ту тетрадку, где рукою покойной М. карандашом написано то письмо, снял с него точнейшую копию на двух листиках бумаги — отпечатал их на своем Ремингтоне и выслал Вам, — не помню точной даты, но наверное около середины января же» [30, с. 183–184]. Через два дні Лобач-Жученко повторно надсилає Доманицькому копію листа Марка Вовчка про Куліша: «В этом конверте вторично посылаю Вам — на этот раз уже заказным — копию с письма М. А. о Кулише по поводу воспоминаний Пантелеева, черновой отпуск которого оказался в одной из небольших тетрадок написанный карандашом рукою покойной. — Как видно письмо адресовано в Редакцию “Рус. ведомостей”» [30, с. 187].

Того самого 1908 року в жовтневій книзі «Літературно-наукового вістника» було вміщено ще одну публікацію Доманицького, присвячену письменниці, — «Марко Вовчок про Куліша» [60]. Це, власне, був матеріал радше про Куліша. Більшу частину публікації становив уривок із ненадісланого листа Марка Вовчка до редактора газети «Русские ведомости» в перекладі українською. Написати листа, що так і залишився в чернетці, письменницю спонукали опубліковані на шпальтах газети спогади Лонгина Пантелеева, зокрема той їх розділ, де йшлося про письменників, котрі гуртувалися довкола часопису «Основа» (№ 207 від 29 липня 1903 року). У записній книжці літераторки знаходимо коротку нотатку про мемуари: «“Рус[ские] вед[омости]”. Воспомин[ания] об “Основе” Л. Пантелеева (№ 226, окончание)» [31, с. 149]. На публікацію та пізніше окреме видання споминів з’явилося кілька відгуків у пресі, зокрема і в українській, автори яких указували на допущені перекручення й помилки пам’яті [див.: 69; 104]. Марко Вовчок мала на що вказати авторові, однак не долучилася до кола рецензентів, бо листа до газети так і не відіслала. Доманицький у своїй статті використав лише першу частину листа, де Марко Вовчок викладає власні короткі

спогади про Пантелеймона Куліша, а на основі другої частини він підготував окрему публікацію «Одна з Катерин» [див.: 61]. Пізніше цей спогад про Куліша в оригіналі, тобто російською мовою, було повністю опубліковано в останньому томі семитомного видання творів Марка Вовчка [див.: 32, с. 266–269]. Докладний аналіз відповідного фрагмента спогадів Пантелєєва зробив Віктор Дудко, де не лише спростував окремі неточності в мемуарах, а й з'ясував причини їх появи [див.: 79].

Цікавим додатком до біографії Марка Вовчка, що містив відомості про її зв'язки з галицькими українцями, став лист до письменниці Ксенофонта Климковича, який виявив Доманицький у її архіві. У цій публікації Доманицький уточнив своє попереднє твердження, що твір написано за кордоном [57, с. 74], указавши 1862 рік [56, с. 97]. Натомість у виданні творів письменниці 1910 року «Пройдисвіта» разом з іншими оповіданнями того самого часу датовано періодом 1859–1860 років [28, с. II; див. також: 72, с. 193]. Це може свідчити про перемену поглядів дослідника, але радше вказує на те, що безпосередньої участі в підготовці того видання він не брав.

Перша відома на сьогодні згадка про оповідання трапляється в листі Марка Вовчка до чоловіка (лютий 1862 року), в якому вона пише, що закінчує твір [125, с. 135; 132, с. 115]. Імовірно, Доманицький датував твір саме за цим документом. Кілька місяців по тому, 25 травня того ж року, письменниця отримує листа від Ксенофонта Климковича (документ пізніше опублікував Доманицький), у якому адресант згадує і про першу частину «Пройдисвіта» [121, с. 147; 132, с. 120]. Уперше твір був надрукований 1862 року російською мовою в травневій книзі журналу «Русское слово» [132, с. 120].

У червні Марко Вовчок надсилає Опанасові Марковичу «Пройдисвіта» і лист від Климковича з його оцінкою отриманого від письменниці початку оповідання. Який саме варіант твору був первісний — український чи російський, установити непросто. На основі порівняння, зробленого в підрозділі 1.4, можна припустити первинність саме українського, повний текст якого не зберігся. На завелику кількість українізмів указували й рецензенти публікованих по журналах

авторських перекладів першого тому «Народних оповідань». Натомість авторка опускала прислів'я, до яких їй не вдавалося дібрати російського аналогу, що видно із порівняння текстів, коли в російському варіанті зникло «Не пусто було в оборі, весело на дворі». Проте переклад Марко Вовчок і далі доопрацьовувала, тому там з'явилися деякі фрагменти речень, яких не було українському тексті.

Цікавий момент. У публікації на сторінках «Літературно-наукового вістника» Доманицький лишив примітку біля імені героя: «У “Вечерницях” не гаразд прочитали і видруковали: “Іохим”» [29, с. 297]. У російському виданні дореформеним правописом також написано «Іохимъ» [27, с. 108], хоча російською правильно було б «Ефим», хіба що авторка навмисно хотіла зберегти для кращого колориту українську форму імені. Російські видавці, як видно, неправильно відчитали літеру «Ю». Чи вказує це на первинність українського оригіналу, стверджувати складно, бо фактів недостатньо.

Наступна стаття Доманицького «Цінний національний дар» одразу з'явилася в «Ділі», а пізніше була передрукована в «Раді» [згадки: 260, арк. 46]. У статті йшлося про бажання Михайла Лобача-Жученка передати будинок Марка Вовчка в Нальчику одній з українських громадських організацій. Перебіг подій у цьому питанні зафіксовано в листуванні [див.: 30, с. 190–191; 126, с. 274; 127, с. 461–464]. Проте тоді залагодити цю справу так і не вдалося.

Крім підготовки власних статей про Марка Вовчка, Доманицький друкував також рецензії на інші публікації, що так чи так торкалися постаті письменниці. Першою була рецензія на листи Герцена до Марка Вовчка [64]. Вони мали бути надруковані ще за життя письменниці, про що йдеться, зокрема, у її листуванні з Богданом Марковичем. Як сповіщала Марія Олександрівна свого сина в листі від 24 липня (6 серпня) 1906 року, пропозиція подати до друку свої спогади надійшла з редакції журналу «Былое»: «Получила от Бурцева просьбу участвовать в “Былом”, вспоминать рус[ких] деятелей» [125, с. 441]. Однак пропоноване не викликало в письменниці великого ентузіазму, лише вигук: «О, русские деятели! Как вы истерзали меня». Через кілька місяців, 10 (23) жовтня 1906 року, в листі до Богдана Марковича письменниця повідомляла, що вирішила дати до журналу

листи і портрет Герцена. Написання мемуарів мало певні складнощі: «Трудно передавать воспоминания о рус[ских] деятелях. Куда, напр[имер], я дену в воспоминанье о Бакуanine растрату чешской кассы, собранной по грошам изгнанниками?» [125, с. 442]. Наприкінці року Марко Вовчок вислала до Петербурга обіцяні матеріали: «Посылаю письма и портрет Герцена. Распорядись ими по усмотрению, только елико возможно менее выставляй изв[естную] пис[ательницу] М[арко] В[овчок], что я всегда, вечно ненавижу» [125, с. 446]. В іншому листі письменниця окремо прокоментувала епізод із Герценового читання неопублікованих тоді фрагментів своїх мемуарів [див.: 125, с. 447, 448]. У січні наступного року, ознайомившись зі змістом запропонованих до публікації листів і маючи на випадок відмови редакції певні міркування, Богдан Маркович у своїй відповіді матері та вітчимові запитував: «Кстати. Отчего письма не занумерованы? Как русский человек, Г[ерцен] не означал года, а мама, которая обыкновенно не признает ни года, ни месяца, ни дня, не сохранила конвертов и не написала сама — хоть годы» [122, с. 404]. Проте цього так і не було зроблено. Через відсутність дат у листах уперше їх видрукували в неправильній послідовності, на що вказував у рецензії Доманицький та зазначав, у якій саме черзі їх належить читати.

У квітневому номері «Літературно-наукового вістника» за 1908 рік з'явилася рецензія Доманицького на окреме видання попередньо друківаної на шпальтах київської «Ради» розвідки Сергія Єфремова «Марко Вовчок. Літературна характеристика» (Київ, 1907). Рецензію для журналу йому замовив Михайло Грушевський іще на початку року, Доманицький у листі від 1 лютого погодився на цю пропозицію [див.: 126, с. 207; 127, с. 374]. Про реакцію Доманицького на публікацію першої частини праці Єфремова в газеті «Рада» йшлося вище. В окремому виданні текст не зазнав жодних змін. Загальний висновок рецензента був позитивний: «<...> одкинувши з брошури д. Єфремова елемент біографічний, ми маємо в ній найкращу досі літературну характеристику М. Вовчка» [66, с. 198]. Із приводу самої рецензії Доманицький сповіщав Єфремова в листі від 23 березня 1908 року: «Мушу перед Вами покаяться: дав

десь Грушев[ському] я рецензію на Вашу книжечку про Вовчка, трохи гостреньку за часть біографичну, але це діло т[ак] сказать громадське» [260, арк. 44]. Можливо, рецензент побоювався, що автор надто різко сприйме гострі випадки у свій бік, проте цього не сталося: «За Вашу рецензію, певна річ, нічого лихого не можу сказати: кожна голова свій розум має: Ви думаєте так, я — инак. Тільки Ви одного не взяли на увагу, що моя стаття про Вовчка написана тоді, коли ще й чутки не було про новий матеріал. Та й досі про його ми знаємо не все, тобто матеріал самий ще ж не опубліковано. Ну, та це діло не важне», — писав після виходу чергової книги «Літературно-наукового вістника» Єфремов [231, арк. 1 зв.].

Останнім друкованим у «Раді» виступом Доманицького на захист Марка Вовчка була стаття «В обороні мертвих од живих. (З приводу “Споминів про Марка Вовчка” Ганни Барвінок)». Фактично, це був коментар до згаданої в заголовку публікації Кулішевої вдови. Її мемуари, як зазначено в публікації, були написані 30 серпня 1907 року, тобто одразу по смерті Марка Вовчка. Вище згадано, що вперше спогади Ганни Барвінок було зачитано на засіданні Українського наукового товариства в Києві 1 жовтня 1907 року [див.: 44, с. 8; 97, с. 3; 205, с. 153]. Навряд чи Доманицький міг докладно знати їх зміст, бо на засіданні Українського наукового товариства він не був, але про загальну їх спрямованість міг довідатися від своїх кореспондентів. Як впливає з листа Доманицького до Франка, того самого року ці спогади мали попередньо друкуватися в «Літературно-науковому вістнику» («Се тим більш буде до речі, що Ганна Барвінок теж прислала спомини про М. В., і спомини ті, кажуть, досить несмачні. Написав я Мих. Серг., щоб узяв мій реферат до “Вістника” — в pendant до Барвінкового» [34, с. 292–248]), однак із невідомих причин цього не сталося. Малоімовірним видається припущення, що це було пов’язано з позицією мемуаристки, яку не всі могли поділяти. Рукопис спогадів досить довгий час лишався в розпорядженні редакції журналу, врешті 20 березня 1908 року Ганна Барвінок звернулася до Грушевського із проханням повернути мемуари: «Прошло уже почти полгода как Вам передал так доверчиво г. Шраг мою рукопись,

“Воспоминания о Марко Вовчок”, я же Вам писала как и прежде во Львов, что если рукопись Вам не понравится, то прошу и возвратить ее обратно. И в этом обиды быть не могло. Но здесь Вы ее читали публично сами, и давали другим читать публично, так что уже и восстановился и взгляд на мою рукопись» [275, арк. 45]. Невдовзі мемуари повернули авторці, що відомо з її листа від 24 квітня 1908 року до того самого адресата: «Очень благодарна Вам за возвращение моей рукописи “Спомини про Марко Вовчок” и даже исправленные за что всегда признательна» [275, арк. 47]. Сам Грушевський стояв радше на позиції, висловленій Іваном Франком [див.: 195, с. 279], тобто цілком протилежній до тієї, з якої написано спогади Ганни Барвінок. Зокрема, про це згадує й Доманицький у листі до Грушевського від 3 жовтня (20 вересня) 1907 року: «Читав я сьогодні, які дискусії були у Вас з приводу авторства М. Вовчка. Ви єдиний на правдивому шляху стоїте» [127, с. 360]. Найсвіжіші відомості про перебіг перших двох засідань, де Доманицький не був присутній, він довідався з нотатки в газеті «Рада», про яку згадано в цитованому листі [див.: 97].

Уже після виходу своєї першої статті Доманицький цікавився у Грушевського 20 (7) лютого 1908 року: «А де й коли мають появитися спомини про М. Вовчка Ганни Барвінок? Вони мене дуже цікавлять, а тим часом і в проспекті II кн. ЛНВ не видно їх. Може б були ласкаві, як колись одписуватимете міні, згадати про це в листі» [127, с. 378]. Зрештою, мемуари вдови Куліша так і не було надруковано в журналі, хоча наприкінці зими вони залишалися в планах редакції; 28 лютого 1908 року Грушевський відписав Доманицькому, що «Барвінка спомини будуть пізніше (в кн. може VI)» [126, с. 209]. Немає достатніх підстав стверджувати, що саме Грушевський відхилив згодом пропозицію надрукувати в журналі «Спомини про Марка Вовчка» Ганни Барвінок. Проте можливо, що запропоновані для виголошення на засіданні Українського наукового товариства мемуари письменниці спонукали його «екстрено замовити» Доманицькому підготовку реферату на основі нових матеріалів.

Слова Михайла Лобача-Жученка в листі від 15 лютого 1908 року: «Не знаю, известно ли о существовании этого письма супруге П. А. К., собирающейся писать или уже написавшей какие то “воспоминания” о М. А., судя по Вашему отзыву, неодобрительного характера? Думаю, что если бы знала, то была [бы] по меньшей мере скромнее в тех своих “воспоминаниях”» [30, с. 187–188], — не варто розцінювати як підтвердження того факту, що Доманицький уже ознайомився із цими спогадами. Радше він отримав додаткову інформацію про них, крім публікацій у пресі, від своїх кореспондентів.

Через рік після цього тема споминів Ганни Барвінок знову зринає в листуванні Лобача-Жученка з Доманицьким. Причиною того стала поява їх друком у першому номері редагованого Оленою Пчілкою журналу «Рідний край» за 1909 рік. Публікація справила враження: «Одновременно с Вашим письмом я получил из Киева номер “Рідного края”, в котором напечатаны “Спомини” Ганны Барвинок про М. В. — Собственно они то и задержали этот ответ Вам, т. к. прочитав их, я прежде всего занялся снятием копии с этого пасквиля и отсылкою его Богдану. — Богдана просил безотлагательно написать Вам все, что найдет нужным по этому поводу, чтобы Вы успели получить от него письмо прежде чем дадите ответ на эти замечательные “спомини”» [30, с. 192].

Богдан Маркович написав Доманицькому лише наприкінці березня, зробити це раніше йому завадила хвороба. Більшість спростувань стосувалися періоду кінця 1850-х — початку 1860-х років, які Доманицький, за словами адресанта, знав не згірш од нього. Що ж до паризького побуту Марка Вовчка, «вот тут я живой свидетель и могу заверить, что ни единого гроша не зарабатывал и не мог заработать (до университета), потому что, при всей бедности М. В. в Париже, она меня баловала, как могла, и в ужас пришла бы, если бы предложили пользоваться моею “рабочею силою”» [30, с. 202].

Спогади Ганни Барвінок написані вельми тенденційно, вони рясніють численними фактичними помилками і, як зазначає Доманицький, нагадують радше зведення рахунків із колишньою суперницею. Спростувати необґрунтовані закиди на адресу покійної письменниці було нескладно. Однак і Доманицький не

уникнув помилок, щоправда, помилки пам'яті в мемуарах Барвінок не перестали від цього бути помилками. Скажімо, зазначаючи, що Куліш не міг дати письменниці псевдонім через її мовчазний характер, бо отримав од неї перші оповідання ще до особистого знайомства, Доманицький хибно стверджує, ніби авторка сама прибрала собі псевдонім від «одного з предків Опанаса Марковича, що прозивався “Вовчком”» [53, с. 2]. Про справжнє походження псевдоніма «Марко Вовчок» ітиметься далі, а тут поки що досить сказати про існування кількох версій, і їх докладно виклав Олександр Дорошкевич у біографічному нарисі, який підготував для видання творів письменниці [див.: 182, с. 513–515]. Версія, озвучена тут Доманицьким, ґрунтується на родинному переказі, що його дослідникові переповів Богдан Маркович.

Доманицький указує на суперечності в спогадах Ганни Барвінок. Наприклад, авторка пише, що «Московка — і по нашому так щиро загомоніла» і нижче: «Ми всі раді були Марковичці, за дорогу гостю приймали. А щоб особисто вона знала мову нашу, — як тепер вбачаємо іноді людей письменних, що нею володіють та говорять, як з книги читають, — сього не помічали» [4, с. 10]. Фразу авторки «Наше жіноцтво ще й не ворушилось тоді» супроводжено редакційною приміткою: «Однак виявлявся вже український рух проміж жіноцтвом: виступала вже Ганна Барвінок, О. Псьол, були прихильні полтавки, такі як пані Милорадовичка» [4, с. 10]. Не відомо, з яких міркувань було зроблено цю дописку, але наприкінці життя Олександра Куліш передатувала початок своєї літературної роботи і заявила, що писати вона почала за наполяганням чоловіка ще в лютому–березні 1848 року, тобто задовго до появи в літературі Марка Вовчка [36, с. 280–282]. Аналіз збереженого в архіві автографа згаданих перших оповідань Ганни Барвінок дає підстави датувати їх березнем 1858 року, коли Куліш разом із дружиною вдруге (перша подорож 1847 року перервалася через арешт Куліша у Варшаві) вирушив до Європи [152, с. 285]. Найімовірніше, Євген Нахлік у міркуваннях про «помилки пам'яті» в спогадах Ганни Барвінок має рацію: «Можливо, Олександра Куліш у старечих споминах об'єднала в пам'яті обидві подорожі по Волині до Варшави (1847-го та 1858 р.) в

одну, а найпевніше, що в полоні ревнощів до колишньої мимовільної суперниці свідомо містифікувала свій ранній (раніший од Вовчкового) початок письменницької праці (у її спогадах, написаних, до речі, часто на основі літературних джерел, передусім мемуарних творів чоловіка, не раз трапляються домисли)» [152, с. 291].

Як сказано вище, важко встановити, чому спогади Ганни Барвінок не надрукував «Літературно-науковий вістник», але причини появи їх на сторінках «Рідного краю» очевидні: Олена Пчілка цілком поділяла позицію авторки і її ставлення до Марка Вовчка. Публікацію супроводжено приміткою редакторки тижневика, що повністю відбиває її позицію в питанні авторства «Народних оповідань»: «Що до українських оповіданнів Марка Вовчка — власне так єсть, як говорить наша високоповажна авторка: “на двоє думають”. Найбільш, коли говориться про мову тих оповіданнів. Є голоси за, є й против. Останнім часом д. Доманицький мав намір доказати документально, що М. Вовчок писала по-українськи сама; але-ж єсть “документи” й против: напр. листи Опанаса Марковича (чоловіка М. Вовчка) до Куліша, з подякою Кулішеві за те, що Куліш “таки добре попрацював” коло оповіданнів М. Вовчка, випускаючи їх у світ» [4, с. 11].

Спогади Ганни Барвінок вийшли друком через рік після появи першої статті Доманицького «Марія Олександрівна Маркович — авторка “Народних Оповідань”», після якої з’явилися й інші написані на основі архівних матеріалів публікації про покійну письменницю. Проте з цитованої примітки редакторки «Рідного краю» добре видно, що справа зі спростування версії про авторство Опанаса Марковича рухалася повільно. Пчілка своєї думки в цій справі не змінила до кінця життя. Михайло Лобач-Жученко був цілком задоволений статтею Доманицького, яка, звичайно, не залишилася поза його увагою: «Давненько получил из Киева № 85 “Ради” с Вашею статьею по поводу “споминів” Г. Барвинок о Марии Александровне. <...> шлю Вам сердечное спасибо за то, что не оставили без ответа ни одного из подлых поклепов на человека мертвого телом, но живого своими писаниями <...> после Ваших предыдущих статей

всякий, кому было дорого литературное имя Марка Вовчка убедился, какую цену имеет тот [Ганни Барвінок. — *Б. Ц.*] отзыв» [30, с. 194].

Завершальною в низці публікацій Доманицького про Марка Вовчка була рецензія на листи Івана Тургенєва до літераторки, що їх надрукував Богдан Маркович у журналі «Минувшие годы» за 1908 рік. На допущену хронологічну непослідовність у порядку розміщення листів він указував раніше [64, с. 228], а цього разу доповнив публікацію листом Тургенєва від 30 (18) червня 1859 року, зокрема тим його уривком, де йдеться про Пантелеймона Куліша: «Известия из России не совсем веселы — но что же делать? — Этому горю пособить нельзя. Впрочем, успокойтесь: Ш[евченко] не повесится, — Кул[иш] — не застрелится, — Кост[омаров]... может быть, бросится в воду, — но, повторяю, что же делать?» [65, с. 228; 121, с. 56; 187, с. 54]. У наведеній цитаті дослідник не помітив одного анахронізму — незрозумілої поява там прізвища Костомарова. Ця допущена адресантом помилка насправді не така вже й очевидна і пройшла повз увагу не одного з дослідників як Тургенєва, так і Марка Вовчка. На перший погляд, нічого дивного тут немає, але в листі Костомаров з'являється випадково і, найімовірніше, це пов'язано зі сталою тріадою колишніх кирило-мефодіївських братчиків. Проте станом на 30 (18) червня 1859 року, коли було написано цього листа, Костомаров не міг із приводу від'їзду Марка Вовчка з Петербурга кидатися у воду з тієї простої причини, що його особисте знайомство з письменницею відбулося лише 1867 року. Як переконливо обґрунтував Євген Нахлік, замість Костомарова там, найпевніше, мав бути Каменецький, знайомий з обома Марковичами ще з київського періоду [див.: 132, с. 24]. Помилка Тургенєва автоматична й спричинена асоціативним рядом, у якому часто згадувалися названі діячі [152, с. 143]. У рецензії Доманицький повертається також до спростування «жалою достойних» «Спогадів про Марка Вовчка» Ганни Барвінок [65, с. 225].

У своїх розвідках, присвячених Маркові Вовчку, Доманицький не вберігся від помилок. Причина їх появи полягає аж ніяк не в бажанні дослідника за будь-яку ціну довести свою позицію, навіть підтасувавши факти. Це було пов'язано

радше з тогочасним станом розробки джерельної бази до історії української літератури. Кілька похибок, яких припустився Доманицький у своїх працях, розглянуто вище, далі увагу буде зосереджено на тих, які отримали розвиток у вивченні творчості Марка Вовчка.

2.3. Чи знала авторка про «заочний суд»?

Важливий момент в історії дискусії про авторство Марка Вовчка — чи знала про це авторка. Доманицький у своїх публікаціях стверджував, що вона ні сном ні духом про те не відала, але це, виявляється, не так [62, с. 2]. Як впливає зі збереженого корпусу епістолярію письменниці, вона про це знала, і не лише вона. На першу згадку про цю проблему натрапляємо в її листі до Богдана Марковича від 7 (19) липня 1893 року: «Вчера или намеренно я получила письмо от Нины, в котором она говорит о какой-то ужасной статье в “Киевской старине”, негодует, что меня оклеветывают “перед публикой и собратьями”, что “Нов[ое] время” вступилось за меня “громовою статьей”. Что это такое, не читал ли ты? Нина пишет за апрель и май. Мы ничего этого не читали, и читать я не спешу: и прежде я была равнодушна к брани, а теперь мало трогает и клевета» [125, с. 270]. Далі письменниця висловлює припущення (цілком хибне) про можливого автора наклепницької статті: «Не так давно мне писал некто Конисский, “Киевской старины” сотрудник, если не ошибаюсь, почтительнейше прося позволения приехать в Богуслав для пополнения своих сведений о Шевченко. Я не ответила, потому что была нездорова, а потом забыла и когда вспомнила, было уже поздно, да и пришли разные мысли. Я его Конисского, совершенно не знаю, но занимательно, если этот “глубокоуважающий” бранится в отместку. Мир им всем» [125, с. 270–271]. Богдан Маркович відповів через десять днів, 17 (29) липня: «Относ[ительно] “Нов[ого] времени”. Сам домагаюсь № “Киевской старины”, откуда были взяты выдержки в “Нов[ом] времени”. Хотел писать по поводу заметки “Нов[ого] времени”, но рассчитал, что надо или замолчать (пока), или достать “К[иевскую] стар[ину]” (мне обещали). Выдержки были такого рода. М[арко] В[овчо]к, по мужу Маркович, обязана своей славой как малорос[сийской]

писательниці всецело покойному ее мужу. Больше того, можно думать, что он писал мал[оросийские] расск[азы], а не она, так как с его смертью прекратились ее малороссийские писанья*.

Я страшно в первую минуту возмутился и накатал язвительное объяснение и “воспоминанья”, но по зрелому разсуждению рассчитал, что недостаточно краткой заметки “Нов[ого] времени”, чтобы иметь понятие о всей статье и пункты для опровержения, хотя кое-что у меня уже есть. К тому же все газеты промолчали об этом, кроме одной казанской, которая ограничилась перепечаткой без всяких комментариев» [122, с. 323]. Примітка в листі Богдана Марковича: «Кроме того, было другое доказательство, в 1854 появился сборник ее песен, между тем как она в 54 г. и не имела еще понятия о Малор[оссии]. Этот пункт так и просится на опровержение, так как уже в 53 г. она жила в Киеве и пр[очее]» [122, с. 323]. Проте подальшого розвитку інцидент не отримав.

2.4. Національність

Одним із аргументів проти авторства Марії Маркович була її національність. З огляду на це більшість прихильників теорії про спільне авторство чоловіка й дружини закидали письменниці незнання української мови. Цю думку, зокрема, висловила Олена Пчілка в листі до Омеляна Огоновського, який адресант умістив у своїй «Історії літератури руської»: «<...> якась першаліпша кацапка, зроду не чувши української мови, ледві захотіла, у два дні перейняла мову зо всіма найтоншими її власностями й почала писати по-українськи, — та ще як! — краще всіх українських повістярів!» [157, с. 1086–1087]. На цю позицію стали й інші літератори, які у своїх споминах про Опанаса Марковича щораз більше заплутували справу з авторством. Мемуаристи й надалі наголошували на тому, що неможливо «великоросці» так швидкого оволодіти українською мовою. В архіві письменниці Доманицький знайшов вирізку з видання, де рукою Марка Вовчка виправлено помилки в її біографії, цю інформацію він навів у статті «Марія Олександрівна Маркович — авторка “Народніх Оповідань”»: «Хто ж були її предки? На се дає відповідь сама Марія

Олександровна. Одного разу, десь в останні роки, попалась їй в якійсь газетці біографія її, складена по Брокгаузу. Марія Олександровна, наглядівши в біографії чимало плутанини, дописала олівцем з боку таке: “Дед по матери — уроженец, кажется, Московской губ.; поселился в своем имени в Орловской губ. Бабка по матери — полька, литвинка. Отец — уроженец Западных губерний”» [57, с. 53].

Уперше висловлена в статті Франка версія про частково українське коріння Марка Вовчка [195, с. 276] надовго запанувала в літературознавстві, і пізніші дослідники цілком із нею погоджувалися. Василь Бойко 1918 року, розглядаючи питання про походження Марка Вовчка, наводив цитовану вище біографію як єдиний, найавторитетніший і беззаперечний аргумент і доходив висновку, що «зі всіх біографів, котрі звичайно стояли на ґрунті “типичного кацапства” Марії Олександрівни, ближче всіх до правди підійшов Франко, гадаючи, що вона походила з польсько-української сім’ї, і справді, в її родині було чути українську пісню» [9, с. 35].

Володимир Міяковський у загальному негативному відгуку на згадану працю Бойка критикував дослідника за порушення давно вже вирішеного питання про належність псевдоніма «Марко Вовчок» саме Марії Маркович, якому в розвідці відведено чимало місця. Ось як про це пише рецензент: «Автор нової не так давно надрукованої книжки про Марка Вовчка, д. В. Бойко знов порушив це старе питання, знов поставив перед собою мету докладно переглянути всі думки й відомости про те, хто з’являється автором “Народніх Оповідань”. Після праці Доманицького це здається зайвою роботою і велика частина книжки, яку присвячено на розв’язання цього питання, здається зайвим тягарем для читача, якого водять по цілій лябораторії виписок, справок, спостережень, догадок та порівнянь» [141, с. 133]. Слушно закидаючи авторові відсутність будь-якого аналізу оповідань і підміну його переказом змісту творів: «Тут треба було б докладно проаналізувати сюжети кожного оповідання, щоб встановити загальну схему, так мовити, загальний приступ Вовчка до життя» [141, с. 135], — рецензент теж погоджується з теорією про українське походження письменниці:

«Що до суто біографічної частини першого розділу, то треба визнати, що д. Бойко влучно групує факти, які свідчать про українське походження і вплив української стихії на М. О. Марковичку ще до зустрічі її з чоловіком» [141, с. 135].

Цієї ж думки про походження як єдино правильної дотримується й Богдан Лепкий у біографічному нарисі «Марко Вовчок». Окрім життєпису літераторки, у першому томі творів Марка Вовчка Лепкий подав також «матеріали до біографії», до яких увійшло листування письменниці, вибірки зі спогадів, де згадується Марія Маркович, та спогади рідного брата Дмитра Вілінського, у яких останній, розповідаючи про їхнє походження, писав: «<...> что касается нашего отца, то он был великоросс, уроженец г. Ярославля, и я слышал будто отец его (т. е. наш дед) назывался просто Вилин, но поступивши на службу в синод, прибавил, вероятно для благозвучия — “ский”, и стал именоваться Вилинским» [30, с. 209]. Свідчення Дмитра Вілінського про походження прізвища Лепкий відкидає, пояснюючи це так: «Вже слова “я слышал будто”, вказують на те, що Дмитро Віленський не знав свого родоводу по документам, тільки говорив про нього з наслуху. Тим більшу вагу має те, що про своє походження написала сама Марія Олександрівна» [30, с. XLIX]. Далі дослідник наводив цитату зі згадуваної вже біографії з виправленнями письменниці. Крім цього безапеляційного, як гадалося, аргументу, Лепкий подавав іще один доказ, який мав остаточно розвіяти всілякі сумніви з цього приводу: «Цей висказ скріпив пізніше її син, Богдан, який провіривши родові документи у своїм викладі в “Українськiм клубі” в Петербурзі, дня 1 лютого 1908 р. сказав: “Родина Віленських була скоріше польсько-українська, ніж польсько-великоруська”» [30, с. L]. До того ж дослідник отримав підтвердження від Валерії О’Коннор-Вілінської, яка писала йому, що батько письменниці походив із Чернігівщини, а свої слова спирала на відомості, взяті з «послужного списку» Олександра Вілінського [30, с. CCVI].

Через два роки, 1928-го, у Державному видавництві України вийшов четвертий том видання творів Марка Вовчка із критично-біографічною розвідкою Олександра Дорошкевича. Автор дослідження й редактор видання теж пішов хибним шляхом у цьому питанні, бо надто авторитетним було джерело, яке

запровадив у науковий обіг Доманицький: «Колись не раз докоряли Марка Вовчка за її національне походження — терміни “московка”, “кацапка” так і рясніли по українських виданнях другої половини XIX століття (та й початку XX-го!). На ці закиди свого часу прекрасно відповів В. Доманицький, і до його аргументації мало що можна додати тепер» [182, с. 74]. Сама ж дискусія про авторство, як пише дослідник, зводилася, фактично, до питання про походження письменниці і «базувалася більше на психологічних, аніж на фактичних даних» [182, с. 490]. Різноманітні негативні характеристики Марка Вовчка, вважає Дорошкевич, було спричинено поганим знанням біографічного матеріалу. На відміну від Богдана Лепкого, який відкидав заяву брата письменниці Дмитра Вілінського і вважав її наслідком звичайнісінького незнання власного родоводу, Олександр Дорошкевич пояснював її проросійським спрямуванням його спогадів: «Однак це свідчення Дмитра Вілінського важко брати на увагу, бо воно явно продиктоване загальною націоналістично-російською тенденцією цих споминів і суперечать твердо встановленим фактам» [182, с. 491].

Як бачимо, на середину 1920-х років українське коріння Марка Вовчка сприймали вже як «твердо встановлений факт», а в підґрунтя цього лягли та сама біографія письменниці з її правками, уперше запроваджена в науковий обіг зусиллями Доманицького, розвідка Богдана Марковича «Марко Вочок на Кавказе» та виписки з «послужного списку» Олександра Вілінського, подані Валерією О'Коннор-Вілінською в листі до Богдана Лепкого. Дорошкевич повністю передрукував біографію, яку частково опублікував Доманицький і яка на той час уже зберігалася у фонді Марії Маркович у рукописному відділі Пушкінського дому. Хоча, уточнюючи подані в біографії відомості, Марія Олександрівна припустилася окремих помилок, згадку про те, що батько її — уродженець західних губерній, Дорошкевич уважав достеменним фактом, адже він не суперечив пізнішим відомостям про походження письменниці з листа до Лепкого від Валерії О'Коннор-Вілінської, дружини її небожа Дмитра Валер'яновича Вілінського, — «походив з Чернігівщини» [30, с. ССVI], а також словам Богдана Марковича, який перевірів родовід матері за документами.

Ще один радянський дослідник творчості письменниці Олекса Засенко взагалі не торкався цього питання і зазначав лише про Олександра Вілінського, що він був «освіченою, гуманною, музикально обдарованою людиною» [96, с. 9]. Автор ґрунтовної монографії про життя і творчий шлях Марка Вовчка Ніна Крутікова, говорячи про родовід батька письменниці (походження матері Парасковії Петрівни Данілової було відоме і ніколи не викликало сумнівів), висловлювалася не так категорично: «Про походження Олександра Вілінського до нас дійшли суперечливі свідчення», — зазначала вона. Наводячи суперечливі факти про походження Марка Вовчка, що їх залишили сама письменниця, Дмитро Вілінський, Валерія О'Коннор-Вілінська, Богдан Маркович, дослідниця доходила висновку, що «Марія Олександрівна, безперечно, росла в російській сім'ї, з дитинства прилучалась до російської культури і російської народної творчості» [110, с. 4]. Невідомо, щоправда, що найбільше вплинуло на такий результат міркувань Крутікової — тверде переконання авторки в хибності позиції Франка—Доманицького чи невідомі нам чинники.

Дивним видається інший факт. У № 59 «Літературної України» від 24 липня 1962 року було надруковано статтю Бориса Лобача-Жученка «Коли народилася Марко Вовчок». У публікації остаточно, на основі запису в розділі «О родившихся» метричної книги Вознесенсько-Георгіївської церкви села Козаки було встановлено точну дату народження письменниці — 10 (22) грудня 1833 року, а не 1834-го, як вважалося раніше. Говорячи про свою роботу над збиранням матеріалів для «Літопису життя і творчості Марка Вовчка», Лобач-Жученко писав: «Для розкриття перших сторінок біографії письменниці обов'язково потрібно було знайти формуляр (послужний список) її батька і метричні записи про народження дітей О. О. Вілінського. І ось після довгих пошуків переді мною “Формулярный список о службе и достоинстве уволенного в отставку <...> майора Вилинского”» [131, с. 2]. Саме із цього формулярного списку Олександра Вілінського й було встановлено його походження. Чому Крутікова не використала ці дані у своїй монографії, лишається загадкою. Про те,

що вона знала публікацію Лобача-Жученка, свідчить посилання на неї [див.: 110, с. 3].

Урешті-решт справу з походженням Марка Вовчка повністю прояснив правнук письменниці Борис Лобач-Жученко. Розшукавши в архіві «формулярный список о службе и достоинстве уволенного в отставку из Тульского внутреннего гарнизонного батальона майора Вилинского подполковником», автор остаточно з'ясував походження свого прапрадіда — «із студентів, обер-офіцерський син Ярославської губернії» [135, с. 20–21]. Помилкове твердження самої письменниці він пояснив так: «<...> говорячи про походження батька з Чернігівської губернії, вона [Марко Вовчок. — *Б. Ц.*] сама мимовільно збивала з пантелику біографів. Мимовільно, бо розповіді батька про його службу на Чернігівщині, де протягом кількох років був розквартирований його полк, з часом трансформувалися в її свідомості як роки дитинства і юності О. О. Вілінського» [135, с. 8].

Борис Лобач-Жученко спростував слова Валерії О'Коннор-Вілінської про походження чоловікового діда з Чернігівщини. Дослідник пояснив це її елементарною необізнаністю з документом, на який та покликала, адже якби О'Коннор-Вілінська справді з ним ознайомила, то не вжила б щодо документа значно пізніший термін «“Послужной список”, не зробила б Вілінського полковником і уважніше поставилася б до графи “З якого звання”» [135, с. 21].

Окрім помилкового твердження про походження Олександра Вілінського із західних губерній імперії, існувала ще легенда про походження роду Вілінських від Петра Могили. Цю легенду озвучив син письменниці Богдан Маркович: «Правда, Орловские Виленские вели свой род, по семейным преданиям, от П. Могила, т. е. в жилах текла малорусская кровь» [138, с. 12]. Її теж спростував Борис Лобач-Жученко: «Легенда, що прив'язує ярославських Вілінських до українського церковного діяча Петра Могили, виявилась абсолютно необґрунтованою» [135, с. 18].

Уперше ці відомості було подано в біографії письменниці пера ленінградського літературознавця Євгенія Брандіса 1968 року. Їх повторено в українському перекладі його праці, яке з'явилося 1975 року у видавництві

«Дніпро»: «Усупереч твердженням перших біографів Марка Вовчка, які будь-що хотіли прив'язати предків української письменниці до південноросійських та південно-західних земель, рід Вілінських бере свій початок не від київського митрополита Петра Могили, а усього лише від ярославських поповичів!» [13, с. 9]. Причину появи помилкових відомостей у біографії письменниці, яку написав Богдан Маркович, Лобач-Жученко пояснив як тим, що біограф ставив перед собою інші завдання, так і тим, що, пишучи біографію матері, Богдан більше покладався на власні спогади про неї: «Необходимо также иметь в виду, что первый биограф, Б. А. Маркович, в брошюре “Марко Вовчок на Кавказе” ставил перед собой более узкие задачи и в своих воспоминаниях о матери излагал фактический материал по памяти, не прибегая к архивным изысканиям» [133, с. 6]. Як бачимо, слова Богдана Лепкого про те, що Маркович «провіривши родові документи у своїм викладі в “Українськiм клубі” в Петербурзі, дня 1 лютого 1908 р. сказав: “Родина Віленських була скоріше польсько-українська, ніж польсько-великоруська”» [30, с. L], виявилися хибними, адже дослідник спирався на необґрунтовані дані.

Доманицький послідовно спростовує всі закиди, зроблені Марії Маркович, за якими вона не могла бути авторкою «Народних оповідань». Прихильники авторства Опанаса Марковича як один із аргументів називали досконалу мову творів. На їхню думку, оволодіти українською мовою на такому високому рівні для росіянки просто неможливо. Заперечуючи це, Доманицький наводив свідчення, що письменниця добре знала інші мови — французьку, польську, чеську, німецьку й англійську. «Се я навмисне зазначив для того, щоб показати, що з таким хистом не диво було-б, коли б навіть запекла “кацапка”, поруч з польською та чеською, вивчилася досконально і української мови» [57, с. 54–55]. Далі Доманицький розкриває секрет такого досконалого знання мови, який полягав у невпинному студіюванні народних пісень, переказів, казок, загадок. Письменниця уклала для себе український словник на основі власних і чоловікових фольклорних записів, подаючи поряд з українськими словами їх переклад французькою, щоб точніше зафіксувати й передати значення слова.

Початки фольклорно-етнографічної діяльності письменниці дослідник зараховує ще до періоду її знайомства з Опанасом Марковичем.

Ретельність, із якою оборонці Марії Маркович намагалися довести її «невеликоруське» походження, наводить на думку, що вони самі сумнівалися в правильності своєї позиції. Проте, з другого боку, навряд чи прибічників теорії про авторство Опанаса Марковича можна було переконати в протилежному, не довівши неросійське походження Марії Вілінської і знищивши в такий спосіб їхній аргумент, нібито письменниця як неукраїнка не могла «у два дні перейняти мову зо всіма найтоншими її власностями». Крім того, важливу роль зіграли власноручні записи Марка Вовчка на берегах автобіографії, які надовго загіпнотизували дослідників. Особливо після підтвердження цих нотаток у біографії Марка Вовчка, яку написав Богдан Маркович.

Кілька років тому з'явилася стаття, авторка якої ставить під сумнів результати досліджень Бориса Лобача-Жученка, бо, за її словами, «Марко Вовчок знає, що каже, та онук [насправді правнук. — *Б. Ц.*] військовий кадровик, який народився в Петербурзі, а більшу частину життя провів у Москві, не маючи до України особливих сантиментів, на нашу думку, не дуже відповідально поставився до коментованого автобіографічного свідчення письменниці» [210, с. 428]. Загальне враження від статті таке, що написано її без належного опрацювання матеріалів і з однією метою — ствердити, що Франко не помилився, коли писав про українське походження літераторки. Наведену в дослідженні аргументацію важко назвати обґрунтованою, адже побудовано її на вторинних джерелах і місцями вона нагадує стиль Івана Стешенка в його рефераті про творчість письменниці.

Без особливого клопоту Марка Вовчка записують у нащадки знайденого в «Малороссийскому гербовнику» Василя Івановича Велінського, при цьому дослідницю зовсім не спиняє те, що вище вона говорила про неправильне написання дівочого прізвища в російських і українських документах: «Вілінська», а не «Вилинська». Тут така різниця вже не грає ролі, тому ігнорується. У цьому ж дусі, наприклад, проінтерпретовано фразу «Поклоніться своїй компанії і роду» з

російськомовного листа Опанаса Марковича до майбутньої дружини: «Немає сумніву, що етнограф Маркович багато вивідав у нареченої про її український рід» [210, с. 431]. На моє переконання, безпосереднього чи бодай якогось зв'язку між цими двома фактами немає. Аргументація має будуватися не на усних джерелах, але, на думку дослідниці, інформація з архівних документів, які теж не застраховані від помилок писарів, або що куди менш авторитетна, ніж судження Богдана Лепкого, засноване переважно на зібраних Доманицьким матеріалах, а це були документи діахронні, де ймовірність помилки пам'яті дуже висока.

Інші дослідники, навпаки, вважають, що українство Марка Вовчка не «вроджене», як це «Іван Франко вичув абсолютно точно» [210, с. 430], а навпаки, лабораторне, у чому почасти й криється причина пізнішого відходу письменниці від української літератури, коли вона жила за кордоном [160, с. 16].

Після цього залишається тільки погодитися з дослідницею, що «зараз, без спеціального глибокого дослідження родоводу Марка Вовчка, важко судити, — по батькові чи по матері письменниця була, так би мовити, більше українка» [210, с. 430], або спростувати нарешті цю легенду, яка, подібно до версії про спільне авторство подружжя Марковичів, не дає спокою частині дослідників, котрим, на відміну від Драгоманова, заважає неукраїнське походження Марка Вовчка.

2.5. Чого не писав Куліш

Одне з питань, які порушує Доманицький у своїх статтях, — що ми знаємо про Марка Вовчка? Виявилось, як констатував дослідник, для тогочасних розслідувань основним джерелом відомостей була «Історія літератури руської» Омеляна Огоновського. А для Огоновського головним джерелом стали листи Пантелеймона Куліша. Ці свідчення активного учасника літературного процесу, зокрема періоду кінця 1850-х — початку 1860-х років, були вельми авторитетними. Проте Доманицький, трохи спрощуючи загальну картину, заперечив їх як абсолютно неправдиві. Він звернув увагу на час написання листів, який і мав бути головним доказом, — друга половина 1880-х — початок 1890-х років. Як далі пояснює дослідник, «се дата з тих часів, коли вже давно написана

була “Історія возсоединенія Руси”, коли ми вже почули з уст Куліша про Шевченкову “п’яну музу” і т. д. — одно слово, коли Куліш спалив уже “старих богів”. Висновок дослідника передбачуваний — «Сьому листу Куліша не можна давати віри» [57, с. 48–49]. Це узагальнене твердження дослідника спрощує всю картину. Тож цілком слушне зауваження Сергія Єфремова, що Доманицький пише про письменницю «надто пристрасно». Віктор Дудко в розвідці «Марко Вовчок у журналі “Основа”» небезпідставно зазначав, що «генералізаційна формула» Доманицького потребує обережного ставлення [78, с. 19].

Однак беззастережно покладатися на Кулішеві спогади теж не варто. Наприклад, у листі до Омеляна Огоновського від 20 липня 1889 року він згадував: «Видаю я собі “Записки о Южной Руси” та й посилаю примірничок приятелеві Опанасові, коли ж Опанас надсилає мені до другого тому оповідання своєї пані (про себе ні чичирк!). <...> Возвеселивсь Опанас мій велико, як підхопили й земляки й чужаки моє видання нового писателя, промовляв мою листовну й печатану хвалу голосно, мов той дяк алилюю, і не довго думавши, “їдемо з любою моєю до столиці!” Не раяв я сього йому, раяв іще поштудувати рідну мову й рідні звичаї. Ні, вони таки приїхали. Тут закурили перед Вовчком фіміямом із десятиох кадильниць» [35, с. 295]. Проте зі збережених тогочасних листів Куліша до Марка Вовчка ситуація постає дещо інакшою: він сам заохочував Марковичів переїхати в Петербург.

Піддаючи сумніву наведені в листах Пантелеймона Куліша відомості про Марка Вовчка, Доманицький, щоб роз’яснити ситуацію, звернувся до оцінок, що їх редактор першого видання «Народних оповідань» висловлював іще на самому початку літературної кар’єри нової письменниці. У своїх публічних виступах другої половини 1850-х років Куліш схвально відгукувався про Марка Вовчка, навіть ставив її оповідання за зразок для дальшого розвитку української літератури. У приватному спілкуванні він ніколи не говорить про «Народні оповідання» як про продукт спільної творчості і всюди називав авторкою лише Марію Маркович.

Перша відома на тоді згадка про Марка Вовчка була в листі Куліша до Шевченка від 26 листопада 1857 року [123, с. 92]. У цьому листі Куліш розповідає, як «московка преобразилась в українку», не назвавши не лише справжнього чи прибраного імені авторки, а навіть назв її творів. Про що йдеться, які «дива творяться», Шевченко дізнався лише наступного року, отримавши (за другим разом) виданий Кулішем том «Народних оповідань» Марка Вовчка. Пізніше фразу з листа до Шевченка можна було доповнити цитатами з невідомих Доманицькому листів Куліша до Олександри Милорадович: «<...> одна пані родилась в Московщині і вже заміжжю почала вчитись по нашому» [70, с. 76]; до дружини: «<...> получил я от жены Маркевича новый рассказ из народной жизни» [248, арк. 2] та ін.

На той час, схоже, справжнє ім'я авторки «Народних оповідань» уже не становило таємниці для кола людей, пов'язаних із Кулішем. Що її адресу можна отримати від Данила Каменецького в Санкт-Петербурзі і що це псевдонім «некоей Маркович», Шевченко довідався від Малюги [212, с. 155]. При цьому поет не зафіксував, що це дружина колишнього кирило-мефодіївця Опанаса Марковича, якого він знав задовго до появи «Народних оповідань».

Інша відома Доманицькому згадка про Марка Вовчка в листуванні Пантелеймона Куліша стосувалася наступного, 1858-го, року, і датовано її 7 липня: «Что до Вовчка, то рука моя к нему более не прикоснется. Пускай сличает мою печать с своими оригиналами и выправляет по данным мною образцам художественной редакции. Если же в себе сомневается, то пусть ему помогут другие люди со вкусом. Я сделал для нового писателя так много, как никто никогда ни для кого нового и никому неведомого. Этого с него довольно. Не век же мне разрываться из великодушия» [163, с. 235]. Ще через місяць, 8 серпня 1858 року: «Вовчком заняться мне некогда. Вас. Мих. имеет довольно вкуса. Он может сделать исключения, а это едва ли не главное в редакции. Шевченка можно призвать на совет» [163, с. 241]. Згодом ставлення до письменниці в Куліша переміниться, і він у стані нервового збудження через нерозділені почуття писатиме з Берліна до того самого адресата: «И умирая я

люблю эту жалкую женщину, которой готовится самая несчастная будущность» [115, с. 104]. Натомість через десять років він інакше відгукуватиметься про неї в листі до Петра Чуйкевича: «Еге! добрящій члов'яга був Опанас, та безталанний. З'їла його ота відьма та й не гадки. І спасибі йому за науку не сказала!» [249, арк. 4]. Тут Куліш хоч і пише про вплив Марковича на творчість дружини, однак не називає його співавтором.

Доманицький підсумовує висловлені аргументи: «Таким чином маємо перед очима два факти: Куліш сам узнає за автора Московку, що “преобразилась в Українку”, знає про се якийсь Малюга з Київа» [51, с. 115]. Подані Доманицьким витяги з документів приватного характеру важливі тим, що Куліш, за його власним твердженням, у вузькому колі українських діячів дозволяв собі сказати про них те, чого не виносив на широкий загал. Це пояснює, чому друковані статті не завжди вповні відбивали його думку — щоб не зашкодити громадській справі. Також дослідник наводить цитати зі збереженого листування подружжя Марковичів періоду другої половини 1850-х років. Хоча це й важливі аргументи у справі з'ясування авторства, проте вони не стосуються конкретного питання, а тому їх не чіпатиму.

Після цього Доманицький звертається до тогочасних публікацій Куліша, у яких той характеризував творчість нового автора. Це насамперед передмова до першого видання «Народних оповідань», далі надрукована в «Русском вестнике» стаття «Взгляд на малороссийскую словесность по случаю выхода в свет книги “Народні оповідання Марка Вовчка”» та передмова до альманаху «Хата» «Передне слово до громади. (Погляд на українську словесність)». Із цих трьох публікацій лише в передмові до альманаху Куліш критично оцінював творчість Марка Вовчка. Заперечуючи зміну в ставленні Куліша до письменниці в період видання «Основи», Доманицький наводить іще один аргумент. Дослідник цитує редакційне звернення «Основи» до авторів, розміщене в квітневому номері журналу за 1861 рік, де дано позитивну оцінку творчості Марії Маркович: «Намістник Шевченка, Марко Вовчок, ізріс далеко од батька у чужій науці, а перелетів таки чужі гори, порвав усі пута, не стомились міцні крила у молодого орляти, і став він

на чесну і просту дорогу, дійшов до самої душі народньої. <...> Наш Марко Вовчок, як бджола Божа, випив найкращу росу із квіток нашої мови, бо покохав її, покохав той люд, котрий вилив всі свої думки та гадки, все своє серденько тією мовою» [158, с. 33].

У самому журналі цей текст не підписано, але, як заявляє Доманицький у примітці, «по стилю можна пізнати тут Куліша» [51, с. 115]. У своїй першій публікації в «Літературно-науковому вістнику» Доманицький теж приписував цю нотатку Кулішеві [див.: 57, с. 63]. Це, як виявилось згодом, помилкове твердження підтримали й пізніші літературознавці [див.: 98, с. 225, 232; 183, с. 31; 195, с. 277, 629]. Як слушно зауважив із приводу приписування Кулішеві згаданого тексту Віктор Дудко, «уривки з передмови до “Хати”, як і <...> дуже критичні Кулішеві оцінки “Трьох доль” і загалом “зарубіжної” творчості письменниці, настільки очевидно дисонують із панегіричним відгуком про Марка Вовчка у квітневому числі часопису за 1861 р., що ледве чи можна уявити Куліша автором відповідної публікації “Основи”» [78, с. 44]. У дальших дослідженнях з історії петербурзького журналу оприявнилися нові факти, які стали «додатковою підставою беззастережно вважати, що саме редактор “Основи” підготував і “поштове” повідомлення, вміщене в її квітневій книжці за 1861 р.», тобто текст належить перу Василя Білозерського [76, с. 544].

Хибно, однак, вважати з огляду на приписку, зроблену Доманицьким, що саме від нього походить ця помилка. Навряд чи варто трактувати її так, що для з’ясування авторства нотатки дослідник застосував стилістичний аналіз. Цього, вочевидь, зроблено не було. Якщо не взяти до уваги зміни тону Кулішевих відгуків про Марка Вовчка, то, на перший погляд, наведений фрагмент справді справляє враження, ніби він належить Кулішеві. Найімовірніше, хибну атрибуцію Доманицький просто запозичив із нарису історії української літератури ХІХ століття Миколи Петрова, проте були й інші джерела. Наприклад, некролог «Марія Маркович (Марко Вовчок). Посмертна згадка» Івана Франка, надрукований попереднього, 1907-го, року в книзі за серпень–вересень «Літературно-наукового вістника». Франко в ньому, довільно процитувавши

слова Шевченка зі спогадів Тургенєва, продовжував: «Подібно висловлювався і Куліш, що “Марко Вовчок випив весь сок і запах із цвітів української мови”» [195, с. 277]. Установити, чи Доманицький ознайомився із Франковою публікацією під час підготовки реферату для київського засідання, чи доповнив свій матеріал уже при підготовці до друку, важко. Листа Доманицького зі згадкою про некролог, писаний Франком, датовано 12 жовтня (30 вересня) 1907 року [34, с. 291], реферат було вислано 10 жовтня (27 вересня) [127, с. 361]. Цілком імовірно, що до цього Доманицький міг переглянути останню книгу «Літературно-наукового вістника». Так само могло бути й інше джерело. Що основ'янський редакційний текст належить саме Кулішеві, вважав також Іван Стешенко [див. 247, арк. 2 зв.], який виголосив свій реферат на засіданні Українського наукового товариства ще 16 вересня [159, с. 11; 205, с. 152]. Отож можливо, що припущення про автора редакційного звернення в «Основі» було загальноновизнаним.

Використовуючи в дослідженні Кулішеве висловлювання про Марка Вовчка кінця 1850-х — початку 1860-х років, Доманицький помилково приписав письменникові замітку «Од редакції», надруковану в квітневій книзі «Основи» за 1861 рік. Ця помилка виникла через хибне перебільшення літературознавцями участі Пантелеймона Куліша в редагуванні та виданні часопису. Як аргументовано довів дослідник «Основи» Віктор Дудко, справжнім автором цієї редакційної замітки, як і більшості матеріалів за підписом «Ред.» чи надрукованих у редакційній поштової скриньці, був найпевніше Василь Білозерський, що його ставлення до письменниці було позитивне упродовж майже всього періоду існування часопису [76, с. 544; 78, с. 45].

2.6. Історія підготовки першого видання «Народних оповідань»

Питання історії підготовки першого видання «Народних оповідань» (1857) Марка Вовчка вперше порушив Василь Доманицький. У своїй статті «Авторство Марка Вовчка» (1908) дослідник подає докладний опис знайденого ним рукопису. Звідси ми дізнаємося кілька засадничих речей: послідовність оповідань в

авторській рукописній збірці була іншою, ніж у виданні; під більшістю оповідань стоять дати переписування, а не створення; заголовки оповіданням дав редактор; одне оповідання не ввійшло до видання. Очевидно, як припускає дослідник, порядок оповідань відповідає черговості їх надсилання пізнішому редакторові й видавцеві Пантелеймону Кулішу. Датування восьми оповідань із дванадцяти додають вірогідності цьому припущенню. Доманицький також зазначив, що «повістки» написано на папері різної якості: перші вісім «писані на однаковому папері, однаковим атраментом, однаковим великим, чітким, розбірним письмом», а решта чотири «писані <...> нашвидку, дрібним письмом, на іншому папері (перші 8 на парижському рожевому, а сі вже на сірому російському, фабрики Аристархова)» [51, с. 118].

Навесні 1857 року Пантелеймон Куліш отримав від невідомого автора «тетрадку», яку він на перший погляд, за його власним твердженням, сприйняв за матеріали до другого тому «Записок о Южной Руси», а тому відклав їх до слушного часу: «Взглянув на неї мельком, я принял написанное в ней за стенографию с народных рассказов по моим образцам и отложил к месту до другого времени. Тетрадка лежит у меня на столе неделю и другую. Наконец я удосужился и принялся её читать. Читаю и глазам своим не верю: у меня в руках чистое, непорочное, полное свежести художественное произведение! Было прислано сперва только два небольших рассказа» [113, с. 233].

Як слушно припускав пізніше Василь Доманицький, у цитованій вище статті «Взгляд на малороссийскую словесность по случаю выхода в свет книги “Народні оповідання Марка Вовчка”» Куліш, можливо, вдався до містифікації і вигадав «невідомого автора»: «<...> ніхто не може поручитися, що Куліш в “Русскому вестнику” не ужив містифікації: трудно думать, щоб автор, посылаючи свої писання, не подав своєї адреси (Немирів), не написав якогось листа...» [51, с. 118].

Немає підстав стверджувати, що Кулішеві було відомо про спроби Марії Маркович писати оригінальні художні твори, але навряд чи він не знав, що Опанас Маркович і далі збирає усну народну творчість. Останньому Микола

Данилович Білозерський радив 14 вересня 1855 року надіслати частину матеріалів Кулішеві, «який дуже цікавиться ними і мабуть ужив би їх для справи» [цит. за: 192, с. 34]. У 1856 році, як пише Олексій Дей, велику кількість зібраних матеріалів Марковичі передали Кулішеві [192, с. 34]. Мабуть, «тетрадку» невідомого автора Опанас вислав однією з таких пошт разом з іншими фольклорними записами, наприклад із варіантом пісні «Не дивуйтеся, добрії люде», уміщеної в другому томі «Записок о Южной Руси» [114, с. 180–181].

Припущення Доманицького було правильне, адже пізніше Куліш стверджував, що псевдонім «Марко Вовчок» він сам вигадав: зокрема, писав про це в листах до Олександра Барвінського: «Оце ж і пані Марковичка (що я переложив на Марко вовчок <...>)» [5, с. 144]; та до Омеляна Огоновського: «появилась писателька, котрій приложив я псевдонім Марко Вовчок», «Марка Вовчка вигадав я по созвучному слову Марковичка» [35, с. 292, 295].

Зрештою, саму історію з отриманням творів невідомого автора пізній Куліш переповідав інакше, запевняючи, що у відповідь на надісланий ним Опанасові Марковичу примірник першого тому «Записок о Южной Руси» він отримав рукопис оповідань Марії Олександрівни із пропозицією вмістити їх у другому томі. Прочитавши оповідання, Куліш вирішив, що буде доцільніше видати їх окремою книжкою. Він і реалізував цей проєкт, попередньо провівши художню редакцію творів та надрукувавши їх у власному видавництві: «Видаю собі я “Записки о Южной Руси” та й посилаю примірничок приятелеві Опанасові, коли ж Опанас надсилає мені до другого тому оповідання своєї пані (про себе ні чичирк!). Я, вбачаючи, що воно послужить народній ідеї більш, як вийде в світ самотійно, зредагував ті оповідання та й пустив про них принадну поголоску» [35, с. 295].

Повністю розвіює всі питання щодо походження псевдоніма «Марко Вовчок» лист до неї Пантелеймона Куліша від 13 липня 1857 року, у якому той висловлює свої міркування про публікацію надісланих йому оповідань та пропонує авторці вдатися до псевдоніма: «Раджу я Вам, Добродійко, назватись не

своїм прізвищем (Псевдонім: М'арко Вовч'ок. Чи добре? Воно й буде значить М'арковичка)» [220, арк. 1 зв.]. Останні оповідання, як указано в автографі, переписано не пізніше 8 липня, а листа датовано 13 липня. Отож є підстави припустити, що цитований лист — це відповідь Куліша на надіслані йому останні чотири оповідання, а саме: «Козачка», «Данило Гурч» («Козацька кров»), «Сестра», «Горпина» («Панська воля»).

Які ж оповідання були надіслані першими і коли саме, встановити неможливо. Доманицький у своїй студії, покликаючись на слова Куліша з «Русского вестника» про те, що він одразу отримав лише два оповідання, припускав, що це могли бути «Викуп» та «Знай, ляше!» («Отець Андрій»). Для обґрунтування своєї гіпотези Доманицький наводив авторську приписку після другого оповідання, яка підтверджувала його припущення: «Куліш каже, що прислано було спочатку два оповідання, і се були безперечно “Викуп” та “Знай, Ляше” (пізнійше “Отець Андрій”). <...> “Викуп” в оригіналі Куліш позначив цифрою I, “Знай Ляше” — II. Що се була немов осібна якась цілість, знати й з приписки автора під другим оповіданням: “Оба разказа — истинные происшествия. Последнее случилось недалеко от Звенигородки”» [51, с. 117–118]. Доманицький гадав, що саме ця приписка й спонукала Куліша сприйняти на початку оповідання за «стенографію с народных разказов по моим образцам»: «До речі завважу, що ні одно оповідання в оригіналі не мало заголовка — усі їх повигадував Куліш — тим то й виглядали вони справді неначе якісь етнографічні записи» [51, с. 117]. Однак цілком імовірно, що це спричинила не так відсутність заголовків, як невідомий на сьогодні супровідний лист його давнього приятеля Опанаса Марковича; він надіслав твори своєї дружини саме як етнографічний матеріал до другого тому «Записок о Южной Руси», що й дало Кулішеві підстави відкласти отриманий матеріал на потім.

Чистові автографи оповідань орієнтовно було надіслано Кулішеві упродовж весни–літа 1857 року. Слушно запідозривши містифікацію з «невідомим автором», Доманицький, схоже, таки не уникнув однієї дрібної хиби. Помилка ця стосується послідовності надсилання текстів редакторові «Записок о Южной

Руси». Позаяк перші вісім оповідань було написано на папері одної якості, а решта чотири — на іншому, Доманицький припустив, що одразу було надіслано не два, як писав Куліш у своїй статті, а всі вісім оповідань. Проте особливості автографа дають підстави напевно стверджувати, що перших надісланих творів справді було не більше двох і це були, як правильно написав дослідник, саме «Викуп» та «Знай, ляше!», але без двох наступних — оповідань «Свекруха» та «Чумак». В уцілілому автографі ці два оповідання займають перші двадцять вісім сторінок рукописного зшитку, тобто сім складених удвоє аркушів, і їх могло бути надіслано окремо від інших.

Решту відомостей про пересилання Марком Вовчком нових оповідань редакторові черпаємо з листування Куліша. У листі до Олександри Милорадовичівни від 3 травня 1857 року він писав: «Одна пані родилась у Московщині і вже заміжжю почала вчитись по-нашому. Що ж? недавно написала чотири маленькі повістки із річей селянок» [70, с. 76]. Як відомо, лише вісім із дванадцяти оповідань мають в автографі дати переписування. Перші чотири оповідання («Викуп», «Знай, ляше!» («Отець Андрій»), «Свекруха», «Чумак») не мали жодних дат, лише під другим із них була згадана вище приписка автора. Наступні чотири оповідання мають дати переписування: «Одарка» — 15 цвітня 1857 року, «Максим Грімач» — 16 цвітня 1857 року, «Сон» — 18 цвітня 1857 року, «Чари» — 23 цвітня 1857 року. Найпевніше, їх було надіслано однією поштою, позаяк перші три оповідання було переписано за три дні, а надіслати їх окремо від «Чар» було неможливо, про що йтиметься далі. Може, це і є ті «чотири маленькі повістки із річей селянок», про які писав Куліш Милорадовичівні? (Свого часу я помилково припустив, що цими чотирма були оповідання «Викуп», «Знай, ляше!» («Отець Андрій»), «Свекруха», «Чумак» [див.: 206, с. 92]).

Проблематично прокоментувати репліку Куліша в листі до дружини від 12 червня 1857 року: «Получил я от жены Маркевича новый рассказ из народной жизни» [248, арк. 2]. Складність полягає в тому, що відповідно до проставлених у рукописі дат переписування за травень–червень не було начисто переписано, а отже, й надіслано жодного нового оповідання. Припущення, буцімто цими

оповіданнями могли бути «Свекруха» або «Чумак», видається необґрунтованим, адже немає жодних підстав стверджувати, що в рукописному зшитку автографи оповідань Куліш пронумерував не в хронологічному порядку надходження до нього нових творів. Отож обидва названі вище оповідання, найімовірніше, було надіслано «другою поштою» між згаданою «одной тетрадкой» і «чотирма маленькими повістками із річей селянок». Можливо, ідеться про яесь із оповідань, переписаних між 15-м і 23-м квітня, а чи навіть і раніше, яке справило на письменника найбільше враження, тому він і пише лише про одне, а не про кілька.

Як було надіслано останні чотири автографи оповідань — усі разом чи яюсь інакше, невідомо. Богдан Лепкий указував, що оповідання «Сестра» та «Козацька кров» («Данило Гурч») були надіслані разом, бо початок другого оповідання написано «на одній сторінці того самого листка» [30, с. CLI]. Останнє оповідання «Панська воля» («Горпина») було відіслано не раніше ніж 8 липня 1857 року, про що свідчить проставлена під ним дата [51, с. 145].

Провівши в автографі первинну правку, Куліш віддав тексти на копіювання управителеві своєї друкарні Данилові Каменецькому. Чи Куліш одавав (а отже, попереду й редагував) оповідання Каменецькому для переписування в порядку їх надходження, чи відредагував їх усі одразу, коли отримав останні, і потім віддав на копіювання, невідомо. Після виготовлення копії Куліш знову редагував текст, після чого подав рукопис до Московського цензурного комітету. На той час він мав досвід контактування з цензурою, і їх взаємини важко назвати позитивним. Говорячи про митарства другого тому «Записок о Южной Руси», Куліш так характеризував тогочасну цензуру в листі до Плетньова від 20 квітня 1857 року: «Наши цензоры — это собаки, которые не дают человеку спокойно пройти по улице, а их начальники — тяжелые колоды поперег дороги <...> Прежде нами цензура правила, как строгий, необразованный барин, воображавший, что арапник есть лучший жезл правосудия; а теперь она превратилась в строгую, глупую, подозрительную и неугомонную барыню, которая за одно то уже считает нас врагами своими, что мы не чиновники, а печатники, даже не литераторы» [цит. за:

161, с. 284]. Цього разу Кулішеві поталанило, адже рукопис досить швидко повернувся з цензури. Цензурний дозвіл на списку оповідань датовано 7 серпня 1857 року. Бажаючи якомога швидше видати оповідання, досвідчений Куліш не випадково подав рукопис ліберальному цензору Ніколаю фон Крузе.

По дорозі в Орел 27–28 серпня Марко Вовчок одвідала Куліша в Мотронівці. Мабуть, при цій зустрічі Куліш і повернув їй автографи оповідань. Репліку письменниці про оповідання «Чари» «мені її не оддав» [124, с. 33] навряд чи варто прив'язувати до списку, який виготовив Данило Каменецький: це ніяк не пояснює відсутність тексту оповідання «Чари» в копії Каменецького, бо список Куліш ніколи й не віддавав авторці. Після того, як том «Народних оповідань» вийшов друком, список, очевидно, зберігався в Данила Каменецького, а після його смерті перейшов до Григорія Вашкевича, який і подарував його згодом бібліотеці Українського наукового товариства в Києві [92, с. 233].

На мою думку, слова Марка Вовчка «мені її не оддав» слід тлумачити так, що Куліш залишив за собою право на редагування та публікацію оповідання «Чари» і заборонив авторці змінювати вже готовий і проредагований твір. Інакше незрозумілим стає значення слів «не оддав», якби насправді ніякого повернення й не було. Крім того, навряд чи в той час Куліш мав при собі список: копія, найпевніше, перебувала в той час у друкарні. Якщо ж Куліш насправді віддав Маркові Вовчку список Каменецького, то стає незрозуміло, чому список не зберігся поряд з автографом в архіві письменниці.

Порівнявши кількість правок, унесених редактором до різних оповідань, Василь Доманицький припустив, що оповідання «Викуп», «Знай, ляше!» («Отець Андрій»), «Свекруха», «Чумак», «Одарка», «Максим Грімач», «Сон» та «Чари» після первинної правки Куліша було переписано і далі редагування здійснювалося вже в списку. Останні чотири оповідання не переписувалися — Куліш безпосередньо в автографі зредагував їх «до друку (текст, наголоси, абзаци) і віддав у друкарню складати; через се ми й бачимо там приписки олівцем: “*Signat.2*”, “набирать до сих пор”, прізвища складачів: Куртнер, Усачев, *Sert.25*”

наказ Куліша: “смотрите же: в зеленбчку” (який, правда, не поміг нічого, бо склали таки “в зелепочку”) та інше» [51, с. 118–119].

* * *

Новий етап у вивченні творчості Марка Вовчка розпочався в 1920-х роках. На цій стадії велися паралельні дослідження в УСРР та за її межами. Обидва осередки були пов’язані з підготовкою видань творів письменниці. На еміграції в Кракові видання готував письменник Богдан Лепкий. У його розпорядженні було багато матеріалів про життя і творчість Марка Вовчка, які зібрав Василь Доманицький для планованої монографії про письменницю. Виїжджаючи 1910 року на лікування у Францію, Доманицький залишив матеріали в Лепкого на зберігання. Там були й копії листів письменниці, спогади про неї, зокрема автограф оповідань 1857 року, що його Доманицький виявив у її архіві. У 1926 році з’явилося тритомне видання творів Марка Вовчка в упорядкуванні Лепкого, так зване лейпцизьке. У першому томі впорядник подав розлогу біографію письменниці, написану на основі наявних у нього матеріалів, а також листування письменниці та спогади про неї. Викладаючи історію появи першого видання, Лепкий навів докладний опис рукопису, який залишився в нього від Доманицького. Це дало підстави пізнішим дослідникам стверджувати, що в Лепкого був саме автограф. Після його смерті 1941 року автограф було втрачено.

Результат дослідження Лепкого виявився досить несподіваним. Хоча літературознавець мав у розпорядженні ті самі матеріали, що й Доманицький, він дійшов інших висновків, ніж його попередник. Скажімо, Лепкий одразу відкинув проставлені під оповіданнями дати переписування: мовляв, вони нічого не дають для дослідження, а лише ускладнюють його [30, с. CL]. Далі він навів чимало аргументів, спростовуючи слова Василя Доманицького про те, які оповідання були надіслані першими. У своїй статті «Марія Олександрівна Маркович — авторка “Народніх оповідань”» Доманицький справді помилково вказував, що першими оповіданнями були «Сестра» і «Знай ляше!». Лепкий відвів багато місця й уваги, щоб заперечити це твердження, і не помітив чомусь, що в Доманицького на цій

самій сторінці кількома рядками вище написано, що першими двома оповіданнями були «Викуп» та «Знай, ляше!» [57, с. 67]. Зрештою, так само як в іншій статті Доманицького «Авторство Марка Вовчка». Очевидно, у першому випадку дався взнаки поспіх, із яким Доманицький готував реферат для Наукового товариства в Києві («в два дні спік»). Дослідник, за звичкою, помилково назвав «Сестру» першим твором в автографі (оповідання стоїть першим у друці) і не завважив цієї хиби при підготовці на основі доповіді статті до «Літературно-наукового вістника».

Нарешті, Лепкий заявив, що друга група оповідань («Сестра», «Козацька кров» («Данило Гурч»), «Козачка», «Панська воля»), написана на папері фабрики Аристархова, насправді старіша, а не новіша, як уважав Доманицький (першу групу написано на паризькому папері). На підтвердження своєї гіпотези дослідник навів аргумент, мовляв, в оповіданнях другої групи порівняно з рештою творів більше правок: «На скріплення здогаду, що група друга старша, наводжу ще й таку важну річ, як Кулішеві поправки. У “Сестрі” їх досить багато, а у “Викупі” майже нема. Гадаю, що Марковичева чим даліше, тим вправнійше писала, так, що Кулішеві й не було що справляти» [30, с. CL].

На основі цих досить плутаних і взаємосуперечних тверджень Лепкий зрештою доходить висновку, що «зимою, а найпізніше під весну 1857 року Марковичева, а може її чоловік, післали Кулішеви усі 12 оповідань, чи в двох, чи в трьох посилках, не знати, Куліш подав у цензуру, приготував до друку, і Марковичева відвідала його вже, як хресного батька своєї першої літературної дитини» [30, с. CLIV].

Важливе місце в аргументації Лепкого — ще одна згадка про фізичні характеристики автографа, крім загального його опису. Наводячи аргументи на користь своєї версії, він, зокрема, зазначає, що «“Сестра” і “Панська воля” так само зв’язані з собою, як “Викуп” і “Знай Ляше!”». На одній сторінці того самого листка кінчається “Сестра”, а на другій починається “Панська воля»» [30, с. CLI]. Ці слова підтверджують знайдені фотокопії автографа «Народних оповідань» (безпосередньо з оригіналами, які зберігаються там само, мені працювати не

випало нагоди). На останньому аркуші оповідання «Сестра» з лівого нижнього краю проступили окремі слова зі звороту аркуша, і вони відповідають тексту оповідання «Горпина» («Панська воля»), написаному якраз на звороті. На звороті в цьому місці проступили також окремі слова з оповідання «Сестра».

За наявними фотокопіями автографа «Народних оповідань» можна також встановити, що оповідання мали таку послідовність: I. «Викуп»; II. «Знай, ляше!» («Отець Андрій»); III. «Свекруха»; IV. «Чумак»; V. «Одарка»; VI. «Максим Грімач»; VII. «Сон»; VIII. «Чари»; IX. «Козачка»; X. «Козацька кров» («Данило Гурч»); XI. «Сестра»; XII. «Панська воля» («Горпина»). Причини помилки, якої припустився дослідник, навряд чи можливо нині з'ясувати. Як доповнення до розвідок Доманицького та Лепкого можна додати, що оповідання «Чари» (воно, як указував Доманицький, одне залишилося в автографі без заголовка) теж нерозривно пов'язане з оповіданням «Сон», так само як зв'язані між собою оповідання «Сестра» й «Горпина» («Панська воля») та «Викуп» і «Отець Андрій» («Знай, ляше!»). Текст оповідання «Чари» починається одразу по закінченні «Сну» на тому самому боці аркуша. Доманицький у розвідці «Авторство Марка Вовчка» писав про «Чари»: «В оригіналі заголовку нема. Попереду Куліш додав з народньої пісні: “Прибудь, прибудь, мій миленький, / Ой я тобі рада буду: / Я ж без тебе усю ніченьку / Як сива голубка гуду” / Пісня. (В “Хаті” сього нема). Перших шість рядків дописав сам Куліш: “Давня то давнина, а наче вчора діялось. Молоді літа — сказано: що за молоду чуєш або бачиш, до кінця воно тобі привиджується. Стара бабуся було розказує нам, дівчаткам, прядучи вовну, а ми, звісно, наче тобі душею всяке слово вбачаємо, як-то колись було на світі, які дива творилися колись то”» [51, с. 165].

Усі ці зауваги слушні. Треба зазначити, цей вступний абзац до оповідання Куліш додав, найпевніше, уже при підготовці до видання альманаху «Хата», де вперше було видрукувано «Чари», а не для окремого видання «Народних оповідань» 1857 року. На можливість такого розвитку подій указують Кулішеві слова з листа до Марка Вовчка від 24 лютого (7 березня) 1860 року: «В “Хату” вошли и Ваши “Чари”, на которые по-прежнему, не отнятому у меня праву, я

набросил покров старинной легенды» [121, с. 86]. Початок оповідання («Давня то давнина <...> Стара бабуся було розказує <...> як-то колись було на світі, який дива творилися колись то») відповідає «покрову старинной легенды», про яку пише Куліш. Крім того, готуючи розвідку «Авторство Марка Вовчка», Доманицький із невідомих причин пропустив два початкові абзаци оповідання «Чари». Ці абзаци Куліш відкинув іще в автографі, тому призначений до публікації текст в автографі починався зі слів «Жив колись старий козак Задорожко з жинкою» (не враховуючи доданого редактором мотто) [216, арк. 1], написаних на звороті. З огляду на те, що цей початок ніде раніше не публікувався, варто зацитувати його повністю: «Не все що діється розумно, и навпаки інше й те, що ніколи не бувало, а що тільки люди славляють. Багацько доброї снаги духу нашого пішло на вигадки небувальщин, ниначе мало йому всього — як не просторий світ, як не велик і красен.

Розумна небувальщина така народові любая і тим, що якісь давні колишні часи нагадує теперешньому людові недбалому, як він у намислах своїх і заходах був міцніший і як вже там воно не було, хоч и не так як балакають, а мав сили і облади більш од нас над усім створіннем» [215, арк. 13]

Як бачимо, послідовність оповідань в автографі трохи відмінна від тієї, яку Доманицький подав у своїх розвідках.

У 1920-х роках головним дослідником творчості Марка Вовчка в УСРР був київський літературознавець Олександр Дорошкевич. Він мав доступ до архіву Марка Вовчка, який зберігається в Пушкінському домі. Розпочавши роботу з підготовки видання творів письменниці та розвідки про неї, науковець для збирання матеріалів зав'язав контакт із її другим чоловіком Михайлом Дем'яновичем Лобачем-Жученком і невісткою Євгенією Петрівною Маркович. Результатом роботи стала біографічна розвідка про письменницю, подана в четвертому томі впорядкованого дослідником зібрання творів Марка Вовчок (разом із науковим коментарем ця розвідка складає більшу половину тому), а також докторська дисертація «Українська проза Марка Вовчка». Попри певні вади, на які вказували рецензенти [144, с. 243], дослідження Дорошкевича цінне.

Від праць його попередників воно відрізнялося тим, що автор уперше запровадив у науковий обіг чимало матеріалів з архіву письменниці, зокрема список оповідань, гіпотезу про існування якого висловив іще Доманицький. Список зробив на замовлення Куліша управитель його друкарні Данило Каменецький. Цей список Куліш також правив, після чого рукопис було передано в Московський цензурний комітет. 7 серпня 1857 року цензор Ніколай фон Крузе дав дозвіл на друк. Цензурний екземпляр цінний тим, що дає нам змогу впевнено констатувати факт невтручання в текст з боку цензури. Як зазначалося вище, у своїй студії про Марка Вовчка, Доманицький припускав існування якогось проміжного рукопису, з якого проводився набір перших восьми оповідань. На думку Дорошкевича, все було трохи інакше, і він вибудовує свою власну гіпотезу.

Дорошкевичева версія набагато складніша, вона ґрунтується на боротьбі авторки з редактором. На думку дослідника, після того як Куліш проредагував текст оповідань в автографі, він повернув їх авторці. Більшість запропонованих змін було прийнято, але в багатьох випадках авторка відновила свою попередню редакцію. Цю гіпотезу дослідник уперше висловив у коментарі до першого тому творів письменниці, що вийшов за його редакцією: «<...> ми маємо підстави гадати, що автор змагався з Кулішем, ніби обстоюючи свою думку супроти Кулішевої диктатури; звичайно, кінець-кінцем автор прийняв чимало його корисних зауважень. <...> Кулішеві зауваження здебільша набували для неї значіння певної необхідности, певного безапеляційного ультиматуму» [181, с. 314].

Цю саму думку, але вже з певною часовою конкретизацією, Дорошкевич повторив у примітках до підготовленого ним видання листування Пантелеймона Куліша з Олександрою Милорадовичівною. Скажімо, згадку про Марка Вовчка в листі Куліша від 3 травня 1857 року «Одна пані родилась у Московщині і вже замужем почала вчитись по-нашому. Що ж? недавно написала чотирі маленькі повістки із річей селянок» Дорошкевич пояснює так: «3-го травня чотири оповідання вже були у Куліша, потім їх переробляв автор і переписував

Д. Каменецький, тричі “редагував” Куліш і аж наприкінці 1857 р. вони появились друком» [70, с. 67, 113].

У виданій роком пізніше біографії Марка Вовчка Дорошкевич уже чітко сформулював свою гіпотезу: «3-го травня, як бачимо, в Куліша було вже чотири оповідання, а незабаром, не пізніше червня, виготовлені були всі дванадцять. <...> У липні “Оповідання” були переписані в Немирові, при чім з багатьма композиційними і стилістичними поправками Куліша авторка не погодилася; і тепер оповідання мали сировий вигляд — без заголовків, без розділів. Згодом цей рукопис переписав Д. Каменецький, відновивши первісний текст, невідомо чи за згодою авторки, знову його помалував Куліш, і аж тоді оповідання пішли до друкарні» [182, с. 71–72]. На цій самій позиції Дорошкевич залишався і через півтора десятиліття, повторивши її в докторській дисертації «Українська проза Марка Вовчка»: «Можна вважати, що текст А з Кулішевими поправками перейшов знову до авторки, яка з більшістю Кулішевих поправок погодилася, авторизувала їх, але в багатьох випадках вона відновила свою попередню редакцію» [71, с. 71]; і далі: «<...> авторка (або її відпоручник) поставилася до Кулішевих редакційних змін цілком свідомо, цілком активно, і відкинула їх там, де вони суперечили стильовим засадам збірки або порушували її мовну (з правобережними впливами) структуру» [71, с. 73].

Дорошкевич не відмовився від своєї теорії і пізніше, коли 1946 року готував до видання вибрані твори Марка Вовчка. У невеликій замітці «Від упорядника» він зазначив: «Текст цих оповідань я беру з видання 1928 р. “Твори Марка Вовчка”, вид. друге, де мною дана нова редакція цих творів на основі рукопису Д. Каменецького (історія тексту докладно розкрита в примітках до першого тому згаданого видання)» [22, с. 2].

Микола Сиваченко, ще один дослідник творчості Марка Вовчка, відкинув цю теорію Дорошкевича як таку, що суперечить фактам: «<...> на яких фактах ґрунтується це твердження? Адже ні В. Доманицький, ні Б. Лепкий, які мали у своєму розпорядженні автограф, ніде нічого не говорять, щоб на ньому були сліди повторного авторського перегляду» [173, с. 120]. Цікаво, що ця теорія виявилася

вельми живучою: хоча й була аргументовано відкинута, чомусь саме її довгий час дотримувалися окремі дослідники. Наприклад, автор «Літопису життя і творчості Марка Вовчка» Борис Лобач-Жученко писав: «Квітня 15. Дата Марка Вовчка на переписаному нею після Кулішевого редагування оповідання “Одарка”, підготовленому для відсилання в Петербург» [132, с. 28]. При цьому Лобач-Жученко покликається на працю Доманицького «Авторство Марка Вовчка». Найпевніше, він зробив це посилання помилково, адже Доманицький ніколи навіть не припускав, що, відредагувавши тексти, Куліш іще повертав їх авторці. Сучасний дослідник життя та творчості Пантелеймона Куліша Євген Нахлік, пишучи про літературно-критичну діяльність Куліша, дивним чином сполучає ці дві очевидно несумісні версії [див.: 150, с. 328].

Аналіз усіх попередніх версій підготовки першого видання «Народних оповідань», а також збережені рукописи дають підстави стверджувати, що перебіг підготовки відбувався трохи інакше, тому варто розглянути цю історію докладніше.

В оповідання «Сестра», на відміну від інших оповідань у списку Каменецького, майже не було внесено змін. На першому аркуші зроблено лише кілька правок: наприклад, Куліш закреслив відсутній в оригінальному рукописі епіграф до твору: «Кому Бог помóже, / Той усе переможе. / П о с л о в и ц я». Варто зазначити, що заголовок твору та епіграф до оповідання зроблено в списку рукою Пантелеймона Куліша. У другому реченні «Тільки міні náче снить привиджується, що хитáвъ менé хтось у колісці, и співáвъ надо мно́ю, тихéсенько» Куліш закреслив слово «привиджується» і змінив закінчення дієслова «снить» на «сниться» [254, арк. 35], надавши реченню теперішнього звучання. На початку другого речення Куліш закреслив слово «маму» перед дієсловом «поховали», після якого поставив іменник «паніматку» [254, арк. 35].

На решті аркушів оповідання немає жодних Кулішевих правок. Усі зміни в дальшому тексті твору зробив переписувач Данило Каменецький, який виправляв допущені ним при переписуванні автоматичні помилки супроти зредагованого Кулішем оригіналу.

Впадає у вічі також той факт, що, на відміну від інших оповідань першого тому, у «Сестрі» не лише немає поправок, — за винятком двох зазначених (доданий Кулішем епіграф, який він сам і відхилив, до уваги не беру), аркуші цього твору чисті. На полях усіх оповідань у списку Каменецького залишилися відбитки пальців складачів. Звичайно, нічого дивного тут немає, адже саме цей список, котрий побував у цензурі, після отримання дозволу на друк було розшито і саме з нього працівники Кулішевої друкарні набирали текст оповідань. На підтвердження цього в тексті наявні писані графітним олівцем прізвища складачів та інші технічні позначки, так би мовити, «сліди» друкарського процесу. На цю особливість рукопису звертав увагу Олександр Дорошкевич: «<...> збірка вся переписана однією рукою Д. Каменецького і вона безперечно побувала в друкарській касі — тут подано і розподіл шрифтів, і прізвища складачів, тут легко помітити й сліди верстання, і відбитки складачевих пучок» [71, с. 72].

На основі викладених спостережень можна припустити, що редактор і видавець «Народних оповідань» Пантелеймон Куліш паралельно з поданням у Московський цензурний комітет списку творів, зробленого Данилом Каменецьким, розпорядився починати набір оповідань «Сестра» і «Козачка», не чекаючи офіційного дозволу і покладаючись суто на лібералізм цензора фон Крузе. Отже, на момент отримання дозволу, тобто станом на 7 серпня 1857 року, оповідання «Сестра» вже перебувало в наборі. Тому й не дивно, що коли авторка 27–28 серпня відвідала видавця на його хуторі Мотронівка, вона бачила гранки оповідання «Сестра». Саме тоді Куліш і повернув Маркові Вовчку автограф збірки, який зберігся серед її паперів до того часу, поки його не взяв звідти Доманицький.

В одному з листів до Опанаса Марковича письменниця розповідала про своє перебування в Борзні, Мотронівці. При згадці про рукопис оповідань вона зазначила, що правок у тексті зроблено небагато та що одне з оповідань узагалі не включили до видання [124, с. 33]. Дехто з дослідників уважав, що Марко Вовчок бачила список Каменецького, коли зустрілася з Кулішем під час поїздки в Орел. Олександр Дорошкевич [див.: 182, с. 316] припускав навіть, що в листі до

чоловіка Марко Вовчок пояснювала причину виключення «Чар» із видання ремаркою Куліша на обкладинці списку Каменецького: «“Чар” вообще не печатають: все из действительности, а эта из фантазии, бросает тень недоверия на все» [254, арк. 1]. На мою думку, Марко Вовчок тоді не могла бачити в Куліша список Каменецького, адже список на той час мав перебувати в друкарні. Отримавши цензурний дозвіл, список Каменецького розширили і роздали складачам. Після завершення набору оповідання «Сестра» Куліш, виїжджаючи до себе на хутір, разом із гранками забрав також автограф оповідань і при першій зустрічі повернув рукопис авторці. Про долю оповідання «Чари» і про причини свого рішення Куліш, найімовірніше, сам повідомив Марку Вовчку. Можливо, навіть під час згаданої ним пізніше прогулянки, коли він розповідав письменниці-початківці «о гармонии мелких и крупных частей» [121, с. 88].

Куліш зредагував оповідання в автографі і віддав їх управителеві своєї друкарні Данилу Каменецькому. Після виготовлення списку Куліш удруге редагує оповідання. Маючи намір якомога швидше видати «Народні оповідання», Куліш переніс в автограф дві правки, які зробив у списку, а також змінив попередній робочий варіант заголовку «Тітка» на остаточний «Сестра». Є підстави гадати, що заголовки до оповідань, які поставив Куліш в автографі, і так само епіграфи до них були робочими, тому при копіюванні Каменецький не переносив їх у список (заголовки до творів і в списку, і в автографі вписано рукою Куліша). Це підтверджує той факт, що робочу назву в автографі оповідання «Козацька кров» було замінено на «Данило Гурч» у списку. Оповідання «Чари» взагалі лишилося в автографі без заголовка і отримало його вже в списку Каменецького (саме під цією назвою воно фігурує в остаточному порядку оповідань у виданні й у приписці Куліша). Натомість оповідання мало епіграф, якого не було в публікації твору в альманасі «Хата». Перше оповідання в автографі «Викуп» теж мало одразу інший заголовок, щоправда його замінили ще в автографі — «Залицяння панського до козачки» [214, арк. 1]. Напочатку Куліш навіть дав двом першим оповіданням підзаголовки: «Розказував дід» («Викуп») [51, с. 145] та «Розказувала баба» («Знай, ляше!») [51, с. 155], але потім відкинув їх в автографі.

Звичайно, усе викладене вище не більше ніж гіпотеза, але на відміну від припущень попередніх дослідників, вона не суперечить фактам. Доманицький помилявся, коли писав, що вісім оповідань було переписано до друку, а набір останніх чотирьох оповідань здійснювався безпосередньо з автографа. Насправді переписано було всі дванадцять, але набір тільки одного оповідання «Сестра» (і, можливо, частково «Козачки»), справді робили з автографа. Дослідники, які мали в розпорядженні список Каменецького і вважали його єдиним джерелом друку, свідомо чи ні нехтували тим місцем у розвідці Доманицького, де він говорить про наявність прізвищ складачів у автографі.

Отже, на підставі викладених вище аргументів я стверджую, що в «Народних оповідань» (1857) не одне, а два джерела друку, а саму підготовку видання в друкарні було розпочато ще до отримання цензурного дозволу на друк.

2.7. Відвідини Санкт-Петербурга взимку 1862 року — помилка?

Як удалося з'ясувати Доманицькому, після виїзду разом з Іваном Тургенєвим та сином Богданом навесні 1859 року до Німеччини і до моменту повернення 1867 року письменниця один раз відвідала Санкт-Петербург — наприкінці 1862 року [див.: 57, с. 69; 58, № 182, с. 1]. Жодних посилань на джерела, які підтвердили б ці слова, дослідник не зробив. Богдан Лепкий у життєписі Марка Вовчка, поданому в першому томі тритомного видання творів письменниці, яке він готував, спирався на працю Доманицького, попередньо зазначаючи: «Про тую поїздку нічого не знаємо» [30, с. ССXLII]. На підтвердження ймовірності візиту Марка Вовчка до Росії наприкінці 1862 року Лепкий навів цитату з листа Івана Тургенєва до письменниці від 4 (16) червня того року: «Повторяю Вам ещё раз на прощание: не приезжайте в Россию!» [121, с. 153].

Олександр Дорошкевич у біографічній розвідці про Марка Вовчка заперечив факт її поїздки в Росію наприкінці 1862 року, вважаючи це лише нереалізованим наміром, а саму поїздку зараховує «до категорії літературних легенд, яких так багато маємо у біографії Марка Вовчка» [182, с. 172]. На думку

дослідника, підставою для такого твердження може бути лист Марка Вовчка до Опанаса Марковича від 24 вересня (6 жовтня), що його Дорошкевич помилково датував 1862-м, а не 1861-м роком, як це насправді має бути (Дорошкевичеву аргументацію про датування листа 1861 роком див: 182, с. 570). Саме датування цього документа 1861 роком прийнято й у двотомному виданні листів Марка Вовчка [див.: 124, с. 131]. Дальші дослідження літературознавців засвідчили правильність слів Доманицького. Опосередковане підтвердження факту поїздки міститься в епістолярії Івана Тургенєва. У листі до Ніколая Каткова від 22 грудня 1862 року (3 січня 1863) він повідомляв, що Марія Олександрівна поїхала в Росію [188, с. 138], а в листі від 25 січня (6 лютого) 1863 року до Миколи Кетчера при згадці про письменницю зазначав: «<...> которая на днях приехала из России» [188, с. 146]. З певним часовим зміщенням про поїздку говорить Ніна Крутікова в монографії про письменницю: «Однак поїздка Маркович у Петербург, очевидно, відбулася в січні — на початку лютого 1863 р.» [110, с. 205]. Борис Лобач-Жученко розширює період перебування Марка Вовчка в Росії, перенісши початкову дату з початку січня наступного року на другу половину листопада 1862 року. Підставою для такого хронологічного зміщення послужив дарчий напис на виявленому дослідником в архіві портреті Герцена, який Марко Вовчок подарувала Василеві Білозерському: «Вам від мене 25 листопада — М. О.». Кінцева ж дата перебування лишилася незмінною — початок лютого 1863 року [132, с. 126–127, 129].

2.8. «Переклад» Тургенєва

Спростовуючи грубі неточності в споминах Ганни Барвінок, Доманицький залишив поза увагою один важливий момент, на якому варто спеціально зупинитися. В уступі про Тургенєва вдова Куліша згадувала, що він «саме під той час змалював нас характерно — по своєму, що буцім тільки хто скаже: “сидить козак на могилі, грає, грає, воропає”, то, каже, малороси й плачуть»; і далі: «Гріх було Тургенєву насміхатися з українців, бо “лежачого не б'ють”... та ще ж і нісенітниця то була яскрава, що Тургенєв написав у своїй присмішці отій»

[4, с. 10]. Олександра Куліш мала на увазі роман «Рудін», у якому Тургенєв спародіював аматорські зразки тогочасної української поезії і самé українське літературне життя, яке на той час щойно почало відроджуватися після розгрому 1847 року («лежачого не б'ють»). Невдовзі по тому, як пише мемуаристка, «Вовчок з'явився і він коло неї теж став упадати. А Куліш і Василь узялись за його й присилювали навчитись української мови; він се й зробив, і переложив Вовчкові оповідання на великоруську мову; сим спокутував свій гріх великий» [4, с. 10]. Інакше вважав Доманицький у статті «Марко Вовчок»: торкнувшись питання про вихід «Украинских народных рассказов», він висловив припущення, що це насправді був автопереклад Марка Вовчка [58, № 180, с. 1]. Чи, на думку дослідника, прізвище Тургенєва в російському виданні з'явилося лише задля реклами, а чи він був редактором авторського перекладу — невідомо.

На відміну від Ганни Барвінок, яка писала, буцімто Василь Білозерський разом із Кулішем присилювали Тургенєва вивчити українську мову, Марко Вовчок у грудневому листі до Генріха Адольфовича Фальборка 1894 року стверджувала цілком протилежне: «Прибавлю, что И. С. Тургенев, которому малороссийское наречие было совершенно незнакомо, никогда и не переводил украинских рассказов, а дал свое имя по просьбе издателя, кажется Кожанчикова, желавшего таким путем обеспечить успех своего издания» [125, с. 279].

Пізніше цю проблему не раз порушували в літературознавстві. Олександр Дорошкевич у підготовленій 1941 року статті «Роль Тургенєва в перекладанні творів Марка Вовчка на російську мову» (надрукована лише 1985-го) запропонував свою версію. Порівнявши оригінальний український текст, авторський переклад Марка Вовчка та переклад Тургенєва, дослідник дійшов висновку, що російському прозаїкові належить «не самостійний переклад, а лише редагування відомих уже перекладів автора» [73, с. 147]. Цей висновок стосується тільки першого тому «Народних оповідань». Переклад повісті «Інститутка» з'явився друком іще перед публікацією її українського оригіналу. Спеціально для роботи Тургенєва Куліш виготовував підрядник. Концепцію Дорошкевича

підтверджує наявний у нього неповний примірник російського перекладу повісті [73, с. 149–150].

Микола Сиваченко у розвідці «Текстологічний аналіз “Народних оповідань” Марка Вовчка» скоригував версію попередника: «Знайомство з перекладом Тургенєва свідчить, що російський письменник у своїй роботі спирався не тільки на авторські переклади, а й на український оригінал чи, можливо, на спеціально підготовлений російський підрядковий переклад» [173, с. 102]. Український оригінал чи спеціальний підрядник у роботі Тургенєва з’являється за аналогією до запропонованої Дорошкевичем і документально підтвердженої концепції постановня російського перекладу повісті «Інститутка». Саме так дослідник пояснював відмінність і більшу точність перекладу Тургенєва порівняно з авторським. Окрім змін стилістичних, відмінність полягала також у наближенні тексту перекладів до Кулішевого видання 1858 року. Зокрема, в оповіданні «Отець Андрій» («Знай ляше!») було відновлено останнє речення, яке авторка відкинула: «Оттак то й вийшло: Знай Ляше! як розказують старі люде» (у російському перекладі: «Оттуда и поговорка взялась: Знай, ляше! как старые люди рассказывают»); також було опущено закінчення оповідання «Сон» [173, с. 112]. Як відомо з розвідки Доманицького, це речення додав Куліш [51, с. 157]. Згодом, при підготовці до друку цих творів у виданні Івана Папіна, авторка взяла за основу саме «переклад Тургенєва», проте внесла правки — відхилила зроблені у виданні Дмитра Кожанчикова зміни, не чіпаючи стилістичних особливостей.

У двотомнику «Листи Марка Вовчка» у примітках до листа письменниці до Фальборка вказано (із посиланням на статтю Миколи Сиваченка), що «І. С. Тургенєв спирався у своєму перекладі на авторські російські переклади і на український оригінал “Народних оповідань”. Переклад І. С. Тургенєва був набагато досконалішим за авторський, який, на його думку, мав на собі “досить відчутний відбиток української мови”». Репліку Марка Вовчка про те, що Тургенєв не володів українською мовою, пояснено так: «Марія Олександрівна, можливо, вважала роботу І. С. Тургенєва художньою редакцією своїх перекладів» [125, с. 536]. Думки, що переклад належить Тургенєву, тримався і діаспорний

літературознавець Юрій Бойко-Блохин, як можна зрозуміти з його короткої репліки на цю тему в статті про справжнього автора «Народних оповідань»: мовляв, Тургенєв «зобов'язався перекласти її українські оповідання на російську мову» [10, с. 251].

Звернувшись до цього питання, Віктор Дудко інакше витлумачив наближення перекладу Тургенєва до українського оригіналу. Дослідник заперечив версію про виготовлення спеціального підрядника, для чого просто бракувало часу. Причиною відновлень був не точний підрядник, яким користувався в роботі Тургенєв і якого насправді не існувало, а редактура Куліша (він перед друком за можливості зредагував текст). Історію підготовки цього видання Куліш описав у листі до Омеляна Огоновського: «Приходить його праця до моїх рук. Бачу: “лубяний язик” здóрово помиляється. Та схотілось мені здобути рідному слову тієї слави, що й передовики великоруської словесности поважають його. Давай той луб розмочувати, виправляти, чепурити! Тим робом і москворущина пійшла ширити ім'я Вовчкове од Неви до Висли й Дністра, од Висли й Дністра та аж до Енисея й Лени, — коли б же то не марно» [35, 298–299]. Проте кардинальних змін вносити Куліш не міг, бо робив це, найпевніше, уже в коректі [75, с. 444–453]. Саме ця версія видається найвірогіднішою, бо не суперечить відомим і доступним на сьогодні фактам.

* * *

Як удалося з'ясувати в цьому розділі, студії Василя Доманицького, здійснені на основі матеріалів з архіву Марка Вовчка, та недруковані твори письменниці, які він опублікував, стали переломним моментом у дискусії про авторство «Народних оповідань» і кардинально змінили її напрям. Дослідникові вдалося спростувати необґрунтовані закиди на адресу письменниці та перевести дослідження її творчої спадщини на якісно інший рівень. Сергій Єфремов 1907 року висловив сумніви в авторстві Марії Маркович [див.: 87]. Через шість років у рецензії на книжку «Оповідання Марка Вовчка видані по смерті письменниці» (Львів, 1913) він уже тримався іншої думки: «<...> ці посмертні оповідання, над

якими авторка працювала до останніх літ, розбивають стару гіпотезу Куліша про співробітництво її з Марковичем» [89, с. 118].

Студії Доманицького стали не лише наріжним каменем у спростуванні теорії про спільне авторство та в утвердженні Марії Маркович як справжньої одноосібної авторки «Народних оповідань» — це були фактично перші біографії письменниці, написані із залученням широкої джерельної бази, біографії, що охоплювали й висвітлювали все життя літераторки, а не окремі періоди. Уперше було запроваджено в науковий обіг чимало раніше невідомих фактів із її життя Марка Вовчка.

Попри заперечення положень Доманицького в перший час після їх оприлюднення, більшість дослідників визнали його рацію, і на сьогодні його твердження прийняла більшість наукового світу. Однак обстоювана супротивниками Доманицького версія теж не канула в Лету. З цієї позиції, наприклад, написано розвідку Юрія Бойка-Блохина «Хто написав “Народні оповідання” Марка Вовчка?» (вперше опублікована 1985 року), де поновлюється стара теза, буцімто справжнім автором був саме Опанас Маркович.

Статтю Бойка-Блохина побудовано не на обґрунтованому спростуванні аргументів Доманицького та інших прихильників авторства Марії Маркович, а, фактично, на запереченні існування будь-яких протилежних доказів. До цього дослідження вповні можна прикласти слова з рецензії Михайла Могилянського на черговий том зібрання «Творів Марка Вовчка» за редакцією Дорошкевича: «<...> фактичний матеріал власне суперечить уявленню, яке дослідник хоче уґрунтувати, того він не помічає, бо, як відомо, безпідставні уявлення легко спричиняються до безнадійнішої сліпоти» [144, с. 243].

Бойко-Блохин досить категорично стверджував, що ніхто із сучасників не сумнівався в авторстві Опанаса Марковича. Хоча це було далеко не так, і, наприклад, у Леоніда Глібова зовсім не виникало враження, ніби автор — Опанас Маркович [37, с. 349], на відміну від полярної позиції, яку займав у цьому питанні Іван Хильчевський [140, с. 25]. Трохи дивним видається бачення Бойком-Блохином причин, чому Доманицький узявся за цю справу: «<...> молодий,

палкий дослідник В. Доманицький, спираючись на Франків авторитет, взявся довести, що Марія Олександрівна була єдиним автором “Народніх оповідань” [10, с. 234]. Наївність цього твердження оприявнює вже те, що Доманицький узявся за питання авторства аж ніяк не через авторитет старшого колеги, а лише після ознайомлення з архівними матеріалами, ба більше, він зізнавався в листі до Марії Требинської, що раніше й сам уважав за справжнього автора Опанаса Марковича [236, арк. 1]. Однак Бойко-Блохин утримується від будь яких закидів на адресу науковця, бо вважає, що той «дістав пересіяний архів письменниці, з якого зникло все те, що характеризувало духовну вдачу Опанаса Васильовича» [10, с. 234], а відповідальність за чистку архіву, внаслідок якої «зникли чернетки “Народніх оповідань”», покладається на Михайла Лобача-Жученка і Богдана Марковича: «<...> вже й не будемо знати, чи зникли чернетки з поправками Опанаса Васильовича випадково, чи були навмисно знищені» [10, с. 235].

Не менше дивує інше. Сам дослідник не в змозі «за браком важливих чернеток відновити, де кінчався творчий процес Опанаса Васильовича, а де починався Марії Олександрівни» [10, с. 237], але відсутність чорнових матеріалів не заважає йому стверджувати, що оповідання було писане спільно. З другого боку, Бойко-Блохин цілком резонно завважує, що записи народних пісень, які виявив Доманицький і про які повідомляв у листі Франкові, могли «бути лише родовою спадщиною Опанаса Васильовича, до якої він міг щось, а може, й багато, докинути зі своїх здобутків. А чи щось додала до цієї спадщини Марія Олександрівна, може лишатися тільки у сфері бездоказових припущень» [10, с. 239–240].

Ще один безапеляційний, а проте дуже оригінальний аргумент, який однозначно вказує на авторство Опанаса Марковича, Бойко-Блохин добачає в незавершеній статті Писарева «Думки з приводу творів Марка Вовчка». Дослідник переконаний, що з’явилася вона винятково завдяки Марковичеві. Аргументує свою позицію він так, що «ключ до розуміння “Народніх оповідань” і України дав Писареву Опанас Васильович» [10, с. 249], бо російський критик, говорячи про відмінність українців і росіян, «повторює погляд, дуже властивий

Опанасові Васильовичу»: він «розглядає “Народні оповідання” на ґрунті фольклорних багатств і вкорінених у народі звичаїв. У цьому підході бачимо, що автор лишає в стороні публіцистичну загальниковість, видно, що Опанас Васильович деталізував перед ним фольклорні образи, бо силу пісень знав напам’ять» [10, с. 249–250]. Позаяк на той момент, коли Писарєв почав працювати над статтею, ще не з’явилася друком розвідка Костомарова «Две русские народности», єдино можливим джерелом таких точних відомостей для критика міг бути тільки Опанас Маркович, який до того ж «був у тісних стосунках із Костомаровим і знав хід його історіографічних міркувань» [10, с. 250].

На думку Бойка-Блохина, Маркович ставив собі за мету придбати слави дружині. Це входило і в його інтереси, тому було важливо вповні розкрити ідейно-мистецьку цінність оповідань, але робота залишилася незавершеною. Річ у тому, як це подавав Бойко-Блохин, що «Рукопис потрапив до Марії Олександрівни вже тоді, коли у неї в душі клекотала ворожість до чоловіка. Вона пізнавала втручання його у працю Писарєва. І так, як вона відкинула поправки свого дружини на двох єдино збережених чернетках оповідання “Три долі”, дбаючи про звільнення від його люблячої опіки, так і тут вона відкинула працю Писарєва, бо відразу помітила, ким ця праця інспірована» [10, с. 250]. У такому разі дивує, чому вона її не знищила.

Говорячи про Опанаса Марковича, дослідник стверджував, ніби той «був надзвичайно терпеливий. Він бачив, що його дружина нервова, непосидюча, але надіявся, що це криза і це проміне» [10, с. 253]. Це великою мірою дисонує зі спогадами сучасників, бо мемуаристи, навпаки, одностайно писали, що в нього був живий і непосидючий характер. Загалом, побудовану без якихось твердих фактів версію Бойка-Блохина позбавлено тривкого ґрунту і вона не видається достатньо переконливою.

Доводиться констатувати, що біографія Опанаса Марковича так і залишається до сьогодні мало вивченою, хоча про це писав іще Володимир Міяковський ледь не сто років тому: «Сама постать Оп. Вас. здається нам ще не досить з’ясована. Лишаються неосвітлені навіть стосунки його до Марії

Олександрівни Маркович, історія їх розходження, трагічна самотність Оп. Вас. під той час, як Мар. Олександрівна жила за кордоном. В оцінці особи О. Марковича, в нечисленних згадках близьких до нього людей ми знаходимо моменти певної ідеалізації, що їх мотивувалося найбільше тим спочуттям, яке викликала відірваність його від родини, самотність, злидні, в яких проходило життя Оп. Вас. після розлуки з дружиною. <...> все це кидало на постать О. Марковича в очах близьких до нього людей особливо сумні й болісні риси» [143, с. 20].

Свої зусилля Опанас Маркович спрямував на збирання зразків усної народної творчості. Мемуаристи й дослідники свідчили, що матеріалами зі свого зібрання він щедро ділився, але сам так і не впорядкував їх для видання. Оригінальних текстів фольклориста існує небагато. Відомо, що йому належить надрукована в «Москвитянине» стаття, підписана алонімом «Д. Каменецький», у якій Маркович став на захист «Народных южнорусских песен» Метлинського [див.: 192, с. 27]. Ще одна стаття його ймовірного авторства з'явилася в «Основі» за підписом «А.-В. Побратим», у ній ідеться про концерт пам'яті Шевченка [164]. На думку Олексія Дея, ця публікація належить перу Опанаса Марковича [192, с. 40–41], до такої атрибуції схилився і авторитетний дослідник петербурзького журналу Віктор Дудко [119, с. 127].

Дослідники біографій і Опанаса Марковича, і Марка Вовчка мусять пам'ятати, що «поява нового факту повинна підкріплюватися широким дослідженням, яке давало б наукове тлумачення цього факту, звичайно, при умові достовірності джерел» [14, с. 5].

Цілком можливо, що питання авторства привернуло таку увагу і стало популярним ще й тому, що особу Марії Маркович сучасники далеко не завжди сприймали позитивно, проте дослідники життєпису авторки «Народних оповідань» не давали їм вичерпного пояснення. Знайома з нею ще з Петербурга Єкатеріна Юнге після зустрічі з Тетяною Пассек 17 жовтня 1860 року зробила в щоденнику запис, діаметрально протилежний до більшості відгуків про письменницю. Безперечно, в записі відчувається вплив Пассек, яка виступала в

цій історії зацікавленою стороною: «И всему этому виновата эта Марко Вовчек! Эта подколотная змея сумела вкрасться и в это благородное семейство и увлечь старшего Пассека. Боже мой, и что такое в этой женщине, что все так увлекаются ею. Это самая простая баба, на лицо отпечаток чего-то “commun”, противные белые глаза, в обществе женщин она молчит, как нет просто дура деревенская, а все мужчины сходят по ней с ума. Тургенев лежит у ее ног, Герцен приехал к ней в Бельгию, где его чуть не схватили, наконец она сумела увлечь Пассека до того, что он не может жить без нее, ездил с ней один по Швейцарии, бросил свои занятия, исхудал весь и завтра едет к ней в Париж несмотря на то, что брат только что поправляется от горячки, а мать захворала от горя. <...> И чем эта противная женщина смогла так обворожить его. Говорят, что она берет тем, что представляется такой невинной четырнадцатилетней девушкой, тогда как она самая отвратительная кокетка, и как она умеет сделать, что все считают ее святой, все ее поклонники поддерживают ее, она бросила своего мужа, говорят: он недостойн ее, бросила ребенка, держала его как собаку, говорят, что ее душа слишком возвышена, чтобы удовлетвориться всей этой мелочью жизни.

Мне жалко Пассека, в нем столько прекрасного, благородного, чистого, он так славно начал заниматься и теперь она погубила его, расстроила счастье целого семейства, чтоб удовлетворить свое самолюбие, чтоб прибавить еще одного поклонника, еще хорошо если б она бросила его скорей, но она этого не сделает, ей приятно, что он так привязался к ней. Боже мой, как меня это расстроило, как мне жалко и его и бедную мать и как возмущает меня эта мерзкая женщина» [218, арк. 30–31 зв.].

Інший відомий негативний відгук про Марка Вовчка лишив Василь Лазаревський: «[1870] Марко Вовчок — субъект замечательный. Литовского происхождения, почему-то она прикрепилась к Орловской губернии. Замуж вышла за черниговского Марковича, душевного человека, которого бросила в середине 50-х годов и приехала с своим Богданом в Петербург. Брат мой, Михайло, бывший тогда центром кружка малороссийского, поплатился на выезд ее за границу. Из заграничной ее жизни я знаю только то, что она жила на

содержании у Пассека, по смерти его злоупотребляла донельзя первою молодостью сына Герцена (подробно рассказал Н. Ф. Щербина) и затем, когда кончились все ее секурсы, оставив в Париже в залог за деньги сына Богдана, примчалась в Петербург» [3, с. 371–372]. Публікатор наведеного уривка Марк Теплінський зауважував, що Лазаревський мав схильність до нотування саме такого типу пліток, не приділяючи ніякої уваги творчості знайомих літераторів [186, с. 141]. Безперечно, такі записи передусім потребують пояснення, місцями вони нагадують радше набір пліток, аніж реальність.

З другого боку, диму без вогню не буває, і зазвичай кожна плітка має під собою реальне підґрунтя. Питання тільки в тому, як сильно перекручено вихідний матеріал, бо, наприклад, «черниговский Маркович» був уродженцем Полтавської губернії. Так само виїзд Марка Вовчка до Північної столиці був в інтересах самого Опанаса Марковича, якого, схоже, життя в провінційному Немирові гнітило чи не більше, ніж його дружину, інакше він не звертався б із сумом 26 травня 1858 року до Федора Чижова (знайомого з 1851 року [132, с. 17]) із проханням знайти йому роботу: «Я все тот же 296-ти рублевый младший учитель глухо-и-мне-чуждо-Немировской гимназии, и теперь уж хлопоты мои по службе приняли обратный ход, — чтобы меня не переводили в Киев, где уже открылось две кафедры и куда меня не возжелали, несмотря на Вашу, Тулова и других память и отзывы. Да и совсем хотелось бы порешить со службой; я что ли не к лицу ей, и характерами не сошлись — или Бог знает! Есть и силы кое-какие и выдержка, нет счастья. Оттого и мое семейное счастье безрадостно, или, вернее, держится добрым сердцем и прекрасными дарованиями Марии Александр[овны]. Но какая ей награда за такой подвиг? Спокойствия, удобства, — которых я не могу доставить? Любовь, которая, на сморщенном досадой лице, не может много утех принести другу? Между тем с каждым годом и месяцем жизнь немировская становится несноснее. Я исполнил просьбу нашего общего друга, Н. А. Ригельм. не оставлять службы, пока служу с Туловым. Уже прошел год, как мой начальник и друг уехал; никто не просит меня оставаться» [262, арк. 1–1 зв.].

Плітки ходили не лише про Марка Вовчка й Опанаса Марковича. Поширювали їх і про Куліша, і він знав про них щонайменше з листів Горпини Ніколаєвої, яка, наприклад, 10 липня 1860 року писала: «Боже мой, что на Вас только не вродят: <...> что об Вас, Тург[еневе] и Мар[ке] Вов[чке] и ещё одной особе известна ужасная история, <...> сколько подобных пошлостей рассказывали» [151, с. 252].

Не менш складною і заплутаною залишається історія стосунків Марка Вовчка з її першим редактором, а їхнє взаємне листування мізерне за кількістю і, можливо, зберіглося незадовільно. Із трьох відомих листів Куліша до письменниці [220; 221; 222] опублікований (за рукописною копією) і відомий дослідникам лише один [115, с. 103], інші два малодоступні, хоч і мають значення для життєпису письменниці. Фактично, започаткована Доманицьким робота зі встановлення точних відомостей про життя Марка Вовчка, попри чималий успіх, досі не завершена, а взаємини літераторки з оточенням недостатньо вивчені. Так само немає вільної від шаблонів про «революційно-демократичний світогляд» біографії письменниці.

ВИСНОВКИ

Стабільний інтерес у сучасних дослідників, крім звичного аналізу власне художніх творів письменників, викликає опрацювання наукового доробку попередників, а також вивчення їхньої епістолярної спадщини, щоденників, кола спілкування тощо. Дослідження історії ідей дає змогу краще зрозуміти причини появи та умови формування наукових концепцій, допомагає уникати допущених колись помилок, дає панораму становлення як історії літератури, так і історії науки про літературу крізь призму особистості окремих діячів.

Безперечно, такий підхід передбачає не лише републікацію наукових студій, а й видання згаданих позанаукових текстів літературознавців, міцно пов'язаних із їхнім доробком. Підходити до цього типу документів треба не менш ґрунтовно, ніж до друку літературних творів. Коментар до наукових студій має не лише пояснювати тогочасні реалії, а й містити виклад історії питання до появи цих праць та рецепцію їх сучасниками включно із проєкцією на сьогодні [81]. Тому виходу нового видання має передувати глибокий і вдумливий аналіз відповідної спадщини.

Текстологія нової української літератури має понад столітню історію, проте досі не написано дослідження, де було б узагальнено здобутий за цей період досвід. Така розвідка повинна спиратися на солідну наукову базу, зокрема на попередні розробки окремих питань, вивчення внеску конкретних дослідників у розвиток відповідної галузі. На сьогодні маємо праці, присвячені текстологічним студіям Івана Франка, Михайла Новицького, Бориса Якубського. Очевидною і давно назрілою видається потреба критичного опрацювання текстологічного доробку Василя Миколайовича Доманицького, який був одним із тих, хто стояв біля джерел текстологічного вивчення нової української літератури.

Внесок Доманицького і сама його постать не раз привертала увагу чималого кола дослідників, що зумовлено різноманітністю його зацікавлень і діяльності. За

своє коротке життя він устиг випробувати сили в кількох різних і далеко не завжди взаємопов'язаних сферах. Побував видавцем, археологом, істориком, літературознавцем, фольклористом, кооператором. Передусім викликав інтерес його шевченкознавчий доробок, який було оцінено критично вже через десять років по смерті дослідника, а проте його розвідка «Критичний розслід над текстом “Кобзаря”» до середини 1960-х років виконувала роль путівника по рукописах Тараса Шевченка.

Другим суттєвим внеском Доманицького в літературознавство стали праці, присвячені біографії і творчості Марка Вовчка. Хоча вони, по суті, заклали основи для наукового вивчення спадщини письменниці, літературознавці ніколи їх спеціально не вивчали.

Аналіз наукового доробку Доманицького, присвяченого Маркові Вовчку, актуалізує вивчення кількох суміжних аспектів, як-от: біографія самого Доманицького; історія українського книговидання в Російській імперії; історія «Молодої громади» як середовища, де безпосередньо постало видавництво «Вік»; діяльність цього видавництва; історія української літератури і літературознавства; біографія Марка Вовчка; біографія Опанаса Марковича; біографія Пантелеймона Куліша; видавнича історія і питання текстології «Народних оповідань» (1857). Без звернення до цих тем не вдасться достатньо висвітлити відповідні питання, проте й охопити їх в одній роботі неможливо, тому довелося торкнутися кожного лише там, де вони безпосередньо перетиналися із центральною проблемою, порушеною в дисертації.

Одна із проблем, яка оприявилася процесі дослідження, — недостатня розробленість питання про існування українського книговидання на теренах Російської імперії, зокрема в кінці XIX — на початку XX століття. Це спонукало докладно зупинитися на ранньому етапі історії видавництва «Вік» та участі в ньому Доманицького. У результаті верифікації давно запроваджених у науковий обіг друкованих джерел, а також залучення відомостей, почерпнутих з архівних матеріалів, удалося виявити причини суперечностей в історії становлення і перших років діяльності київського видавництва «Вік». У процесі дослідження

було належно обґрунтовано, що відлік його існування треба вести з осені 1895 року, коли об'єдналися два київські видавничі гуртки, один із яких постав у колі семінарської громади, а другий — студентської.

Достеменно встановлено найранішу дату в історії «Віку» — 7 жовтня 1895 року. Найраніша відома дата участі Доманицького в роботі об'єданого гуртка — 31 жовтня 1895 року, коли молодий дослідник подав на розгляд цензури рукопис, який хоч і отримав цензурний дозвіл (за винятком оповідання «Лях»), але так і не побачив світ — очевидно, з інших причин. Удалося виявити й пізніші факти спілкування Доманицького з цензурним відомством, проте доленосним став для нього інший проєкт видавництва — антологія української поезії за сто років «Вік», зокрема її друге видання, другий і третій томи якого містили прозові твори. Підготовка цих томів поклала початок епістолярному спілкуванню Доманицького з Марком Вовчком, результатом якого була не лише поява її оповідань в антології, а й перевидання «Народних оповідань» у книжковій серії видавництва «Вік» «Українська бібліотека» (випуски 6 і 7).

Корпус збереженого на сьогодні листування Доманицького й Марка Вовчка невеликий і становить лише шість листів видавця до письменниці та три її відповіді. Здійснений у процесі дослідження комплексний аналіз цього епістолярію дав підстави для спростування усталених хибних атрибутцій кількох листів письменниці до київських кореспондентів. У результаті проведеної роботи встановлено, що на сьогодні збереглися й відомі тільки три листи Марка Вовчка до Доманицького, один із яких дослідники неправильно атрибутували як лист до Володимира Науменка, натомість інший лист, адресований нібито Доманицькому, насправді було надіслано Федорові Матушевському. Крім того, запропоновано нову версію датування одного листа Доманицького до письменниці. Останній відомий на сьогодні його лист до Марка Вовчка (1906) не стосується творчості письменниці, а пов'язаний із працею дослідника над підготовкою до видання «Кобзаря» Шевченка.

Для кращого розуміння тогочасних обставин розвитку літературного процесу й умов праці не лише особисто Доманицького і «Віку», а загалом

видавців україномовної книжки, потрібен дальший пошук відомостей про їхню діяльність, який передбачає також фіксацію всіх заборонених цензурою видань, створення своєрідного *Catalogus librorum ineditorum* української літератури.

Окремою сторінкою в роботі Доманицького із творчою спадщиною Марка Вовчка став запланований «Українсько-Руською видавничою спілкою» третій том «Народних оповідань», куди ввійшли її твори російською мовою. Готуючи український переклад російськомовних оповідань письменниці, Доманицький виявив неабияке мовне чуття, що забезпечило його роботі високу оцінку не лише сучасників, а й пізніших поколінь.

Матеріалу, який давав би змогу впевнено вести мову про безпосередню редакторську роботу Василя Доманицького з текстами Марка Вовчка, замало, хоча його участь у виданні антології «Вік» та публікація віднайдених серед паперів письменниці недрукованих творів не підлягає сумніву.

Про текстологічну роботу Доманицького із творами літераторки можна говорити лише на основі статті «Авторство Марка Вовчка», суть якої полягає в механічній фіксації всіх відмінностей між автографом «Народних оповідань» та їх першим виданням. Довгий час, коли цей рукопис уважався втраченим, названа студія Доманицького була єдиним джерелом відомостей про зміни, що їх запропонував Опанас Маркович, та про редакторську роботу Пантелеймона Куліша. Як показало вивчення фотокопії оригіналу, Доманицький у своїй роботі не уникнув хиб і пропусків, тому, наприклад, довгий час залишався невідомим початок оповідання «Чари» і деякі інші, не менш важливі для історії появи першого видання «Народних оповідань» особливості автографа.

Востаннє Доманицький виступав як видавець творів письменниці вже після її смерті, коли виявив в архіві Марка Вовчка невідомі оповідання. Він одразу опублікував їх на сторінках «Літературно-наукового вістника» і мав намір у майбутньому підготувати їх публікацію окремою книжкою. Реалізації цього проекту завадили життєві обставини та передчасна смерть дослідника. Про плановане наукове видання творів Марка Вовчка можна зробити кілька

обережних припущень, однак вони будуть непереконливі через недостатність доказів.

Саме на цьому етапі своєї роботи зі спадщиною покійної письменниці Доманицький, якому обставини подарували нагоду ознайомитися з матеріалами її архіву, долучився до полеміки про справжнього автора «Народних оповідань». Він не був самотній: Іван Франко виступив його прибічником, так само заперечуючи версію про спільне авторство подружжя Опанаса й Марії Марковичів. Студіям Доманицького судилося стати поворотними в цій дискусії.

Питання авторства Марка Вовчка, яке виникло у 80-х роках ХІХ століття, з часом модифікувалося. Первісно його формулювали так, що Опанас Маркович справив на дружину визначальний вплив у формуванні її як української письменниці. Поступово ця теза обернулася на теорію про співавторство подружжя Марковичів, чільну роль у якому спочатку відводили Марії Маркович, а згодом — Опанасові Марковичу. Довгий час залишалася також нез'ясованою роль Пантелеймона Куліша в появі «Народних оповідань»: деякі учасники дискусії називали його співавтором Марковича. Серед причин виникнення цього питання, крім тривалого антракту в діяльності Марка Вовчка як української письменниці, — рання смерть її першого чоловіка і так само тогочасний стан вивчення його біографії, який до сьогодні залишається незадовільним. Остаточо вирішити це питання стало можливо лише після смерті письменниці.

У результаті роботи Доманицького з'явилося кілька статей як наукового, так і популярного характеру. У них дослідник спростував необґрунтовані закиди різних авторів у тому, нібито Марія Маркович привласнила праці свого чоловіка. Матеріалом для згаданих розвідок дослідника правило взаємне листування подружжя Марковичів, листування з іншими кореспондентами, що збереглося серед паперів письменниці, а також автограф «Народних оповідань» 1857 року із правками Пантелеймона Куліша.

Попри суттєвий внесок у вивчення творчості і біографії письменниці, Василь Доманицький припустився чималої кількості помилок, що не в останню чергу було зумовлено тогочасним станом літературознавства. Єдиним

беззаперечним результатом його дослідження можна вважати лише встановлення авторства Марії Олександрівни Маркович. Доводячи належність їй псевдоніма «Марко Вовчок», Доманицький мав на руках неспростовні аргументи — автографи першого тому оповідань та оповідань «Чари» і «Три долі».

Покладаючись на розповідь Богдана Марковича, Доманицький висловив хибну версію появи літературного псевдоніма Марії Маркович «Марко Вовчок». Сучасники й пізніші дослідники висували інші версії його походження. Остаточно вирішує це питання неопублікований лист видавця до авторки, у якому той висловлює свої міркування про публікацію надісланих йому оповідань і пропонує письменниці вдатися до псевдоніма: «Раджу я Вам, Добродійко, назватись не своїм прізвищем (Псевдонім: МАРКО ВОВЧОК. Чи добре? Воно й буде значить МАРКОВИЧКА)» [220, арк. 1 зв.].

Питання підготовки «Народних оповідань» має велике значення для текстології творів письменниці та едиційної практики. Важливим для вивчення історії підготовки першого тому «Народних оповідань» було припущення Доманицького про існування ще одного, проміжного, списку творів. Однак виявилася, що він запропонував неточну послідовність набору текстів, за якою з десяти оповідань перші вісім набирали з автографа, а решта — за списком, припущення про існування якого він висунув першим. Також Доманицький хибно вважав, що видання побачило світ у вересні 1857 року [57, с. 67]. Насправді в той час іще тривав набір книжки, а вийшла вона за кілька місяців — на початку грудня того самого року [132, с. 32].

З усіх оповідань, які ввійшли до видання, лише перше — «Сестра» — друкарі набирали з автографа, а решту оповідань подано за «списком Каменецького», який з'явився в науковому обігу вже по смерті Доманицького. Причини, чому підготовка велася за двома джерелами, криються, напевно, в бажанні Куліша якомога швидше пустити в світ «Народні оповідання». Їх літературну вартість він давно оцінив, а тому, цілком імовірно, пішов на певний ризик, віддавши тексти в набір ще до отримання цензурного дозволу на видання, який, проте, не забарився.

Доводячи, що письменниця могла опанувати українську мову, Доманицький заявляв про її українське коріння, спираючись на невірогідний родинний переказ та власноручні записи Марка Вовчка. Такого самого висновку на підставі інших аргументів доходив Іван Франко. Однак обидва дослідники помилялися. Згодом, спираючись на виявлені в архівах матеріали, Борис Лобач-Жученко спростував цю тезу остаточно. Автори й авторки недавніх публікацій із цього питання ставлять під сумнів вичерпність і правдивість відомостей, які виявив правнук письменниці, але їхні аргументи маловірогідні і недостатньо обґрунтовані.

Намагаючись спростувати слова Пантелеймона Куліша, ніби «Народні оповідання» спільно писало подружжя Марковичів, Доманицький удався до аналізу ранніх, кінця 1850-х — початку 1860-х років, висловлювань Куліша про авторку «Народних оповідань». Доманицький порівняв їх з анонімною редакційною заміткою в журналі «Основа», яку «на основі стилю» він приписував Кулішеві, а насправді, найпевніше, запозичив цю атрибуцію із праці Миколи Петрова. Як згодом було аргументовано доведено, згадана публікація, найімовірніше, належить Василеві Білозерському, але аж ніяк не Кулішеві.

Загалом дослідник не помилявся, стверджуючи, що до свого повернення 1867 року в Російську імперію Марко Вовчок один раз відвідувала Санкт-Петербург, проте базувався він на хибному, як згодом з'ясувалося, датуванні архівних документів, що його він сам і запропонував. Виявлені пізніше матеріали підтвердили факт перебування Марка Вовчка з кінця листопада 1863 року до січня 1864 року в Російській імперії, але навряд чи це можна зарахувати до здобутків літературознавця.

Доманицький не залишив чіткого означення своєї позиції в питанні історії появи російського видання «Народних оповідань», де перекладачем було вказано Івана Тургенева. Він лише побіжно висловив припущення, що насправді це був автопереклад Марка Вовчка, не уточнюючи, яку роль відіграв у ньому російський прозаїк — редагував він тексти чи підписався лише задля реклами. Пізніші дослідники порушували це питання. Вважаючи Тургенева перекладачем або редактором, вони припускали існування якогось проміжного підрядника, що

пояснювало б розбіжності між раніше друкowanими на сторінках російських журналів текстами і окремим виданням. Таке припущення було небезпідставне, бо виникло за аналогією до існування спеціального російського підрядника «Інститутки», який мали у своєму розпорядженні літературознавці. Як переконливо довів Віктор Дудко, через стислі терміни підготовки видання автор «Дворянського гнізда» не мав достатньо часу вносити правки в автопереклад, як і на замовлення спеціального підрядника. Відмінності в тексті з'явилися внаслідок редакторської роботи Пантелеймона Куліша, яку він здійснив уже в коректі.

Дослідження Василя Доманицького про Марка Вовчка становлять важливий етап в історії вивчення її творчої спадщини й біографії, адже вони розпочали в цій історії нову добу. А проте, як і у випадку з шевченкознавчими працями науковця, можна лише повторити слідом за Ієремією Айзенштоком: «Я знаю, що й тепер це твердження моє буде багатьома визнане за ересь. Я без кінця шаную подвиг, вдіяний Доманицьким, <...> але, разом з тим, я не можу не зазначити надто видимих помилок, зроблених ним» [2, с. 12].

За результатами розгляду основних тез у працях Доманицького про письменницю можна стверджувати, що у вітчизняному літературознавстві це сторінки яскраві й, можливо, ефектні, але вони давно належать історії. Попри істотний внесок у вивчення творчої спадщини й біографії Марка Вовчка та, по суті, започаткування наукового вивчення життя й творчості письменниці, Василь Доманицький у своїх працях припустився численних помилок, що зумовлено, з одного боку, тодішнім низьким рівнем опрацювання відповідної теми, а з другого, — загалом дилетантськими методологічними принципами роботи дослідника.

Текстологічне опрацювання текстів творів Марка Вовчка на сьогодні не можна назвати завершеним, бо, наприклад, окремі твори й далі публікуються без відновлення цензурних купюр, зокрема оповідання «Два сини», «Ледащиця», «Павло Чорнокрил» (перша назва «Від себе не втечеш») [82, с. 284], або ж без виправлення допущених у першодруках помилок [74, с. 24–34]. У процесі роботи виявилось, що невелика частина надісланих письменниці листів зосталася

неопублікованою, а тому ці листи досі залишаються поза увагою дослідників. Крім того, як було з'ясовано в підрозділі 1.3, ретельної перевірки і ґрунтовнішого коментаря потребує корпус опублікованої кореспонденції Марка Вовчка.

Необхідність нового прочитання біографії літераторки не менш очевидна. Це має бути об'єктивне дослідження, позбавлене застарілих шаблонів про належність авторки до певної суспільно-політичної групи, з безстороннім аналізом і поясненням усіх фактів її строкатого життя. Це саме вповні можна прикласти до Опанаса Марковича, вплив якого на дружину в становленні її як української письменниці навряд чи хтось заперечуватиме. Проте без уважного вивчення його життєпису годі намагатися з'ясувати ту роль, яку він відіграв у цьому процесі. Це по-перше, а по-друге, невірогідні і фрагментарні відомості про нього знову й знову повертатимуть нас до питання про автора «Народних оповідань». У якомусь сенсі в цьому є свій позитивний момент, адже будь-яку версію варто перевіряти після появи нових відомостей. Однак за сто років після публікації праць Доманицького ніхто із прибічників версії про авторство Марковича не спростував його доказів на підставі нових даних. Ревнителі протилежної теорії повторювали старе обґрунтування, а нові факти, що їх запровадив у науковий обіг Доманицький, просто відкидали, пояснюючи своє ігнорування тим, що дослідник послуговувався невірогідними джерелами, а тому їх не варто брати до уваги. Фактично, вони вдавали, що від 1907 року нічого не змінилося. Доманицький справді припустився численних хиб, але в головному питанні — хто справжній автор «Народних оповідань» — він не помилився.

Біографія самого дослідника Марка Вовчка в загальних рисах відома давно завдяки спогадам, написаним невдовзі по його смерті. А проте мемуаристи часто грішать помилками пам'яті та суб'єктивним ставленням, тому попри цінність цих свідчень, усі вони потребують верифікації. Видана 1912 року збірка довгий час залишалася чи не єдиним джерелом інформації про Доманицького. Підготовлена на основі архівних матеріалів стаття Бориса Лобача-Жученка стала вагомим і так само надовго єдиним доповненням до наявних даних. Саме стаття правнука Марка Вовчка і збірка спогадів стали підґрунтям для переважної

більшості написаного про Доманицького. Однак, як було продемонстровано в підрозділах 1.1–1.2, окремі сторінки його життєпису до сьогодні не отримали достатнього висвітлення, а тому потребують дальшого ретельного вивчення. Пошук нових фактів має зосереджуватися не лише безпосередньо на біографії Доманицького. Для кращого розуміння потрібно, як і в будь-якому іншому випадку, як-от із Марком Вовчком, вивчати й досліджувати оточення текстолога. Це допоможе уникнути похибок однобічного висвітлення та сприятиме вписуванню Доманицького в контекст доби.

Як було продемонстровано в другому розділі дисертації, републікації наукової й епістолярної спадщини Василя Доманицького вимагають не менш відповідального підходу, бо від часу їх появи було встановлено чимало нових фактів і запроваджено в науковий обіг нові матеріали, що суттєво коригують, а то й узагалі заперечують гіпотези, які висловив дослідник. Тому їх передрук без належного коментування, доповнений некритичним ставленням літературознавців до використовуваних джерел, призводить до поширення неправдивої інформації та множення помилок. На жаль, у наявних сьогодні перевиданнях доробку Доманицького наукового апарату, що мав би відповідати сучасному стану літературознавства і не знижувати рівень філологічної культури, зовсім немає.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Айзеншток И. Судьба литературного наследства Т. Г. Шевченко. *Литературное наследство*. Москва: Журнально-газетное объединение, 1935. Т. 19–21. С. 419–484.
2. Айзеншток І. Шевченкознавство — сучасна проблема. І. До тексту Шевченкових творів. Харків: Всеукрлітком, 1922. 23 с.
3. Архивные россыпи / Публикация М. Теплинского. *Вопросы литературы*. 1996. Ноябрь–декабрь. С. 370–375.
4. Барвінок Г. Спомини про Марка Вовчка. *Рідний край*. Київ, 1909. № 1. С. 9–11.
5. Барвінський О. Спомини з мого життя / Упор. Альбіна Шацька, Олесь Федорук; ред. Любомир Винар, Ігор Гирич. Т. 1. Нью-Йорк; Київ: Смолоскип, 2004. 528 с.
6. Берло Г. З листування Василя Доманицького (1901–2). *За сто літ*. Харків; Київ: ДВУ, 1927. Книга перша. С. 227–232.
7. Биковець М. [Рецензія на:] Г. Сенкевич. Янко-музика. З польської мови переклав В. Доманицький. Вид II. Хар[ків]. «Шлях освіти». 1923. Стр. 20. Мал. 4. *Література, наука, мистецтво*. 1923. 25 листоп. № 8. С. 4.
8. Білявська О. Марко Вовчок у російській критиці та літературознавстві. *Українська література в російській критиці кінця XIX — початку XX ст.* Київ: Наукова думка, 1980. С. 291–311.
9. Бойко В. Марко Вовчок. Київ: Друкарь, 1918. 240 с.
10. Бойко Ю. Вибране. Т. IV. Heidelberg, 1990. 328 с.
11. Болабольченко А. Побратими. Сергій Єфремов, Василь Доманицький — нариси життя і творчості. Київ: Щек і Хорив, 2003. 112 с.
12. Бородін В. Текстологія. *Шевченкознавство: підсумки й проблеми*. Київ: Наукова думка, 1975. С. 499–558.
13. Брандіс Є. Марко Вовчок. Повість-дослідження. Київ: Дніпро, 1975. — 368 с.

14. Бурлака Г. Літературна спадщина Маркіяна Шашкевича. Проблеми текстології. Київ: Наукова думка, 1988. 114 с.
15. Бюлетень видавництва «Вік». Серпень (Август) 1905 р. [Київ: Вік, 1905]. 4 с.
16. Василь Доманицький: особистість і науково-творча спадщина. Збірник праць учасників наукового семінару, проведеного з нагоди 100-річчя від часу смерті вченого. Черкаси, 14–15 вересня 2010 року. Черкаси: Видавець Чабаненко В. А., 2011. 224 с.
17. Вік (1798–1898). Київ: [Вік], Друк. С. В. Кульженко, 1900. 464 + IX с.
18. Вік (1798–1898). Київ. Друкарня С. В. Кульженко. Ново-Елисавет. ул., д. № 4. 1900. Ст. 464. *Літературно-науковий вістник*. 1900. Т. IX. Кн. VIII. Ч. II. С. 133–134.
19. Вік. (1798–1898). Том перший. *Українська поезія від Котляревського до останніх часів* / Видання друге, з одмінами й додатками. Київ: [Вік], Друк. Петра Барського, 1902. 494 + XI с.
20. Вік. (1798–1898). Том другий. *Українська проза від Квітки до 80-х років XIX в.* Київ: [Вік], Друк. Петра Барського, 1902. 584 + II с.
21. Вік. (1798–1898). Том третій. *Українська проза з 80-х років XIX в. до останніх часів*. Київ: [Вік], Друк. Петра Барського, 1902. 566 + II с.
22. Вовчок М. Вибрані твори / Редакція та критико-біографічний нарис Ол. Дорошкевича. Київ: ДВХЛ, 1946. 252 с.
23. Вовчок М. Кармелюк. Невільничка. Київ: Вік, 1904. 84 с.
24. Вовчок М. Народні оповідання. Т. I. Київ: [Вік], 1902. 2 + IV + 296 с.
25. Вовчок М. Народні оповідання. Т. II. Київ: [Вік], 1902. 286 с.
26. Вовчок М. Народні оповідання. Т. III / Переклав Василь Доманицький. Львів: Українсько-руська видавнича спілка, 1904. 336 с.
27. Вовчок М. Полное собрание сочинений. Саратов: Изд. «Саратовского дневника», 1896. Том 2: *Рассказы из украинского быта*. 406 с.
28. Вовчок М. Посмертні оповідання. Київ, 1910. IV + 148 с.
29. Вовчок М. Пройдисвіт. *Літературно-науковий вістник*. 1908. Т. XLI. Кн. IV. С. 297–311.

30. Вовчок М. Твори / Упор. Богдан Лепкий. Київ; Ляйпціг, [1926]. Т. I: *Життєпис і життєписні матеріали*. CCLXXVII + 298 с.
31. Вовчок М. Твори: В 7 т. Київ: Наукова думка, 1964–1967. Т. 7. Кн. 1: *Художні твори. Записні книжки, нотатки. Фольклорні записи*. 597 с.
32. Вовчок М. Твори: В 7 т. Київ: Наукова думка, 1964–1967. Т. 7. Кн. 2: *Листи*. 423 с.
33. Вовчок М. Твори: В 6 т. Київ: Держлітвидав, 1955–1956. Т. 6. 616 с.
34. Возняк М. З приводу двадцятиліття «Кобзаря» в редакції В. М. Доманицького (листування В. Доманицького з І. Франком). *За сто літ*. Харків; Київ: ДВУ, 1930. Кн. 5. С. 272–304.
35. Возняк, Михайло. Куліш як інформатор галицького історика літератури. *Життя й революція*. 1927. № 12. С. 288–306.
36. Ганна Барвінок. Збірник. До 170-річчя від дня народження / заг. ред. проф. Василя Шендеровського, упоряд. Володимира Яцюка. Київ: Рада, 2001. 556 с.
37. Глібов Л. Твори: У 2 т. Київ: Наукова думка, 1974. Т. 2. 480 с.
38. [Гнатюк] В. [Рецензія на:] Марко Вовчок. Народні оповідання. Т. III. Переклав Василь Доманицький. (Белетристична бібліотека. Ч. 66) Львів, 1904. Накладом Українсько-Руської видавничої спілки. З друкарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ст. 336, 8. Ціна 3.80 кор. *Літературно-науковий вістник*. 1904. Т. XXVII. Кн. VII. Ч. II. С. 18.
39. [Грінченко М.]. Афанасий Васильевич Маркович. (Биографическая заметка) / М. З. Чернигов: Типография Губернского земства, 1896. 31 с.
40. [Грінченко М., Грінченко Б.]. Заява / М. Загірня, В. Чайченко *Зоря*. 1892. 1 (13) червня. С. 220.
41. Грушевський М. Рец. на кн.: Т. Шевченко, Кобзарь, видання «Общества имени Т. Г. Шевченка для вспомоществования нуждающимся уроженцам Южной России, учащимся в учебных заведениях С.-Петербурга» та «Благотворительного общества издания общепользных и дешевых книг»,

- СПб., 1907, ст. XVI + 636 + портрет, ціна 1 р. 50 к. *Літературно-науковий вістник*. 1907. Т. XXXVII. Кн. 2. С. 368.
42. Гудзій М. Невидані листи О. П. Куліша до Аксакових. *Радянське літературознавство*. 1957. № 19. С. 56–120.
 43. Гуменюк М. Українські бібліографи XIX — початку XX століття. Харків: Книжкова палата УРСР, 1969. 182 с.
 44. Д. 2-ге засідання Українського наукового товариства в Києві. *Рідний край*. Київ, 1907. 8 листоп. № 3. С. 8–9.
 45. Дашкевич, Н. Отзыв о сочинении г. Петрова «Очерк истории украинской литературы XIX столетия». Санкт-Петербург: Тип. Имп. Акад. наук, 265 с.
 46. Два письма А. В. Марковича: к Т. Г. Шевченко и П. А. Кулишу (К литературной истории «Народных оповидань» Марка Вовчка. *Киевская старина*. 1899. Т. LXV. Май. Отд. 2. С. 68–71.
 47. Дей А. Книгопечатание на Украине конца XIX — начала XX в. *400 лет русского книгопечатания. 1564–1964*. Москва: Наука, 1964. Т. 2. С. 544–564.
 48. Дей О. Книга і друкарство на Україні з 60-х рр. XIX ст. до Великого Жовтня. *Книга і друкарство на Україні*. Київ: Наукова думка, 1965. С. 128–206.
 49. Дей О. Словник українських псевдонімів і криптонімів (XVI–XX ст.). Київ: Наукова думка, 1969. 559 с.
 50. До «Української драматургії». Збірка бібліографічного знадібку. До історії української драми і театру за 1906–1912 рік. З додатками та поправками до «Української драматургії» до 1906 року / Зібрав і впорядкував М. Комаров. Одеса: Друкарня Є. Фесенка, 1912. 107 с.
 51. Доманицький В. Авторство Марка Вовчка. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. 1908. Т. LXXXIV. Кн. IV. С. 111–171.
 52. Доманицький В. Библиографический указатель сочинений А. Я. Конисского, написанных по-малорусски. *Киевская старина*. 1901. Т. LXXII. Январь. Отд. I. С. 131–151.

53. Доманицький В. В обороні мертвих од живих. (З приводу «Споминів про Марка Вовчка» Ганни Барвінок). *Рада*. 1909. 16 апр. (29 квіт.). № 85. С. 2–3.
54. Доманицький, В. З науково-творчої спадщини. Статті, Нариси, рецензії. У двох книгах. Книга перша / Передм. В. Т. Поліщука. Черкаси: Видавець Чабаненко Ю., 2010. 438 с.
55. Доманицький В. Критичний розслід над текстом «Кобзаря». Київ, 1907. 365 с.
56. Доманицький В. Лист Ксенофонта Климковича до Марка Вовчка. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. 1909. Т. LXXXVII. Кн. I. С. 165–168.
57. Доманицький В. Марія Олександрівна Маркович — авторка «Народніх оповідань». *Літературно-науковий вістник*. 1908. Т. XLI. Кн. I. С. 48–75.
58. Доманицький В. Марко Вовчок. *Діло*. 1909. 17 (4) серп. № 180. С. 1–2 ; 18 (5) серп. № 181. С. 1–2 ; 20 (7) серп. — № 182. С. 1–2.
59. Доманицький В. Марко Вовчок (на основі нових матеріалів). *Буковина*. 1908. 15 (28) лют. № 20. С. 1–2; 17 лют. (1 марта). № 21. С. 1–2; 20 лют. (4 марта). № 22. С. 1–2; 22 лют. (6 марта). № 23. С. 1–2; 24 лют. (8 марта). № 24. С. 1–2; 27 лют. (11 марта). № 25. С. 1–3.
60. Доманицький В. Марко Вовчок про Куліша. *Літературно-науковий вістник*. 1908. Т. XLIV. Кн. X. С. 50–52.
61. Доманицький В. Одна з «Катерин»: (Матеріал для драми з життя «українофілів» 1860-их років). *Літературно-науковий вістник*. 1908. Т. XLVII. Кн. VII. С. 65–70.
62. Доманицький В. Пам'яті Марка Вовчка (Марії Олександрівни Маркович (†28 липня 1907)). *Рада*. 1908. 27 юля (9 серп.). № 172. С. 2–3.
63. Доманицький В. Пам'яті незабутнього учителя (Спомини про В. Б. Антоновича). *Син України: Володимир Боніфатійович Антонович: У 3-х томах* / Упор. Віктор Короткий, Василь Ульяновський. Т. 1. Київ: Заповіт, 1997. С. 426–429.

64. Доманицький В. [Рецензія на:] «Письма Герцена к Марко Вовчку» (Былое, 1907, октябрь, с. 63–72). *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. 1908. Т. LXXXIV. Кн. IV. С. 227–228.
65. Доманицький В. [Рецензія на:] «Письма Тургенева к Марко Вовчку» («Минувшие годы», 1908). *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. 1909. Т. LXXXVIII. Кн. II. С. 225–229.
66. Доманицький В. [Рецензія на:] Сергій Єфремов. *Марко Вовчок*. Літературна характеристика. У Києві, 1907, 1–68, in 16°. *Літературно-науковий вістник*. 1908. Т. XLII. Кн. IV. С. 196–198.
67. Доманицький В. Цінний національний дар. *Рада*. 1908. 26 авг. (9 верес.). № 195. С. 1.
68. Дор[ошен]ко В. «Викъ», 3 т. (Київ, 1902 р.). *Літературно-науковий вістник*. 1903. Т. XXI. Кн. I. Ч. II. С. 68–69.
69. Дор[ошен]ко В. Ігноранти. *Літературно-науковий вістник*. 1903. Т. XXI. Кн. XII. Ч. II. С. 234–236
70. Дорошкевич О. Куліш і Милорадовичівна. Листи. Київ: Слово, 1927. 120 с.
71. Дорошкевич О. Реалізм і народність української літератури XIX ст. / Упор. П. І. Орлик, О. О. Білявська, В. О. Дорошкевич; відпов. ред. Є. П. Кирилюк. Київ: Наукова думка, 1986. 311 с.
72. Дорошкевич О. [Рецензія на:] В. Бойко. Марко Вовчок. Історико-літературний начерк. (З біографією письменниці та покажчиком літератури). К. 1918. В-во «Друкаръ». Ст. 240. in 16°. Ц. 5 карб. 75 к. *Наше минуле*. 1918. № 1/2. С. 193–199.
73. Дорошкевич О. Роль Тургенева в перекладанні творів Марка Вовчка на російську мову. *Марко Вовчок: Статті і дослідження*. Київ: Наукова думка, 1985. С. 142–156.
74. Дудко В. Із розшуків про «Основу». *Спадщина: Літературне джерелознавство, текстологія*. Київ, 2009. Т. IV. С. 7–58.
75. Дудко В. Куліш і Тургенєв. *Хроніка-2000*. Київ, 2009. Вип. 78: *Пантелеймон Куліш: письменник, філософ, громадянин*. С. 431–458.

76. Дудко В. Листування з авторами на сторінках журналу «Основа». *Правдиве українське серце. Олександр Рибалко* / Упор. І. Гирич та К. Рибалко; заг. ред. К. Рибалко. Київ: ВД «Простір», 2010. С. 539–545.
77. Дудко В. М. А. и А. В. Марковичи в письмах Тургенева 1860–1862 годов: дополнения к комментарию. *И. С. Тургенев. Новые исследования и материалы* / Отв. ред. Н. П. Генералова, В. А. Лукина. Москва; Санкт-Петербург: Альянс-Архео, 2016. Вып. 4. С. 451–460.
78. Дудко В. Марко Вовчок у журналі «Основа»: реалії і міфи. *Спадщина: Літературне джерелознавство, текстологія*. Київ, 2007. Т. III. С. 7–56.
79. Дудко В. Пантелеймон Куліш у спогадах Лонгіна Пантелєєва. *Актуальні питання слов'янської філології: Міжвуз. зб. наук. статей*. Київ; Бердянськ, 1997. Вип. 3. С. 129–132.
80. Дудко В. Тарас Шевченко: джерелознавчі студії. Київ: Критика, 2014. 416 с.
81. Дудко В. Українське публікаторство: без коментарів. *Критика*. 2009. №9/10. С. 31–33.
82. Дудко В. Хроніка видання журналу «Основа». *Український археографічний щорічник. Нова серія*. — Київ, 2013. — Вип. 18. — С. 272–295.
83. [Дурдуківський В.]. Чого нам так сумно згадувати про Шевченка? / В. Мировець. *Нова громада*. 1906. № 2. С. 63–77.
84. Ефремов С. Судьба одной книги. *Голос минувшего*. 1914. № 2. С. 28–41.
85. Єфремов С. Вибране: Статті. Наукові розвідки. Монографії / Упоряд., передм. та прим. Е. Соловей. Київ: Наукова думка, 2002. 760 с.
86. Єфремов С. О. Літературно-критичні статті / Упор., передм. і прим. Е. С. Соловей. Київ: Дніпро, 1993. 351 с.
87. Єфремов С. Марко Вовчок. Літературна характеристика. Київ, 1907. 68 с.
88. Єфремов С. На світанку українських видавництв. («Вік»). *Бібліологічні вісті*. 1925. № 1/2. С. 109–111.
89. Єфремов С. [Рецензія на:] Оповідання Марка Вовчка видані по смерті письменниці з варіантами її рукописей коштом і заходом Товариства

- прихильників української літератури, науки і штуки у Львові. стор. 171, Київ–Львів, 1913. Ціна 1 руб. *Україна*. 1914. Кн. 2. С. 117–118.
90. Єфремов С. Щоденник. Про дні минулі (спогади). Київ: Темпора, 2011. 792 с.
91. З життя київського Українського наукового товариства. *Рада*. 1907. 27 вер. № 218. С. 2–3.
92. З паперів Шевченка, Куліша і Костомарова. *Україна*. 1914. Кн. 2. С. 137.
93. Зайцев П. Наш довг перед Шевченком. *Стара Україна*. 1925. № III/IV. С. 39–42.
94. Зайцев П. [Рецензія на:] Т. Шевченко. Кобзарь. В редакції В. Доманицького. Видавниче товариство «Криниця» Київ. 1917 р. XXXI + 704 ст. Ціна 3 карб. 50 коп. *Книгарь*. 1918. № 8 (квітень). Ствб. 470–472.
95. Засенко О. Літературно-критичні нариси і статті. Київ: ДВХЛ, 1962. 543 с.
96. Засенко О. Марко Вовчок. (Життя, творчість, місце в історії літератури). Київ: Видавництво АН УРСР, 1964. 655 с.
97. Засідання київського Українського наукового товариства. *Рада*. 1907. 3 жовт. № 222. С. 2–3.
98. Зеров, М. Твори: У 2 т. Київ: Дніпро, 1990. Т. 2. 601 с.
99. Ісаєвич Я. Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2002. 520 с.
100. «Історія України-Русі» у листуванні Миколи Аркаса з Василем Доманицьким. 1906–1909 роки / Упорядкування, вступ та коментарі Інни Старовойтенко. Київ: Темпора, 2009. 344 с.
101. Карпінчук Г. Михайло Новицький — шевченкознавець. Київ: Наукова думка, 2015. 240 с.
102. Качкан В. З редакційно-видавничого поля Василя Доманицького. *Теоретичні та організаційні проблеми формування репертуару української книги та періодики. Доповіді та повідомлення Міжнародної наукової конференції 25–26 вересня 1995 року*. Львів, 1996. С. 386–400
103. Козаченко А. Минуле книги на Україні. Історичний нарис. Київ–Харків: ДВУ, 1930. 100 с.

104. К[омаров] М. Л. Ф. Пантелеев. Из воспоминаний прошлого. *Нова громада*. 1906. № 2. С. 143–152.
105. Комарова О. Редакційно-видавнича діяльність Василя Доманицького в Закопаному. *Intermarium: історія, політика, культура*. Житомир: Житомирський державний університет імені Івана Франка, 2016. № 3. С. 258–265.
106. К[ониський О.]. До історії українсько-руського письменства. Де що про Опанаса Марковича. *Правда*. 1889. Т. IV. Вип. XI. С. 105–114.
107. К[ониський О.]. Памяти Опанаса Марковича. *Зоря*. 1892. Ч. 23. (1 (13) грудня). С. 455–457.
108. Корифеи украинской сцены. (С 8 портретами). Киев: [Вік] 1901. [II] + 192 с.
109. К[остомаров М.]. Украинские народные рассказы Марка Вовчка. Перев. И. С. Тургенева. *Современник*. 1859. Т. LXXV. Кн. V. С. 103–113.
110. Крутікова, Ніна. Сторінки творчого життя. (Марко Вовчок в житті і праці). Київ: Дніпро, 1965. 390 с.
111. Кузьменко Л. Листування В. Доманицького з П. Стебницьким як джерело вивчення його редакторської роботи з підготовки до друку повного видання «Кобзаря» Т. Шевченка. *Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів*. Т. 16. Київ, 2008. С. 270–288.
112. Кузьменко Л. Листування Василя Доманицького з подружжям Борисом та Марією Грінченками, як історичне джерело. *Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів*. Т. 20. Київ, 2010. С. 252–279.
113. Кулиш П. Взгляд на малороссийскую словесность по случаю выхода в свет книги «Народні оповідання Марка Вовчка». *Русский вестник*. 1857. Т. XII. Декабрь. Кн. 2. *Современная летопись*. С. 227–234.
114. Кулиш П. Повне зібрання творів. Наукові праці; Публіцистика. Київ: Критика, 2015. Т. III: *Записки о Южной Руси*: [У 2 кн.] / Упоряд., комент. Василь Івашків. Кн. 2. 384 с., іл.
115. Кулиш і Марко Вовчок (кілька невиданих листів) / Подала Катерина Лазаревська. *Україна*. 1929. Липень-серпень. С. 102–105.

116. Купріянов І. Джерела. Запоріжжя: Хортиця, 1997. 36 с.
117. Л[азаревский] А. Отрывки из черниговских воспоминаний (1861–1863 гг.). *Киевская старина*. 1901. Т. LXXII. Март. Отд. I. С. 352–367.
118. Л[азаревский] А. Памяти А. В. Марковича. *Киевская старина*. 1892. Т. XXXVIII. Сентябрь. С. 405–409.
119. Левицький В. Потойбіч енциклопедії. *Спадщина: Літературне джерелознавство, текстологія*. Київ, 2015. Т. X: *Пам'яті Віктора Дудка*. С. 123–127.
120. Лисенко М. Листи / Упоряд., приміт. та коментарі О. Лисенка. Вступ. стаття М. Рильського. Заг. ред. Л. Кауфмана. Київ: Мистецтво, 1964. 533 с.
121. Листи до Марка Вовчка: У 2 т. / Відпов. ред. О. Є. Засенко, Н. Є. Крутікова; упор. та прим. О. І. Гончара, С. А. Кривошапової, І. Т. Купріянова, Б. Б. Лобача-Жученка, І. П. Мегели. Київ: Дніпро, 1979. Т. 1: *Листи 1850–1869*. 480 с.
122. Листи до Марка Вовчка: У 2 т. / Відпов. ред. О. Є. Засенко, Н. Є. Крутікова; упор. та прим. О. І. Гончара, С. А. Кривошапової, І. Т. Купріянова, Б. Б. Лобача-Жученка, І. П. Мегели. Київ: Дніпро, 1979. Т. 2: *Листи 1870–1907*. 554 с.
123. Листи до Тараса Шевченка / Упоряд. та комент. В. С. Бородіна, В. П. Мовчанюка, М. М. Павлюка та ін. Київ: Наукова думка, 1993. 384 с.
124. Листи Марка Вовчка: У 2 т. / Відпов. ред. Н. Є. Крутікова; упор. та прим. Б. Б. Лобача-Жученка та В. О. Дорошкевича. Київ: Дніпро, 1984. Т. 1: *Листи 1850–1871*. 400 с.
125. Листи Марка Вовчка: У 2 т. / Відпов. ред. Н. Є. Крутікова; упор. та прим. Б. Б. Лобача-Жученка та В. О. Дорошкевича. Київ: Дніпро, 1984. Т. 2: *Листи 1872–1907*. 624 с.
126. Листування Михайла Грушевського. Т. 1 / Упор. Г. Бурлака; ред. Л. Винар. Київ; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто: Українське історичне товариство, 1997. 400 с.

127. Листування Михайла Грушевського. Т. 3 / Ред. Любомир Винар; упор. Г. Бурлака, Н. Лисенко. Київ; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто: Українське історичне товариство, 2006. 718 с.
128. Літературний збірник зложений на спомин Олександра Кониського. (1836–1900). Київ: [Вік], 1903. 402 + II с.
129. Літературна спадщина Марка Вовчка / без підпису. *Рада*. 1907. 25 вер № 216. С. 4.
130. Лобач-Жученко Б. З нових матеріалів про Василя Доманицького. *Радянське літературознавство*. 1970. № 8. С. 30–39.
131. Лобач-Жученко, Борис. Коли народилася Марко Вовчок. *Літературна Україна*. 1962. 24 липня. № 59. С. 2.
132. Лобач-Жученко, Борис. Літопис життя і творчості Марка Вовчка. Вид. 2-ге, доповнене. Київ: Дніпро, 1983. 464 с.
133. Лобач-Жученко, Б. Б. Марко Вовчок на Кавказе (По следам семейного архива). Нальчик: Эльбрус, 1976. 310 с.
134. Лобач-Жученко Б. Б. О Марко Вовчок: Воспоминания, поиски, находки. Киев: Днипро, 1987. 399 с.
135. Лобач-Жученко, Борис. Про Марка Вовчка: Сторінки до біографії письменниці. Київ: Дніпро, 1979. 310 с.
136. Лотоцький О. Сторінки минулого. Частина перша. Варшава, 1932. 286 + II с.
137. Марко Вовчок у критиці. Збірник статей, рецензій, висловлювань / Упорядкування, вступна стаття і примітки М. Д. Бернштейна. Київ: ДВХЛ, 1955. 338 с.
138. Маркович Б. Марко Вовчок на Кавказе. Труды Ставропольской Ученой Архивной Комиссии. Ставрополь: Тип. Губернского правления, 1913. 71 с.
139. Маркович Д. Заметки и воспоминания об Афанасие Васильевиче Марковиче. *Киевская старина*. 1893. Т. XLI. Апрель. С. 50–77.
140. [Міяковський В.]. Згадка про арешт Т. Шевченка 1859 року в приватному листі / без підпису. *Шевченко*. Річник I. Нью-Йорк, 1952. С. 24–25.

141. Міяковський В. Книжка про Марка Вовчка. *Літературно-науковий вістник*. 1919. Т. LXXV. Кн. VII–IX. С. 132–139.
142. М[іяковський] В. Лист В. Доманицького. *Наше минуле*. 1919. № 1/2. С. 153–156.
143. Міяковський В. Опанас Маркович у Кирило-Методіївському братстві. *За століт*. Харків; Київ: ДВУ, 1927. С. 20–45.
144. Могиллянський М. [Рецензія на:] Дорошкевич О. К. Марко Вовчок: Біографічна розвідка. ДВУ, 1928. 699 с. (Твори Марка Вовчка; Т. IV). (Б-ка укр. класиків). *Червоний шлях*. 1929. № 8/9. С. 243–246.
145. На вічну пам'ять Котляревському. Літературний збірник. Київ: Вік, 1904. 510 + X с.
146. Народні оповідання Мάρка Вовчка́. Изда́в П. А. Куліш. Санкт-Петербург: Друкарня П. Куліша, 1858. X + 189 с.
147. Народные южнорусские песни. Издание Амвросия Метлинского. Киев: В университетской типографии, 1854. XX + 472 + IV + [2] с.
148. Науменко В. К вопросу о научном издании «Кобзаря» Т. Г. Шевченко. *Киевская старина*. 1892. Т. XXXVI. Февраль. С. 314–319.
149. Нахлік Є. Пантелеймон Куліш: Особистість, письменник, мислитель: У 2 т. Київ: Український письменник, 2007. Т. 1: *Життя Пантелеймона Куліша: Наукова біографія*. 463 с., [24] арк. іл., портр.
150. Нахлік Є. Пантелеймон Куліш: Особистість, письменник, мислитель: У 2 т. Київ: Український письменник, 2007. Т. 2: *Світогляд і творчість Пантелеймона Куліша*. 462 с., [16] арк. іл., портр.
151. Нахлік Є. Пантелеймон Куліш між Параскою Глібовою і Горпиною Ніколаєвою: Біографічно-культурологічне дослідження; 3 додатком невідомого листування / Євген Нахлік, Оксана Нахлік. Львів, 2009. 319 с.
152. Нахлік Є. Подружнє життя і позашлюбні романи Пантелеймона Куліша: Документально-біографічна студія. Київ: Український письменник, 2006. 351 с., [8] арк. іл.

153. Невтомний робітник на рідній ниві: Василь Миколайович Доманицький (до 100-річчя від часу смерті): наук.-допом. біобібліогр. покажч. уклад.: Л. Т. Демченко, Н. В. Адешелідзе. Черкаси: Чабаненко Ю. А., 2010. 60 с.
154. Невідомий лист Миколи Аркаса до Василя Доманицького / Вступне слово і примітки Богдана Цимбала. *Слово і час*. 2013. № 5. С. 105–108.
155. Нілова Л. Василь Доманицький — редактор творів Шевченка. *Дослідження творчості Шевченка: Тематичний зб. наук. праць*. Київ, 1992. С. 166–176.
156. Новицький М. До тексту Шевченкового «Кобзаря». *Україна*. 1924. № 4. С. 75–83.
157. Огоновський О. Історія літератури руської. Львів: Накладом НТШ, 1891. Ч. III. 1336 с.
158. Од редакції / без підпису. *Основа*. 1861. Апріль. С. 33–34.
159. Перше зібрання Українського наукового товариства в Києві / без підпису. *Рідний край*. Київ, 1907. 20 жовт. № 1. С. 11–12.
160. Петренко П. Творча путь Марка Вовчка. Харків; Київ: ДВОУ—ЛіМ, 1932. 164 с.
161. Петров В. Пантелеймон Куліш у п'ятдесяті роки. Життя. Ідеологія. Творчість. Т. I. Київ, 1929. VIII+572 с.
162. Петров Н. Очерк истории украинской литературы XIX столетия. Киев, 1884. 458 с. + XV.
163. Письма Кулиша к Д. С. Каменецкому. 1857–1865 / Публ. А. Л[азаревского]. *Киевская старина*. 1898. Т. LXI. Май. Отд. I. С. 222–244.
164. Побратим А.-В. Концерт 27 апреля, (сбор с которого был предназначен на покупку земли для родственников Т. Гр. Шевченка). *Основа*. 1861. Іюнь. С. 143–160.
165. Поліщук В. Мій Василь Доманицький. Черкаси: Видавець Ю. Чабаненко, 2015. 164 с.
166. Пустова Ф. Марко Вовчок в українській критиці та літературознавстві кінця XIX — початку XX ст. *Марко Вовчок. Статті і дослідження. Збірник наукових праць*. Київ: Наукова думка, 1985. С. 115–131.

167. Радько А. Борис Якубський — дослідник, текстолог і видавець Лесі Українки. Дисертація на здобуття наукового ступеня канд. філол. наук. Луцьк, 2019. 261 с.
168. Репертуар української книги 1798–1916. Матеріали до бібліографії / Наук. ред. Я. Р. Дашкевича. Львів, 1999. Т. 4: 1895–1900. 488 с.
169. Родословная фамилии Доманицких / Составил Василий Доманицкий. Киев: Тип. П. Барского, 1901. 1 с.
170. Романчук Ю. Три нові видання Шевченка. *Діло*. 1908. 6 січня. № 5. С. 3.
171. Семака Л. Джерельна основа текстологічного дослідження В. М. Доманицького поезій Т. Г. Шевченка періоду заслання. *Науковий вісник Академії наук вищої школи України*. 1999. № 2. С. 57–56.
172. Сиваченко М. Анатолій Свидницький і зародження соціального роману в українській літературі. Київ: Видавництво АН УРСР, 1962. 416 с.
173. Сиваченко М. Літературознавчі та фольклористичні розвідки. Київ: Наукова думка, 1974. 464 с.
174. Сиваченко М. Є. Над текстами українських письменників. Київ: Наукова думка, 1985. 306 с.
175. Сиваченко М. Про книгу Н. Крутікової «Творчість І. С. Нечуя-Левицького». *Радянське літературознавство*. 1962. № 6. С. 139–145.
176. Сиваченко М. Сторінки історії української літератури і фольклористики. Київ: Наукова думка, 1990. 302 с.
177. Сидоренко О. Нездійснені видання: Анотований покажчик нереалізованих проектів україномовних періодичних видань кінця ХІХ — початку ХХ ст. Київ, 1990. 72 с.
178. Симонов М. (М. Номис). Несколько слов к воспоминаниям об А. В. Марковиче. *Киевская старина*. 1893. Т. XLII. Сентябрь. С. 450–451.
179. Сохацька Є. На варті українства: Статті з літературознавчого та культурологічного доробку. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2004. 380 с.

180. Старовойтенко І. Євген Чикаленко і Василь Доманицький у короткому епістолярному діалозі (1908–1910). *Сіверянський літопис*. 2006. № 6. С. 3–16.
181. Твори Марка Вовчка / За редакцією і з критично-біографічною розвідкою. Ол. Дорошкевича. Вид. 2-е. Т. I. [Київ]: ДВУ, 1928. 386 с.
182. Твори Марка Вовчка / За редакцією і з критично-біографічною розвідкою Ол. Дорошкевича. Т. IV. [Київ]: ДВУ, 1928. 700 с.
183. Твори Марка Вовчка: В 3 т. / За редакцією, з вступною статтею і примітками Ол. Дорошкевича. Т. I. Харків; Київ: ЛіМ, 1931. Т. I. С. 206.
184. Теплинский М. Некрасов и В. М. Лазаревский. *Некрасовский сборник*. Вып. 9. Ленинград, 1988. С. 139–142.
185. Токар Н. Василь Миколайович Доманицький: особистість, науковець, громадський діяч: [Монографія]. Кіровоград: ФОП Александрова М. В., 2012. 240 с.
186. Третяченко Т. Михайло Петрович Драгоманов у листах до Олени Пчілки. *Рідний край*. 2012. № 2 (27). С. 261–264.
187. Тургенев И. С. Полное собрание сочинений и писем в 30 т. Письма в 18 т. Изд. второе испр. и доп. Письма. Т. 4: 1859–1861 / Ред. И. А. Битюгова и С. А. Рейсер. Москва: Наука, 1987. 768 с.
188. Тургенев И. С. Полное собрание сочинений и писем в 30 т. Письма в 18 т. Изд. второе испр. и доп. Письма. Т. 5: 1862–1864 / Ред. Н. С. Никитина. Москва: Наука, 1988. 640 с.
189. Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847–1914). Збірник матеріалів / Відп. ред. Г. Боряк. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2013. LXII; 810 с.: іл.
190. Українська поезія кінця XIX — середини XX ст.: Бібліографія. Антологія / Укладач Ю. В. П'ядик, упорядники редактори: І. Г. П'ядик-Халявка, Н. Г. Дашкіна. Київ: К.І.С., 2011. Т. II. 800 с.
191. Українські письменники. Біо-бібліографічний словник: У 5 т. / Редкол. О. І. Білецький (голова) та ін. Київ: ДВХЛ, 1960–1965. Т. II. 752 с.

192. Фольклористичні записи Марка Вовчка та Опанаса Марковича / Атрибуція автографів, упорядкування, передмова і примітки О. І. Дея. Київ: Наукова думка, 1983. 527 с.
193. Франко А. Методологічні аспекти джерелознавчої текстологічно-атрибуційної співпраці редакторів видань Шевченкового «Кобзаря» І. Франка (Львів, 1908) та В. Доманицького (Перетбург, 1907; 1908). *Вісник Львівського університету ім. Івана Франка: Збірник наукових праць. Серія філологічна*. Вип. 51: *Франкознавство*. Львів, 2010. С. 37–52.
194. Франко І. Зібрання творів: У 50-ти т. Київ: Наукова думка, 1981. Т. 34. 559 с.
195. Франко І. Зібрання творів: У 50 т. Київ: Наукова думка, 1982. Т. 37. 678 с.
196. Франко І. Зібрання творів: У 50-ти т. Київ: Наукова думка, 1984. Т. 41. 683 с.
197. Франко І. Зібрання творів: У 50 т. Київ: Наукова думка, 1986. Т. 50. 703 с.
198. Франко І. [Рецензія на:] *Викъ* (1798–1898). Томи I, II, III. Къивъ 1902. *Літературно-науковий вістник*. 1902. Т. XIX. Кн. VIII. Ч. II. С. 100–102.
199. Хоменко В. Чистий серцем. Василь Доманицький в архівних документах. *Колос Тальнівщини*. 2010. 10 черв. С. 6.
200. Хоню В. Видавництво «Вік». *Друкарство*. 1998. Вересень-грудень. С. 30–33.
201. Хоню В. Видавництво «Вік»: до історії українського видавничого рух кінця XIX — початку XX ст. *Слово і час*. 2000. № 9. С. 82–85.
202. Хоню В. Організаційно-методичні засади роботи українських видавців кінця XIX — початку XX ст. (На прикладі київського видавництва «Вік»): *Наук. вид.* Київ: НТУУ «КПІ», 2000. 48 с.
203. Хоню В. Позиція видавництва «Вік» у царині української мови і культури. *Вісник Книжкової палати*. 1999. № 3. С. 27–28.
204. Хоню В. Розробка типології видань та репертуару української книги кінця XIX — початку XX ст. на прикладі видавництва «Вік» (1894–1919). *Вісник Книжкової палати*. 1998. № 12. С. 21–23.
205. Хроніка Українського наукового товариства (Наукові засідання) / без підпису. *Записки Українського наукового товариства в Києві*. Київ, 1908. Кн. I. С. 152–155.

206. Цимбал Б. «Народні оповідання» Марка Вовчка: втрати, пошуки, знахідки. *Слово і час*. 2014. № 1. С. 90–97.
207. Чалий М. К биографии А. В. Марковича. *Киевская старина*. 1894. Т. XLV. Май. С. 342–345.
208. Чикаленко Є. Спомини 1861–1907. Нью-Йорк: УВАН, 1955. 504 с.
209. Чистому серцем. Пам'яті Василя Доманицького. Біографія, спомини, похорон / Упор. Сергій Єфремов. Київ: Вік, 1912. 146 с.
210. Шалата-Барна І. Франкова констатація українського родоводу Марка Вовчка. *Франкознавчі студії: Збірник наукових праць*. Випуск четвертий / Є. Пшеничний (голов. ред.), Л. Винар, В. Винницький та ін. Дрогобич: Коло, 2007. С. 420–437.
211. Ш[угуро]в Н. К воспоминаниям об Аф. Вас. Марковиче. *Киевская старина*. 1893. Т. XLI. Май. С. 263–271.
212. Шевченко Т. Повне зібрання творів: У 12 т. Київ: Наукова думка, 2001–2014. — Т. 5. 496 с.
213. Якобчук С. Листування Ф. П. Матушевського до С. О. Єфремова (1901–1917 рр.) як джерело дослідження громадського і культурного життя України початку ХХ століття. *Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів*. — Київ, 2010. — Т. 20. С. 217–239.

Архівні матеріали

Бібліотека НТШ в Америці (Нью-Йорк, США)

214. Архів Марка Вовчка: Народні оповідання. Папка 1. 1. «Викуп». Фотокопія оригінального рукопису. 21 арк.
215. Архів Марка Вовчка: Народні оповідання. Папка 1. 9. «Сон». Фотокопія оригінального рукопису. 13 арк.
216. Архів Марка Вовчка: Народні оповідання. Папка 1. 10. «Пісня [Чари]». Фотокопія оригінального рукопису. 11 арк.

Відділ писемних джерел Державного історичного музею (Москва, РФ)

217. Ф. 334 (Толстой Ф.). Од. зб. 23 (Щоденник Є. Юнге (Толстой); 1860). 144 арк.

Відділ рукописів Львівської національної наукової бібліотеки ім. В. Стефаника

218. Ф. 34 (Гнатюк В.). Од. зб. 193 (Доманицький В. Листи до В. Гнатюка). 18 арк.

*Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури**ім. Т. Г. Шевченка Національної академії наук України*

219. Обліково-фондова документація. Книга актів і листування (1933–1942).
411 арк.

220. Ф. 1 (Шевченко Т.). Од. зб. 1132 (Куліш П. Лист до М. Маркович від 13. VII 1857 р.). 2 арк.

221. Ф. 1 (Шевченко Т.). Од. зб. 1133 (Куліш П. Лист до М. Маркович; б. д.). 2 арк.

222. Ф. 1 (Шевченко Т.). Од. зб. 1134 (Куліш П. Лист до М. Маркович; б. д.). 2 арк.

223. Ф. 2 (Українка Л.). Од. зб. 481 (Єфремов С. Чернетки листів до Л. Українки та М. Вовчка; б. д.). 2 арк.

224. Ф. 4 (Вовчок М.). Од. зб. 25 (Вовчок М. Лист до Ф. Матушевського від 8. I 1903 р.). 2 арк.

225. Ф. 4 (Вовчок М.). Од. зб. 28 (Вовчок М. Лист до Ф. Матушевського від 29. XII [1902] р.). 2 арк.

226. Ф. 4 (Вовчок М.). Од. зб. 429 (Вовчок М. Лист до Ф. Матушевського від 8. I 1903 р.). 1 арк.

227. Ф. 47 (Доманицький В.). Од. зб. 17 (Жеромський С. «До свого бога». Оповідання. Переклад В. Доманицького; б. д.). 4 арк.

228. Ф. 47 (Доманицький В.). Од. зб. 18 ([Пшибишевський С.]. «Золоте руно». Драма на 4 дії. Переклад В. Доманицького; б. д.). 44 арк.

229. Ф. 47 (Доманицький В.). Од. зб. 19 (Пежинський В. «Нерозважна сестра». Комедія. Переклад В. Доманицького; б. д.). 45 арк.

230. Ф. 47 (Доманицький В.). Од. зб. 255 (Єфремов С. Листівка до В. Доманицького від 15. XII 1907 р.). 1 арк.

231. Ф. 47 (Доманицький В.). Од. зб. 258 (Єфремов С. Лист до В. Доманицького від 23. IV 1908 р.). 2 арк.
232. Ф. 47 (Доманицький В.). Од. зб. 560 (Маркович Б. Лист до В. Доманицького від 30. XI (13. XII) 1907 р.). 1 арк.
233. Ф. 47 (Доманицький В.). Од. зб. 567 (Матушевський Ф. Лист до В. Доманицького від 4, 8. XI 1907 р.). 4 арк.
234. Ф. 47 (Доманицький В.). Од. зб. 569 (Матушевський Ф. Лист до В. Доманицького від 1. II 1908 р.). 4 арк.
235. Ф. 47 (Доманицький В.). Од. зб. 575 (Матушевський Ф. Листівка до В. Доманицького від 16. VI [1908] р.). 1 арк.
236. Ф. 47 (Доманицький В.). Од. зб. 1024 (Доманицький В. Лист до М. М. Требінської від 18. IX 1907 р.). 2 арк.
237. Ф. 47 (Доманицький В.). Од. зб. 1046 (Доманицький В. Лист до В. М. Науменко від [12. IX 1907] р.). 2 арк.
238. Ф. 54 (Савченко П.). Од. зб. 49 (Вітер В. Жіноче бідкування та інше). 20 арк.
239. Ф. 70 (Канцелярія київського окремого цензора). Од. зб. 18 (Вітер В. Льох. Оповідання з часів кріпацтва. Без дати). 10 арк.
240. Ф. 70 (Канцелярія київського окремого цензора). Од. зб. 169 (Шабленко А., Вітер В. Під Великдень. Оповідання. Без дати). 6 арк.
241. Ф. 99 (Бодянський О.). Од. зб. 101 (Листи різних осіб). 403 арк.
242. Ф. 191 (Меженко Ю.). Од. зб. 873 (Списки та оголошення видань книжок і журналів різними видавництвами. 1845–1940, б. д.). 22 арк.
243. Ф. 200 (Лобач-Жученко Б.). Од. зб. 108 (Лобач-Жученко Б. Лист до М. Мороза від 26. VII 1969 р.). 1 арк.

Державний архів м. Києва

244. Ф. 16 (Київський університет). Оп. 465. Од. зб. 1060 (Відомості про успішність студентів факультету за 1895 р.). 16 арк.
245. Ф. 16 (Київський університет). Оп. 465. Од. зб. 1061 (Список студентів історико-філологічного факультету за 1895 р.). 45 арк.

Державний архів Російської Федерації (Москва, РФ)

246. Ф.102 (Департамент поліції МВД). Оп. 143 (5-е діловодство. 1907 р.). Од. зб. 2321. Ч. 2 (Про сина священика В. М. Доманицького). 44 арк.

Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського

247. Ф. I (Літературні матеріали). Од. зб. 8618 (Стешенко І. Марко Вовчок і українські його твори. [1907]). 9 арк.
248. Ф. I (Літературні матеріали). Од. зб. 28794 (Куліш П. Лист до О. Куліш від 12. VI 1857). 2 арк.
249. Ф. I (Літературні матеріали). Од. зб. 29306 (Куліш П. Лист до П. Чуйкевича. Січень 1868). 4 арк.
250. Ф. I (Літературні матеріали). Од. зб. 33864 (Рахунок друкарні С. Кульженка О. Лотоцькому від 24. VIII 1900). 1 арк.
251. Ф. III (Листування). Од. зб. 36918 (Доманицький В. Лист до Б. Грінченка від 16 IX [1907] р.). 1 арк.
252. Ф. III (Листування). Од. зб. 71381 (Доманицький В. Лист до В. [Контраневича] від 31. XII 1903 р.). 2 арк.
253. Ф. III (Листування). Од. зб. 71382 (Доманицький В. Лист до В. [Контраневича] від 24. XI (7. XII) [1903] р.). 2 арк.
254. Ф. VII (Вовчок М.). Од. зб. 69 (Вовчок М. Народні оповідання. Список рукою Данила Каменецького. [1857]). 60 арк.
255. Ф. XXXVI (Кримський А.). Од. зб. 263 (Доманицький В. Лист до А. Кримського від 4. XII 1899 р.). 1 арк.
256. Ф. 95 (Доманицький В.). Од. зб. 62 ([Доманицький В. Оповідання для дітей, звідки береться дощ]. Чернетка; б. д.). 2 арк.
257. Ф. 95 (Доманицький В.). Од. зб. 63 (Толстой Л. «Воскресіння». Переклад В. Доманицького (фрагменти).; б. д.). 26 арк.
258. Ф. 95 (Доманицький В.). Од. зб. 64 (Кіплінг Р. «Стріли купідона». Переклад В. Доманицького; б. д.). 2 арк.

259. Ф. 95 (Доманицький В.). Од. зб. 65 (Ожешко Е. «Відьма». Переклад В. Доманицького; б. д.). 2 арк.
260. Ф. 317 (Єфремов С.). Од. зб. 1811 (Доманицький В. Листи до В. Страшкевича, В. Дурдуківського та С. Єфремова. Машинопис). 52 арк.

Науково-дослідний відділ рукописів

Російської державної бібліотеки (Москва, РФ)

261. Ф. 99 (Єлагіни). Карт. 9. Од. зб. 3 (Маркович О. Лист до П. Кірієвського від 9. IX 1852). 2 арк.
262. Ф. 332 (Чижов Ф.). Карт. 40. Од. зб. 2 (Маркович О. Лист до Ф. Чижова від 26. V 1858). 2 арк.

Російський державний архів літератури та мистецтва (Москва, РФ)

263. Ф. 461 (Сімоні П.). Оп. 2. Од. зб. 82 (Доманицький В. Лист до П. Сімоні від [18. I 1900] р.). 2 арк.

Російський державний історичний архів (Санкт-Петербург, РФ)

264. Ф. 776 (Головне управління в справах друку). Оп. 21. Од. зб. 479 (Про розгляд творів українською мовою. 1901–1903 г.). 437 арк.
265. Ф. 777 (Санкт-Петербурзький цензурний комітет). Оп. 5 (1905 р.). Од. зб. 4 (Справа про розгляд творів українською мовою. 1901 г.). 573 арк.

Рукописний відділ Інституту російської літератури (Пушкінський дім)

Російської академії наук (Санкт-Петербург, РФ)

266. 9471. — Арк. 9 (Доманицький В. Лист до М. Вовчка від 10 (23). IX 1901 р).

Центральний державний архів вищих органів влади і управління України

267. Ф. 177 (Державне видавництво України). Оп. 1. Од. зб. 8 (Рецензії на твори видані Всевидавком). 71 арк.

Центральний державний історичний архів України, м. Київ

268. Ф. 294 (Канцелярія київського окремого цензора). Оп. 1 (1865–1906). Од. зб. 297 (Листування з Головним управлінням в справах друку). 285 арк.
269. Ф. 294 (Канцелярія київського окремого цензора). Оп. 1 (1865–1906). Од. зб. 304 (Журнал реєстрації книг і рукописів. 1894–1898). 222 арк.
270. Ф. 294 (Канцелярія київського окремого цензора). Оп. 1 (1865–1906). Од. зб. 310 (Журнал реєстрації книг і рукописів. 1895–1897). 222 арк.
271. Ф. 294 (Канцелярія київського окремого цензора). Оп. 1 (1865–1906). Од. зб. 314 (Журнал реєстрації видань. 1896–1897). 233 арк.
272. Ф. 294 (Канцелярія київського окремого цензора). Оп. 1 (1865–1906). Од. зб. 323 (Листи Головного управління в справах друку. 1897–1899). 213 арк.
273. Ф. 1225 (Лотоцький О.). Оп. 1. Од. зб. 58 (Листи й листівки до О. Лотоцького). 14 арк.
274. Ф. 1235 (Грушевські). Оп. 1 (1830–1958). Од. зб. 280 (Грушевський О. Листи до М. Грушевського; 4. III 1884 — 10. V 1903). 280 арк.
275. Ф. 1235 (Грушевські). Оп. 1 (1830–1958). Од. зб. 578 (Куліш Г. Листи до М. Грушевського; 5. VI 1908 — 23. XII 1909). 56 арк.
276. Ф. 1235 (Грушевські). Оп. 1 (1830–1958). Од. зб. 613 (Лотоцький О. Листи до М. Грушевського. 24. X 1894 — 25. VI 1919). 390 арк.

Центральний державний історичний архів України, м. Львів

277. Ф. 309 (НТШ). Оп. 1 (1757–1946). Од. зб. 181 (Листи редакцій газет і журналів про обмін виданнями та ін. 1898–1900). 16 арк.
278. Ф. 382 (Романчук Ю.). Оп. 1. Од. зб. 24 (Доманицький В. Листи Ю. Романчука. 2. V 1906 — 9. III 1910). 20 арк.

ДОДАТОК А

до дисертації Цимбала Богдана Володимировича на здобуття
наукового ступеня кандидата філологічних наук
(доктора філософії)

**ВАСИЛЬ ДОМАНИЦЬКИЙ — ДОСЛІДНИК
І ВИДАВЕЦЬ ТВОРІВ МАРКА ВОВЧКА**

**НАУКОВІ ПРАЦІ, В ЯКИХ ОПУБЛІКОВАНО
ОСНОВНІ НАУКОВІ РЕЗУЛЬТАТИ ДИСЕРТАЦІЇ**

Статті в наукових фахових виданнях України:

1. Цимбал Б. Авторство Марка Вовчка. (Історія питання). *Літературознавчі обрії. Праці молодих учених. Збірник наукових праць*. Київ, 2014. Вип. 21. С. 214–220. (0,6 друк. арк.)
2. Цимбал Б. Василь Доманицький — видавець творів Марка Вовчка. *Література: класична спадщина і сучасність* / За ред. О. Н. Мушкудіані. Київ: КиМУ, 2012. С. 283–299. (0,4 друк. арк.)
3. Цимбал Б. «Народні оповідання» Марка Вовчка: втрати, пошуки, знахідки. *Слово і час*. 2014. №. 1. С. 90–97. (0,6 друк. арк.)
4. Цимбал Б. Оцінка доробку Василя Доманицького. *Літературознавчі обрії. Праці молодих учених. Збірник наукових праць*. Київ, 2010. Вип. 18. С. 209–213. (0,45 друк. арк.)

Стаття у періодичному іноземному виданні:

5. Tsymbal B. Листування Марка Вовчка: невирішені питання атрибуції, датування та коментування. *Studia Litteraria Universitatis Jagellonicae Cracoviensis*. Kraków, 2019. Т. XIV. Zeszyt 2. S. 123–137. doi.org/10.4467/20843933ST.19.012.10316 (0,9 друк. арк.)

Додаткові публікації

6. Цимбал Б. Василь Доманицький — вовчкознавець. *Василь Доманицький: особистість і науково-творча спадщина. Збірник праць учасників наукового семінару, проведеного з нагоди 100-річчя від часу смерті вченого. Черкаси, 14–15 вересня 2010 року*. Черкаси: Видавець Чабаненко В. А., 2011. С. 99–105. (0,3 друк. арк.)
7. Цымбал Б. К истории первого издания «Народних оповідань» Марко Вовчок. *Текстология и историко-литературный процесс: I Международная конференция молодых исследователей (Москва, Московский государственный университет имени М. В. Ломоносова, филологический факультет, 16–17 февраля 2012 г.): Сборник статей / Редакторы Л. А. Новицкас, А. Н. Першкина, П. Ф. Успенский, А. С. Федотов*. Москва: Лидер, 2013. С. 55–64. (0,4 друк. арк.)
8. Цимбал Б. Участь Василя Доманицького в діяльності видавництва «Вік». *Слово і час*. 2019. № 12. С. 21–32. (0,8 друк. арк.)

ДОДАТОК Б

ВІДОМОСТІ ПРО АПРОБАЦІЮ РЕЗУЛЬТАТІВ ДИСЕРТАЦІЇ

Міжнародні та всеукраїнські конференції

1. X Міжнародна конференція молодих учених (Київ, 23–25 червня 2009 року).
Очна участь.
2. Науковий семінар «Василь Доманицький: особистість і науково-творча спадщина» (Черкаси, 14–15 вересня 2010 року). Очна участь.
3. XI Міжнародна конференція молодих учених (Київ, 15–17 червня 2011 року).
Очна участь.
4. I Міжнародна конференція молодих дослідників «Текстология и историко-литературный процесс» (Москва, 16–17 лютого 2012 року). Очна участь.
5. XII Міжнародна конференція молодих учених (Київ, 19–21 червня 2013 року). Очна участь.
6. Міжнародний культурний форум «Кам'яний острів» (Кам'янець-Подільський, 25–27 вересня 2015). Очна участь.
7. Всеукраїнська наукова конференція «“Вірю в силу духа”: Іван Франко в історико-літературному й культурному процесі останньої чверті XIX — початку XX ст. (До 160-річчя від дня народження)» (Київ, 20 жовтня 2016). Очна участь.
8. Наукові читання пам'яті Віктора Дудка (Київ, 21 травня 2019). Очна участь.
9. Науковий семінар до 90-ліття від народження Федора Погребенника (1929–2001) (Київ, 25 червня 2019). Очна участь.